

1896

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 2 1896

Փ Ե Տ Ր Ի Ա Ր

1896 № 2

ՈՒԹԵՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр. д. № 41.

1896

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 4 Марта, 1895 г.

VIII ՏԱՐԻ „ՄՈՒՐՃ“ ՏԱՐԻ VIII

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1896 ԹԻՎԱՆԻ ՀԱՄԱՐ:

ՄՈՒՐՃ՝ ամսագիրը 1896 թվականին կը հրատարակէի նոյն ծրագրով և նոյն գիրքով, որպէս և նախկին եօթ տարիներում: ՄՈՒՐՃ-ը, որպէս անցեալումն էր, նոյնպէս և ապագայում կը բովանդակի՝

- I. Յօդաւճներ մեր կեանքի հիմնական պայմանների մասին:
- II. Վէպեր և պատմեաճքեր՝ ինքնուրոյն և թարգմանական:
- III. Ոտանաւոր-բանաստեղծութիւններ, սյուէմաներ՝ ինքնուրոյն և թարգմանական:
- IV. Նկարագրական-ճամբորդական:
- V. Պատմական:
- VI. Գիտական հանրամատչելի յօդաւճներ:
- VII. Յօդաւճներ տնտեսական և սոցիալական խնդիրների մասին:
- VIII. Գրական քննադատութիւն:
- IX. Գրախօսութիւն նոր լոյս տեսած գրքերի մասին:
- X. Ժամանակակից Տեսութիւն: Յօդաւճներ հայկական կեանքի ընթացիկ խնդիրների մասին:
- XI. Գաւառական նամակներ:
- XII. Թատրոնական քննութիւններ և քրոնիկ:

XIII. Թղթակցութիւններ Ռուսաստանից և Արտասահմանից:

XIV. Կարեւորագոյն լուրեր ամուսյ եղելութիւններից:

XV. Տեղեկատուներ և յայտարարութիւններ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ կը շարունակի «Մուրճ»-ում նաև 1896 թւա-
կանին առանձին ուշադրութեան առնել:

ՄՈՒՐՃ-Ի ՎԻՊԱԿԱՆ բաժինը ներկայումս աւելի քան երբ և իցէ
ապահոված է յատուկ աշխատակիցներով:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ կը մնայ նոյնը ինչ միշտ եղել է՝ յառաջդի-
մական-քննադատական:

«ՄՈՒՐՃ»-Ը ունի աշխատակիցների մի սուար խումբ, որը
կազմւած է ամսագրի եօթնամեայ կեանքով և որով ապա-
հովուում են ամսագրի կարեւորագոյն բաժինները: Աշխա-
տակիցների կազմը լրացւում է նորերով, որոնց նպաստ-
ները երբեք չեն սրկասել «Մուրճ»-ին:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի 7 տարւայ նիւթերի լիակատար ցանկը ապա-
գրւելու է առանձին բրոշիւրով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ: «Մուրճ»-ի տարեկան բաժա-
նորդագիրն է 10 ռուբլի: Ուսուցիչները և ուսանողները վճա-
րում են զիջումով՝ 8 ռուբլի, արհեստավորները և բանուոր-
ները՝ 7 ռուբլի:

ՎՃԱՐԸ կարելի է հատուցանել նաև մաս-մաս՝ 3 ռուբլի սկզբում,
3 ռ. ևս մինչ մարտի 1-ը, մնացածը մինչև յունիսի վերջը:
ԲՈՂՈՐ 7 տարիների «Մուրճ»-ը 14 հատորով կազմած վաճառւում
է 50 ռուբլով, իսկ առանձին-առանձին՝ որոշ գներով՝ համա-
ձայն առանձին յայտարարութեան:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ընդունւում են ամբողջ տարով՝ տողը 1 ռ.,
կէս տարով՝ տողը 75 կոպէկ:

Դիմել Խմբագրատունը—Тифлисъ, въ редакцію „МУРЧЪ“
Արտասահմանից—Tiflis. Rédaction „MOURTCH“:

ԴՈՒՐՍԵՑԻՆԵՐԸ

Շ Ա Ն Թ Ի

(Վ Ե Ր Զ ¹)

ԻԲ.

Օրւան դասերը աւարտած էին. ու տղայքը արձակւած:
Բազրատ մենակ իր դպրոցին մէջ ու սենեակը քաշւած օրւան
ցուցակները, հաշիւը, նկատողութիւնները աչքէ կ'անցնէր:

Քանի մը նկատողութիւն ալ ինքը աւելցուց, քանի մը բան
դրեց, մէկ-երկու թուղթ ստորագրեց: Հանեց ծոցէն փոքրիկ տետ-
րակ մը քանի մը տող գրեց: Վերջը ժողւեց բոլոր տետրակներն
ու թուղթերը լեցուց գործը ու կղպեց:

Երբ ոտքի ելաւ ու արդէն դուրս ելնել կ'ուզէր, դուռը
զարկին:

— Մտէք:

Դպրոցի ղռնապանն էր, որ ետ քաշւելով՝ ճամբայ օրւաւ
Վասակին:

Դուռը դոցւեցաւ:

— Բան, խէր լինի. դուն ալ մեր դպրոցը. բացականչեց Բազ-
րատ: Այս ինչ մեծ պատիւ է մեզի. դժբաղդաբար քիչ մը ուշ.
արդէն դպրոցը արձակւած է. բայց ինչո՞ւ այդպէս լուրջ ես:

— Լմուք. ամենեւին: Ինծի նայէ. սիրտս քիչ մը նեղ է այսօր,

¹) Տես «Մուրճ» № 11 և 12 1895 թ. և 1896 թ. № 1:

ծաղրել կ'ուզեմ մէկը, կատակել կ'ուզեմ. ես գիտեմ, որ դուն չափազանց ոգևորւել գիտես, եկայ քեզի քիչ մը խօսեցընեմ ու միամտութեանդ վրայ խնդամ:

—Այդ որչափ ազնիւ ես, որ միայն կարծիքներուս վրայ խընդալու համար այսչափ ճանապարհ քալեր ես:

—Լաւ, այդ հաճոյախօսութիւնները մէկդի. շիտակ գործին անցնինք:

—Քեզի չեմ հասկընար. քալէ երթանք. աղաւթ ող շնչելու պէտք ունիմ. ճաշէն մինչև հիմա դպրոցին մէջն եմ:

—Ձէ. նստէ քիչ մը. հանէ գլխարկդ. երկար չի տւեր: Միայն բոլոր միամտութիւնդ, փիլիսոփայութիւններդ, բանաստեղծական յափշտակութիւններդ, լեզուիդ բոլոր ճարտարախօսութիւնը միասին ժողէ. այնպէս ըրէ, որ որչափ կարելի է վրադ շատ խնդացընելու առիթ տաս. ուրիշ խօսքով՝ ոգևորէ:

—Եթէ բոլորովին խենթեցած ալ չես, գոնէ արդէն ճանապարհ ելած ես. տարակոյս չի կայ:

—Է', այդ նորութիւն չէ: Միայն հիմա իմ միակ փափազն է ապացուցանել, որ բոլոր մարդիկ ալ խենթ են, որ ուրիշ կերպ ալ անկարելի է. և որ դուն այդ խենթերուն մէջ ամենէն վտանգաւոր տեսակէն ես, որովհետեւ ամբողջ սերունդ մը կ'ապականես:

—Եղբայր, քալէ երթանք գարեջուր մը խմենք. կարելի է քիչ մը հովերը փոխւին:

—Լսէ, Բագրատ. դուն ազնիւ տղայ ես. յիմար ես ըսել կ'ուզեմ. արդէն այդ երկուքը նոյնանիշ գաղափարներ են. և զգացումներդ կեղծել չգիտես. որովհետեւ ուրիշները կը կեղծեն զգացումներն՝ անոր համար ալ մարդ սրտանց խնդալ չի կրնար. իսկ քու ամեն ըսածդ քու ստածմունքդ է, որով արտասանած բոլոր յիմարութիւններդ ինծի զըւարճութիւն կը պատճառեն:

Այս խօսքերը այնքան լուրջ դէմքով ու ձայնով մը ըսւած էին, որ Բագրատ տեսակ մը վախ զգաց. մօտեցաւ Վասակին ու մտերմօրէն հարցուց.

—Ի՞նչ ունիս, Վասակ. քեզի բան մը պատահեր է:

—Ինծի բան մը պատահե՞ր է. հա՛, հա՛, հա՛. չէ. ինծի պէս մարդուն բան չի պատահիր:

Ու սկսաւ խնդալ բռնազբօսիկ, ջղային ծիծաղով մը:
Եւ աւելցուց.

—Ինձի նայէ՛. դուն աշխարհը կը սիրես, չէ՞. հիմա ես քեզի կ'ըսեմ, որ այդ աշխարհ ըսածդ անխորհուրդ, ապուշ բան մըն է, որ ոչինչ հրապոյր չունի, որ ինքնին ամենացանկալի համարւած բաներն անգամ միայն կեանքի տաղտուկը աւելի շեշտելու, պատրանքներու բեռին վրայ պատրանք մըն ալ աւելցընելու համար են հնարւած:

—Գլուխդ վկայ:

—Լռէ՛. Դուն կեանքը կը սիրես, չէ՞. հիանալի կը գտնես: Լաւ. արդ քեզի կ'ըսեմ, որ այդ կեանք ըսւածը ամենէն անմիտ, ամենէն տխմար քիմիական բաղադրութիւնն է, որ բնութիւնը իր ձանձրոյթի վայրկեանին է շաղկեր: Ոչինչ բան մը այդ կեանքը. ձանձրալի, չնչին հոգերու անվերջ շղթայ մը. հոգեկան բարդ հիւանթիւն մը, մարմնական հիւանդութիւններով ստորակիտւած, միջակիտւած և վերջապէս վերջակիտւած: Մեր ուրախութիւն, հեշտանք, զըւարճութիւն անւանած բաներն ալ մեծ, խոշոր անիմաստութիւնը աւելի ընկճե՛ց ցոյց տալու համար են աշխարհ եկած. իսկ երջանիկ բառը ուղղակի ապուշութիւն բառի քարրիքատունն է: Հասկա հոգի ըսածնիդ. մեր մարմնի մէկ կտորը, որու միակ պաշտօնն է զգալ, թէ այս բոլորը որ կայ՝ բացարձակ պարապութիւն մըն է:

—Գլխուդ պէս:

—Դէ. ես քու ճառիդ նիւթը տըւի. հիմա դուն ըսածներս հերքել սկսէ ու ես ծիծաղիմ:

Բագրատ գլուխը կախ քանի մը անգամ սենեակի երկայնքովը գնաց ու եկաւ. ու վերջը շիտակ Վասակի դէմը կանգ առնելով ծանր-ծանր ըսաւ.

—Բոլոր ըսածդ կէտ առ կէտ զուտ ճշմարտութիւն է:

—Ի՞նչ. ուրեմն դուն ալ այդ կարծիքէն ես. և այդպէս հանդարտ, պոռաց Վասակ՝ կատղած ոտքի ցատկելով:

—Սպասէ. նախ իրար հասկընանք: Դուն քու եզրակացութիւներդ հանելու ատեն միայն քու սեփական կեանքդ աչքի առաջ ունիս. գուցէ ուրիշ կերպ ալ կարելի է: Բայց խնդիրը հոն է, որ

դուն կեանք չունիս. քու կեանքդ ապրելու սխալ ձև մըն է. քու ամբողջ ըսածդ այդ սխալ կեանքի բացարձակապէս ճիշտ նկարագիրն է. միայն երբէք բնական կեանքի. դուն կեանք չունիս. դուն չես ապրիր:

—Հնա, հնա, հնա. իրաւ որ այդ բոլորը շատ հետաքրքիր է, կատակերգութիւնը սկսաւ. շնորհակալ եմ: Անշուշտ բացատրելու սլափիւր պիտի ընես, թէ ինչպէս է, որ դուն կ'ապրիս, և ես չեմ ապրիր:

—Շատ սլարզ, որովհետեւ ամեն տեսակ վայելքէ զրկած ես ինքըզինքդ:

—Այսինքն:

—Ինծի նայէ. ապրիլ կեանք վայել ըսել է:

—Միթէ:

—Կեանք վայել. կը հասկընամ. վայել. ով կեանքը չի վայելեր՝ ան չապրիր. ով հաճոյք չունի՝ ան կեանք չունի: Դէ, ըսէ տեսնեմ, ճիշտ է քու հաճոյքդ, հաճոյքդ է քու հաճոյքդ: Բնութեան դիմաց աչքերդ գոցեր ես. դուն բնութիւնը կը ճանչնաս գրքերէն, ուրիշ խօսքով բնաւ չես ճանչնար, որով և չես սիրեր. բնութիւնը քեզի համար հաճոյք չունի: Նմանապէս քեզի համար հաճոյք չունի և դեղարւեստը. նրաժշտութիւնը ականջներուդ համար գոյութիւն չունի. նկարի մը առջեւ կը յորանջես. բանաստեղծութիւնը, դեղեցիկ գրականութիւնը քեզի համար ծաղրի առարկայ է միայն, ու թատրոնը բռնաբեր ցոյց տալու տեղ. գեղագիտական զգացումը կը հեգնես, ճաշակը կ'արհամարես. ճաշակը. կեանքը ճաշակելու կարողութիւնը. ինքդ քու հաճոյքիդ աղբիւրը ձեռքովդ կը խցես:

Վասակ ոտքը ոտքին վրայ նետած, թւերը գլխուն տակը զրած անշարժ ու ժպտերես կը նայէր Բագրատին:

Բագրատ շարունակեց:

—Այդ բոլոր զրկանքներուն հետ ինքըզինքդ կը զրկես նաև սէրէն, սիրելու վայելքէն, բնական սիրոյ ճաշակումէն: Այդ բնական սիրոյ յատուկ եղած փափկութիւնները, նրբութիւնները, զգայնոտութիւնը, յուզումները, վախերը, կատաղութիւնը, ոգևորութիւնը—այն այդ բոլորի քիթին կը խնդաս դուն. և այդ հաճոյքներու ահագին դէզի փոխարէն կը բաւականանաս միայն սիրոյ մէկ որոշեալ

Փազովը. և սիրոյ այդ մէկ որոշեալ Փազը, որ դուն Փիղիքական կ'անանես, քեզի չի տար ամբողջովին իրեն յատուկ եղող հաճոյքը, որովհետև բռնի կերպով անջատած ես իրեն յարակից միւս ամեն անհրաժեշտ հոգեկան պայմաններէն. որովհետև անդոսնած ես զգացումներու բնական զարգացման աստիճանաւորութիւնը: Այդ անբնականութիւնն է որ քու բազդդ բուժ կերպով կ'ըզգայ և դուն զգանք կ'ըզգաս ինքդ քու վարմունքիդ դէմ՝ քու սիրուդ դէմ, փոխանակ հպարտութիւն ու երջանկութիւն զգալու: Գիտես, դուն օր մը ինծի հրէշ անւանեցիր, որ ես դեռ սիրած չէի քու կարծած սիրովդ. հիմա այդ ածականը ես քու երեսիդ կը զարնեմ: Հրէշը դուն ես, որ դեռ բնական կերպով սիրած չես, և չես ալ կրնար սիրեր, որ չես կրնար բնական ազջիւն մը ամբողջ սէրը ու բովանդակ էութիւնը վայելել: Սէր իր բոլոր քնքշութիւններովը, երազներովը, զոգներովը, նախանձովը, հպարտութեամբը, կըքերովը, մոլեգնութեամբը. սէր իր յուզումներու, զրդիւններու, հեշտանքներու բովանդակ աստիճանաւորութեամբը:

—Շունշանորդի իսաւեր:

—Երաւ կան մարդիկ, որոնք իրենց սիրային հաճոյքները, ինչպէս նաև իրենց կեանքի միաբոլոր հաճոյքները ոտնակոխ կ'ընեն, կ'արհամարեն. որոնք ապրելէ կը դադրեն՝ միայն զիտելու ու տրամբանելու համար. ատոնք մարդկութեան զիւցազներն են. հայրենիքի կամ զաղափարի մը համար մեռնող զինուորի մէկ ուրիշ ձևն են ատոնք. խնդիրը ձևի մէջ տարբերութիւն ունի, էպպէս նոյնն է. իր կեանքը զոհել իր սեռի յառաջդիմութեանը նպաստելու համար: Այդ տեսակ զիւցազներ են, օրինակ, իրենց երիտասարդութեան 37 տարիները քիմիական աշխատանոցի մը հոտերուն մէջ փսկած աղանձներու ծերտի քանակական ու որակական վերլուծութեամբը զբաղող պրոֆեսորները կամ ամբողջ կեանքերնին խոշորացոյցի խողովակին վրայ ծռած զիֆտերիտի կամ քոլերայի միքրոբները ուսումնասիրող բժիշկները. կամ ի՞նչ ամբողջ կեանքը մարդու աշխատութիւնը լեթեցընող մեքանայի մը կազմութեան վրայ խորհող գիտնականը: Այս մարդիկը իրենց բոլոր հաճոյքները զոհած են մարդկութեան յառաջդիմութեանը. կամ, աւելի ճիշտ արտայայտութեամբ, իրենց այդ բազմաթիւ մանր հաճոյքները փոխանա-

կած են մէկ՝ բայց մեծ, խոր ու անփոխարինելի հաճոյքի մը հետ, մարդկութեան յառաջդիմութեանը նպաստած լինելու գիտակցութեանը հետ. գիտակցութիւն մը, որ մեծ մարդիկներու կեանքին գերագոյն հաճոյքն է: Իսկ զո՞ւն. զո՞ւն նոյն իսկ անհեթեթ կը գտնես անձնագործութիւնը, ու ծիծաղելի կը համարես անոր պատճառած հաճոյքը: Սակայն այդ մեծ հաճոյքներէն վազ անցնինք. զո՞ւն կը ճանչնանք առէն մարդու համար սովորական եղող բնական աշխատանքի բնական հաճոյքը, կեանքիդ մէջ սիրով-սրտով երբեք աշխատած ես. գործ մը տեսած ունիս. քեզի կամ նմանիդ համար գործ մը տեսած լինելու հաճոյքը ջիղերէդ վազած է երբեք: Ե՛, խեղճ մարդ: Բնութիւնը վայելել չես կրնար, գեղարեստներէն հաճոյք չես զգար, աղջիկան մը տիրանալ չես կրնար, ո՛չ վիշտ ունիս, ո՛չ ուրախութիւն. ո՛չ աշխատանքը կը ճանչնաս, ո՛չ իր հաճոյքը. է, ալ ինչո՞ւ կ'ապրիս. ուրիշներու ըրածին չհաւնելու համար, ուրիշներու աշխատանքը ծաղրելու համար: Դէ, հերիք է. քալէ երթանք, զլուսս տաքցաւ:

— Երևի վառօդդ սպառեցաւ, նկատեց Վասակ ու սկսաւ նորէն բարձրաձայն խնդալ:

Ալ չխօսեցան իրարու հետ. միասին դուրս ելան, իջան սանդուղներէն ու դռան առաջ պատուակով մը իրարմէ բաժնըւեցան:

Բազրատ տունն շտապեց Լուիզը մտածելով. իսկ Վասակ մտամոլոր մտաւ կողմնակի փողոց մը:

«Վայ շունչանորդի. ի՞նչ գաղափարի ժաշուութիւն. մոլեռանդին մէկը: Եւ ինչի՞ վրայ է այդպէս ամուր ոտքերը դէմ աըւեր, մե՞ր գիտութիւններու, որ զեռ շնորհքով փաստեր չունի. իր փորձառութեան, որ զեռ վեց հատէն աւելի է. ընթերցման. ա՛, ինչ հոտած հակասական բաներու դէպ է այն: Սակայն մասամբ ըստհանրուն մէջ ճշմարտութիւն ալ կայ: Սէր. գուցէ իրաւ է: Բնութիւնը. իրաւ է. բնութիւնը ինծի մխիթարած է երբեմն. ես սիրած եմ Կովկասի լեռները, մեր Տրապիզոնի լեռները. չէ որ մեր ագարակը ես միշտ գերադաս եմ համարած քաղաքէն. զետակի մը ձայնին տակ իրաւ որ մարդ կարծես կը կակղի. սակայն չէ որ այդ թուլութիւն է, ջիղերու զրգուում. զարմանալի կերպով տարբեր-տարբեր կը գտնեն մարդիկ միեւնոյն երևոյթը: Գործ,

աշխատանք կ'ըսէ ան. պարզ է, որ կենդանին իր գործունէութեամբն է կենդանի. այդ գիւտը ընելու համար մինչև Ամերիկա երթալու պէտք չի կայ. շատ սիրուն. բնայց... ան, այդ բայցը. ի՞նչ գործել, ի՞նչ բանի աշխատիլ, ի՞նչ ընել. անհ հոտ է հարցը, տարակոյսի մեծ հարցը, որն է ճշմարիտ, բնական գործունէութիւնը: Ե՛, որքան երջանիկ է գիւղացին, որ կ'ապրի միւս կենդանիներուն պէս առանց աւելորդ ինչոններով, ինչպէսներով գլուխ յոգնեցընելու. եթէ հինգ սխտորի գլուխ ըսալկեն, մեծ գործ մը կատարած լինելու գոհունակութեամբ կ'ուսեն սոխի մը գլուխը, կը սրբեն բերաննին ու երկնաւոր թաղաւորին փառք կու տան... Բայց միթէ միայն գիւղացիները. չէ՞ այս մարդիկն ալ դո՛հ են ու երջանիկ. այդ Բագրատը, այդ իղէալներով խցւած ապուշը, այդ ազնիւ ու ոգևորւած դուռը. բայց ինչ կ'ուզես ըսէ. բաղդաւոր տղայ. սխալ թէ ճիշտ՝ իրեն համար ճամբայ մը ընտրել է, պոցեր է աչքերը ու կը վազէ, վստահ իր ըրածի ճշտութեան, կատարեալ հաւատքով ու եռանդով. և երևի հոտ է իր անհուն ոգևորութիւնը և ուժը: Ինչ ալ որ լինի՝ անոնք բաղդաւոր են. տղան իրաւ կ'ըսէ. անոնք կեանքը կը վայլեն. հաճոյք, ամէն կողմ հաճոյք կը փընտըռեն, մնացածը իրենց չի հետաքրքր. հաճոյք. և արդեօք ապրելու շիտակ ճամբան այդ չէ՞ Ե՛, տխմար մոաճումներ այս բոլորը:՝

Ձեռքը թափ տուաւ ու նոր փողոց մը մտաւ:

ԻԳ.

Վարդեառի կիրակի օրը տղայքը երեք աղջիկները առին ու Մեծ-կղզի տարին:

Հիանալի օր մը անցուցին վարը՝ ծովեզերեայ ճաշարանին մէջ, վերը՝ կղզիին գագաթը, անտառներուն մէջ:

Գինիին ազուած, բնութենէն շեշտւած կատակները չափէն աւելի բացւեցան. զըւարթութիւնը խենթ ոգևորութեան մը դիմակը հագաւ:

Բագրատ ու Նուիզ, թէև միւսներէն նկատելի չլինելու համար միշտ զգուշ՝ չէին կարող ծածկել իրենց անհուն ուրախութիւնը և այն ուժգին ձգողութիւնը, որ կ'ըզգային դէպի իրար:

Հայեացքները սլաքներ էին դարձած սրտերու նշան առած.

Ժպիտները թակարդներ՝ իրարու յափշտակութիւնը օղակելու։ Ամէն պատեհ առիթով կը սեղմւէին իրարու, իրարու ձեռք կը սեղմէին զոգունի։

Անտառին մէջ պահւելուք խաղացին քիչ մը. բայց իրենց թաքստոցներուն մէջ անհամբեր՝ դուրս թափեցան բոլորն ալ ու ահագին աղմուկով խառն սկսան իրարու ետեւէ վազվզել, իրարու զարնել, քաշքշել, փախչիլ. աղջիկներուն սուր քրքիշը, տղոց պոռլտուքը իրար էին խառնուեր։

Այդ շփոթութեան ու իրարանցման մէջ Լուիզ ու Բագրատ քանի քանի անգամ իրարու գիրկ ինկան, իրարու ճմլւեցան։

Ու կը խնդային, ու կը խօսէին. կը ճլւլլային անվերջ, բոլորն ալ։

Երբ շողենաւէն ոտքերնին կամուրջ դրին՝ ամենքն ալ յոգնած էին. մեղկ ու յափրեցուցիչ յոգնութիւն մը։

Իսկ Լուիզ երջանիկ։

Գէորգ յաջորդ օրւան դպրոցը գոց լինելէն օգտւելով՝ շիտակ Պոլսի կողմը անցաւ՝ խան՝ իր հայրենակիցներուն սենեակը։

Իսկ միւսները տունն ալ քիչ մը քրքշալէն վերջը՝ ցրեցան իրենց սենեակները խոստանալով, որ յաջորդ առտու կանուխ երթան Պերայի հասարակաց պարտէզը նախաճաշելու։

Բագրատ իր հաշիւը ունէր։ Ելէնին կարի դաս ունէր, որով հոն երկար մնալ չէր կրնար, նաև Սգիւստան, որ դպրոց պիտի երթար։

Յուլիսի պայծառ առաւօտ մըն էր այս երկուշաբթին։

Հասարակաց պարտէզը հազիւ մէկ-երկու հոգի կային։

Երիտասարդ խումբը քաշեցաւ կանանչապատ անկիւն մը, Ոսփորի դէմ, Ասիական զւարթ ցամաքի ճակտին։

Այդ գեղեցկութեան ու բարձրութեան վրայ զըւարթ ու բաց էր բոլորի սիրտը. նաև ստամոքսը։

Նախաճաշը, խօսքն ու կատակ երկար տևեցին—մինչև որ Ելէնին առաւ իր կարին կողովիկը, Սգիւստան իր դրքերուն պայուսակը—ու ոտքի ելան։

—Իսկ դձեք. հարցուց Ելէնին նախանձի շեշտով մը։

—Մենք զեռ քիչ մը կը նստինք. ես կարգամ պիտի. ըսաւ

Բագրատ անտարբեր, զբաւանէն զրքոյցկ մը հանելով։

Իսկ Լուիզ արդէն ձեռագործով կ'աշխատէր:

Բարեկեցին ու հեռացան երկուքը:

—Մնացինք առանձին. ըսաւ աղջիկը թերթի մը կարմրած. աչքերը նախ Բագրատի դէմքին, ետքն ալ վարի կասողտ ալիքներուն նետելով:

—Բարեբաղդաբար. պատասխանեց տղան. գիրքը վար դրաւ. յենեցաւ աղջկան աթոռին. բռնեց անոր ձեռքը ու սեղմեց պինդ մը, ուրկէ ժանեակին ասեղը աղջկան գիրքը սահեցաւ:

—Ի՛նչպէս ուժով էք. ձեռքէք, ձեռքս, ձեռքս ցաւցուցիք. ձգեցէք, թէ չէ կը ծակեմ. ըսաւ աղջիկը շփանալով:

—Մակեցէք. պատասխանեց Բագրատ աւելի սեղմելով:

Լուիզ ասեղը առաւ, քաջութեամբ տղու ձեռքի երեսին դըպցուց ու կամաց մը ճնշեց. յանկարծ անդին նետեց ասեղն ու ժանեակը, երկու ձեռքով յափշտակեց տղուն ձեռքը ու սրտին սեղմեց:

—Վախ, վախ. ա՛, ի՛նչ անզուժեմ. ցաւեցաւ:

Ու այնպէս քնքուշ, խանդաղատանքի, շոյանքի հայեացք մը սահեցուց տղու աչքերուն, որ Բագրատ դողաց ու ջղաձգօրէն սկսաւ ճմլել քօրսէին աջ մասը, որուն տակը սիրտը լինելու էր:

—Կարդացէք, կարդացէք. ըսաւ աղջիկը, մեղմութեամբ տղու ձեռքը հեռացնելով ու ամընքոտ աչքերով իր շուրջը պարտէզը զիտելով:

Բագրատ մեքենաբար առաւ գիրքը, թերթեց, բացաւ երես մը, քիչ մը առեն անթարթ վրան նայեցաւ ու նորէն նետեց քովի աթոռին վրայ:

—Չէ, չեմ կրնար, ախորժակ չունիմ:

—Ուրեմն բնութիւնը ուսումնասիրեցէք. տեսէք, ի՛նչ սիրուն են զիմացի լեռները. ա՛ Զամրճան է. լեռները կը սիրէք: Հասկնալ երկինքը. կը տեսնէք այդ ամպի խոշոր կտորը. հասկնալ ըսէք տեսնեմ ինչի կը նմանի. կարծես թէ երբ կտրած արծան մը լինի. Բէթհոլէնին բիւստը տեսած էք. բայց ի՛նչքան կը նմանի. զարմանք. այնպէս չէ:

Բագրատ նստած էր անշարժ՝ աչքերը շեշտակի աղջկան երեսին դամած: Ոչինչ չէր լսեր:

Յանկարծ աթոռը առաջ քաշեց դէսլի աղջիկը. ու անոր ձեռքէն ժանեակներու կծիկը քաշելով—

—Դուք ալ մի՛ աշխատիք, ըսաւ:

—Ինչո՞ւ. է, մի՛ քաշէք թելս. կը փրթի. թողէք. տեսէք՝ արդէն հատնելու վրայ է:

—Ձգեցէք, թէ չէ կը փըրցընեմ:

—Ձե՛մ ձգեր. ըսաւ աղջիկը ակռաները սեղմելով:

Բազրատ քաշեց թելը, փրցուց. մնացած կծիկը ամբողջ քակեց արագ-արագ, բոլորը փեթըռտեց, բզիկ-բզիկ ըրաւ, փետուտուքները լեցուց աղջկան գիրկը ու խոր շունչ մը առաւ.

—Հա՛, այսպէս:

Աղջիկը տղուն երեսը նայեցաւ. ու շիկնեցաւ. տղու աչքերուն մէջ անսովոր բան մը կար:

—Խեղճ լծելերս. անոնց յանցանքը ինչ էր. ըսաւ. աղջիկը իր ներքին յուզմունքը զսպելով: Ե՛, հիմա ես ի՛նչ ընեմ:

—Խօսեցէք, պատմեցէք, ժպտեցէք, ինծի նայեցէք, ձեռքեր-նիդ տըւէք ինծի:

—Բայց չափազանց ազա՛հ էք. այդչափ բան որ միասին կը պահանջէք, ես ո՞ր մէկը կատարեմ:

Բազրատ ոտքի ելաւ.

—Քայեցէք տուն երթանք. ես հոս այլ ևս չեմ կրնար նստիլ:

—Ինչո՞ւ:

—Ե՛, այսօր որչափ շատցեր է ձեր «ինչուն», երթանք, արդէն ժամանակ է:

—Տըւէք գլխարկս, հովանոցս ալ. Կոճկեցէք սա ձեռնոցս: ու սա ժանեակներս զրպաննիդ դրէք:

Հրամայեց աղջիկը հատիկ-հատիկ, իրարու ետեւէ:

Փողոցը տաք էր ու փոշի: Տրանւայ նստեցան:

Ամբողջ ճանապարհը աղջիկը իր փեթուտած թելերուն վրայ կը զանգատէր, կ'ըստառնար, կը հեգնէր:

Տուն հասան: Մայրը խոհանոցն էր:

Բազրատ աղջկան թէւը անգամ մըն ալ սեղմեց ու մտաւ իր սենեակը:

Սենեակի մէջը կը դառնար. իր ուղածը ինքն ալ չէր գիտեր.

կեռար սիրտը. մտածեց աղջկան սենեակը երթայ, գնաց մինչև ղուռը ու հտ դարձաւ. պառկեցաւ վայրկեան մը քանապէին վրայ. ոտքի ցատկեց, կեցաւ հայելիին դէմը ու սկսաւ իր դէմքը դիտել առանց ոչինչ տեսնելու. գնաց բաց պատուհանին առջևը ու սկսաւ հեռուն նայել: Ամեն կողմ իր աչքերուն դէմ երևցողը միշտ նոյն շիկնած սիրուն գլուխն էր, որ հպարտութեամբ կը բարձրանար իր առանձգական ուռուչիկ պատուանդանին վրայ:

Եւ միևնոյն ժամանակ ուշադրութեամբ կը հետևէր ղուրսէն լսող իւրաքանչիւր ձայնի: Լսեց որ աղջկան սենեակի ղուռը բաց-ւեցաւ, ճանչցաւ աղջկան քայլածքը, որ դէպի իր սենեակը կու գար. սիրտը սեղմընեցաւ բերկրանքէն:

—Ի՞նչ կ'ընէք հոտ, հարցուց աղջիկը սեմէն:

—Կը կարդամ. պատասխանեց Բագրատ մեքենաբար քովի սեղանէն գիրք մը վերցընելով:

—Գիրքերնիդ հիմա վար դրէք ու բռնեցէք սա թելերս, որ կծիկ փաթթեմ. ինչպէս որ թելերս փեթըռտեցիք, այնպէս ալ հիմա ինծի օգնէք պիտի:

—Ո՛չ, ես կարդամ պիտի. ըսաւ Բագրատ աղջիկը զայրացընելու համար. ու խիստ լուրջ դէմք մը առած զրասեղանին առջևը անցաւ:

Աղջիկը մօտեցաւ, խլեց ձեռքէն գիրքը, անդին նետեց ու թելերուն փաթոյտը տղու թևերուն անցուց:

—Հանդիստ. մրմնջից շրթունքներուն մէջէն՝ մատը տղուն վրայ թափ տալով:

Ու աչքերը տղու աչքերէն չի բաժնելով գնաց նստեցաւ դիմացի բազկաթոռին մէջ ու թելը մեքենաբար կծկել սկսաւ:

—Բայց ես կարդալ կ'ուզեմ. կրկնեց նորէն:

—Ձգուշ. թելերս խճողէք պիտի. հրամայեց աղջիկը:

—Կեցէք. գոնայ, բացականչեց երիտասարդը:

Ոտքի աթոռը ոտքովը աղջկան ոտքերուն քովը հրեց, նստեցաւ վրան, գիրքը դրաւ աղջկան գիրկը ու իր արմունկներն ալ կրթընցընելով անոր ազդրերուն—

—Դէ, դուք փաթթեցէք. ըսաւ. ես ալ կը կարդամ:

—Չափազանց հնարագէտ էք, նկատեց Լուիզ:

Ու ծունկերը դողացին, որոնք տղու կրծքին էին յենած. իր լանջը յուզումէն կը շնչատէր. իսկ ձեռքերը մեքենական ջղոտ թափով մը կծիկը կը փաթթէին:

Թեւին փաթոցթը տղոյ ձեռքերէն վար սահել սկսաւ:

Նրկուքն ալ անթարթ, կիզող, բաշող, տենչոտ հայեացքով մը իրարու կը նայէին:

Լուիզ յանկարծ կծկելէ դադրեցաւ. ու գողցօջուն, խոր շունչ մը առաւ:

— Անահ...

Իսկ Բագրատ առանց աչքերը անոր աչքերէն բաժնելու՝ բըռնեց աղջկան զոյգ ձեռքերը ու մոլեգնութեամբ իր կրծքին վրայ ճմլել սկսաւ:

Թեւերը խըճըճեցան. անցան աղջկան դօտիլ երկաթին, տղու կոճակներուն ու երկուքի մատներուն:

Լուիզ ուժասուրբ թեւերը թողուց. ու գլուխը կամաց-կամաց վար խոնարհիլ սկսաւ:

Բագրատ նախ աղջկան խոսուպիկները զգաց, որոնք իր ճակատը խոխոտեցին. տեսաւ անոր աչքերուն զոցւիլը. ետքը տաք շունչ մը վազեց իր ընչացքներուն մէջէն ու թաւիշի մեղմ շոյանք մը քսեցաւ իր շրթունքին:

Խենթի մը պէս բացաւ թեւերը. թեւերը փեթուտեցան:

Տղան փարեցաւ. աղջիկը դողաց. ու երկու համբոյր մէկի ձուլեցաւ:

ԻԴ.

Մինչ դպրոցի դործերը օր օրի կը վատթարանային:

Կասկածելի ուսուցիչները օր օրի կ'աներեսնային. թաղականներուն քրտմնջումները կը սաստկանային: Բագրատ ամեն կողմէ ազատութեան ականջը բաներ էին դրեր:

Այս բոլորը իմանալը, դպրոցի մէջ միշտ կասկածով վերաբերւիլը, ուսուցիչներուն վրայ շարունակ հակելու ստիպւած լինելը, թաղականներուն մէկ-երկու բացադրութիւններ տալու հարկադրւիլը, այն զիտակցութիւնը, որ աւելորդ ժամանակ ու ուժ կը կորսնցընէր:

այս բոլորը սաստի՛ղ զգւա՛նք կ'ազդէին Բագրատին ու կը յոգնեցնէին. ան, որ յոգնութիւն բառը լսել չէր ուզեր:

—Այս դործերը դպրոցի մէջ մօտեցնու չէին. այս կերպով դործ չի քալեր. կ'ըսէր Սարգսին զայրոյթի վայրկեաններուն: Գոնէ այդ անպիտանները անմիջապէս դպրոցէն հեռացընելու է:

—Արդէն քեզի ըսի, որ չես կրնար. շունշանորդները մօտերէն թաղականներուն փէշին տակ:

—Այն ատեն լաւ է մենք անմիջապէս դործը ձգենք: Բայց... բայց տղանքը, ա՛...:

Բագրատ կ'ըզգար, որ կապւած էր արդէն իր աշակերտներուն: Միւս կողմէն արձակուրդէն առաջ դպրոցը երեսի վրայ ձգելու խիղճ կ'ընէր: Վճռեց ամիս մըն ալ ակռաները սեղմէ:

—Աստուած իմ, դեռ ամբողջ ամիս մը. կ'ըսէր.

Ու մոռնալու համար ինքըզինքը զբաղման կու տար:

Իսկ Գէորգ բոլորովին թուլցած էր արդէն:

—Լաւ, ի՛նչ քեզի կտոր-կտոր կ'ընես. կը կրկնէր Բագրատին: Մէկ-երկու շաբաթէն ձգես երթաս պիտի. ուրիշները պիտի գան ու բոլոր շինածդ քանդեն պիտի:

—Մեղք, մե'ղք տղոցը. այսպէս ժիր, այսպէս մտացի. նորէն պիտի բռնեն խեղճերու դուլը դրաբարի հոլովներ, «որոնք են մահացու մեղքերը» ու աշխարհագրական անուններ պիտի խոթեն: Ա՛, Գէորգ, որ կը մտածեմ...

—Այսպէս է աշխարհը. աշխատէ, աշխատէ, վերջն ալ ամեն բան երեսի վրայ թողնել ու հեռանալու ստիպէ. ապերախտ ժողովուրդ, որ իր օգուտը չգիտէ. մեր աղգը արդէն այսպէս է. մենք մարդ լինելիք չունինք:

—Լռէ, խելօք. ի՛նչ ափես-ցփես լեզւիդ կու տաս. ազգը, ցեղը, ժողովուրդը ի՛նչ ընէ. ժամանակի, կրթութեան, զարգացման խնդիր է այդ. աշխատելու է աւելի բարձր զգացող ու աւելի ճիշտ մտածող մարդիկ պատրաստելու. ուրիշ ոչինչ:

—Ե՛, շիտակը, ես յուսահատած եմ արդէն, պատասխանեց Գէորգ տարօրինապէս խեղճ ու տխուր շեշտով մը:

—Քիթդ բերանդ մի՛ ծռեր, անշնորհք: Աշխարհի մէջ ամենէն անխելք ու անօգուտ բանը տխրիլն է. իսկ տխրելն ալ զէշ է:

յուսահատիլը: Ոչ տխրելէն գործ մը առաջ կու գայ, ոչ յուսահատելէն: Ուրան եղիր, վստահ ու աշխատէ: Աշխատելու է միշտ թէ՛ յաջող և թէ՛ անյաջող վայրկեաններուն. աշխատանքը միայն գործ մը տեսնել կրնայ:

—Իայց որ չե՞ն թողուր աշխատելու, ոչ կը խանդարե՞ն:

—Ըրէ, որքան կրնաս: Այս կողմէն քայլ մը ընել անկարելի է, ձգէ հոս ու միւս կողմին փորձէ: Աշխատանքը բերդ մըն է, որ գրուենք պիտի. այս կողմէն չեղաւ, պիտի յարձակինք միւս կողմէն. դուռները կոտրելու չի յաջողեցանք՝ պիտի մազլցենք պարիսպներն իզեր. մինչև որ վերջապէս բերդը մերը լինի: Կարելի է մենք ալ կ'իջնանք այդ յարձակման ատեն. աւելի լաւ. ոգևորութեան վայրկեանի մը մէջ կ'անցնիս ոչնչութեան սեմէն. ի՞նչ. կը կարծես շատ ախորժելի՞ բան է թքնելով, տքալով ամիսներով անկողնին մէջ գլտորելիլ:

Ու սկսաւ խնդալ:

—Դեռ խնդալու ալ սիրտ ունիս: Շիտակը, որ կողմ ալ որ դառնաս՝ միայն լալու բան կ'այ մեր հասարակութեան մէջ:

—Լալ ու ողբալ. ահա մեր իրաւ. որ լալու բաները, մեր ամենէն մեծ հիւանդութիւնը: Մեր բանաստեղծները կու լան, մեր ճառերուն մէջ կ'ողբան, մեր երգերը կ'արտասեն, մեր զստագրութենն անգամ արտասուք ունին. մեր լրագիրները եղերերգուններու կը նմանին, մեր ընկերութիւնները՝ լալկան կնկան. ամէն կողմ կու լան. կու լան ու մեծ գործ մը կատարած լինելու դոհունակութեամբ մէկ կողմ կը քաշուին: Այդ արցունքի կէսին չափ եթէ քրտինք թափէր՝ հիմա մենք շնորհքով գործիչներ կ'ունենայինք, և ոչ թէ մարդակերպ բառի-տոպրակներ:

Գէորգ սկսաւ խնդալ:

—Հա, այդպէս. կը տեսնե՞ս. վրադ մարդու շնորհք եկաւ խնդալ. խնդալ ու աշխատիլ. կեանքի ուժը, խանդը, առողջութիւնն է այդ: Ծաղրէ, հեգնէ, զայրացիր, կատողէ, խնդա, ինչ որ կ'ուզես—ազատ ես. մինակ մի՛ տխրիր, մի՛ յուսահատիր. տխրողներու բանականներ ունինք. քիչ մըն ալ ուրիշ տեսակի մարդիկ ունենանք: Զարկած վայրկեանիդ խնդա, զարնւած վայրկեանիդ հեգնէ. աշխատանքի ատեն զարձացիր, մահաւան ատեն կատակաբանէ.

ահա՛ քեզի փիլիսոփայութիւններուն փիլիսոփայութիւնը: Շիտակը քեզի խորհուրդ չեմ տար՝ փիլիսոփայութիւններու շատ ականջ կախես. բայց եթէ կայ մէկը որուն հետեւիլ կ'արժէ՝ այն ալ այս է:

Արտաքուստ հանդարտ ու ներքուստ լարւած օրերը կ'անցնէին իրարու ետեւէ:

Բազրատի մխիթարութիւնը Լուիզն էր:

Տունը բոլորովին ուրիշ մարդ կը պատնար կարծես:

Ան որ զպրօքը մինչև վերջը կ'սմ կատարած էր թաղականի մը հաստազլխութեան դէմ, կամ զըզւած էր նոր ականջը հասած տխմար բամբասանքէ մը, կ'սմ զանամ իր մէկ-երկու ուսուցիչներու արտաքին կեղծաւորութենէն ու քսութենէն և կ'սմ ինքն իր դէմ զայրացած, որ այդ բոլոր աղատութիւնը հանդուրժելու չափ ինկած է արդէն. այս ամենէն վերջը իրենց դուրսեցիի սենեակը անոր արքայութիւն կը թըւէր. սիրոյ ժպտուն արքայութիւն մը:

«Սիրոյ մէջ շահողը խաղի մէջ կը կորսնցընէ՝ կ'ըսեն. բայց երևի սիրոյ մէջ շահողը գործի մէջ ալ կը կորսնցընէ եղեր». կը մտածէր Բազրատ:

—Ինձի նայէ, Բազրատ. ըսաւ յանկարծ օր մը Գէորդ: Եթէ ես քու տեղդ լինէի՝ մինչև հիմա խնթի պէս սիրահարած կը լինէի Լուիզին:

Բազրատ անակընկալ հաբցէն կարմրեցաւ:

—Այդ հարկէ հիմա միտքդ ինկաւ:

—Այդպէս մինչև վերջը իրարու հետ. այդ տեսակ խելօք ու զեղեցիկ աղջիկ մը. պարզ է, որ եթէ դուն քայլ մը ընես, ան երեքը պիտի ընէ դէպի քեզի: Դուրս ու ներս մտած-եւած ատենդ ետեւդ նետած հայեացքները տեսնելու ես. ամբողջ հոգին է մէջը. ծածկել կ'ուզէ, բայց չի չաջողիր:

—Իրան. հարցուց Բազրատ ժպտելով:

—Կը զարմանամ քու անզգացութեանդ:

—Լաւ, քեզի ո՞վ ըսաւ, որ ես չեմ սիրեր. չէ՞ որ մինչև վերջը հետն եմ:

—Է՛, գիտեմ քու հետը լինելդ, խօսածնիդ ալ զիտեմ. խեղճի սիրուն զլուխը կ'ուռեցընես քու զպրօքովդ ու փիլիսոփայութիւններովդ. մե՛ղք. այդ աղջկան հետ շատ աւելի քնքուշ ու

ւրտաորովի նկւթեր կան խօսելու: Ե՛, արդէն աղջիկ ըսածդ ճաշակ չ'ւնի. քեզի պէս անպէտքներու ետեւէն կ'իջնան:

— Պարապ խօսքի ակորժակ չունիմ. վերջ տուր. մինակ միշտ աչքերուդ մի՛ հաւտար. ըսաւ Բագրատ վերջին երկդիմի նախադասութիւնը շեշտելով:

Ու ակամայ քիթին տակէն ժպտեցաւ:

ԻԵ.

Արեւը արդէն շատունց էր մայր մօտեր. ու մթութիւնը կը թանձրանար:

Վասակ ու Բագրատ հազիւ էշերէն իջան, որ երկաթուղիին սոյլը լսեցին:

— Գնացքը եկած է. շուտ. շտապեցուց Բագրատ:

Եւ արագ իշապանին վճարելով՝ Սան-Ստեփանօի փոքրիկ կայարանը վաղեցին:

Տոմսակները գնելը, վազոն ցատկելը ու գնացքի շարժւիլը վայրկեանի մը գործ եղաւ:

Քուպէի մէջ մինակ իրենք էին:

Երկուքն ալ մէջ-մէկ անկիւն նետուեցան շնչասպառ, իրարու դիմաց:

Ուրբով, էշով չափեր-չափւիներ էին շրջապատող դաշտերը, ծովու բարձր ափերը մինչեւ Ֆիլորիա, ուր իբր թէ ճաշեր էին ունորէն նետուեր դաշտերը և այգիներուն մէջ:

Ու խեղճ իշերու հողին հանելով հազիւ էին հասեր Սան-Ստեփանօի վերջին դնացքին:

Դուրսը արդէն մութ էր բոլորովին:

Քուպէի առաստաղէն կիսադունդ լապտերը աղոտ լոյս մը կը թափէր վար: Եւ վազոնին սլարապութիւնը տակի անիւներու դղրդիւնը կը կրկնապատկէր:

Երկու բարեկամները բաւական երկար նստած էին լուռ. Վասակ նստարանի թիկունքին փուած. Բագրատ, թեւ սլափունհանին դուրսի մթութիւնը դիտելով:

Վերջապէս Բագրատ լուութիւնը խղեց:

— Ի՞նչ կը մտածես. հարցուց:

—Ձեմ մտածեր. կը նախանձիմ. կը նախանձիմ ձեզի: Շողին վառեր էք ու կը վազէք առանց աջ ու ձախ նայելու. առանց հարցնելու ինչուն. բաւական է, որ շարժման մէջ լինիք. ալ գոհ էք. առանց հարցնելու թէ այդ ըրածնիդ օգուտ մը, նպատակ մը ունի՞ր. ճիշտ այս օրւան մեր պտոյտին պէս:

—Սիրելիս, այսօրւան մեր պտոյտը անօգուտ, աննպատակ կ'անւանես. սակայն կ'անցնին տարիներ, ու դուն այս օրը բնաւ չես մոռնար ու հաճոյքով կը յիշես. ապացոյց մը, որ մեր այսօրւան վարմունքը անօգուտ չէր: Եթէ խելք ունիս՝ այդ տեսակ «աննպատակ» գործեր շատ տես: Բայց այս մէկդի: Ձեզի կը նախանձիմ՝ կ'ըսես. գուցէ մասամբ ալ իրաւունք ունիս. քու ամենամեծ դժբաղդութիւնդ անգործ լինելդ է. հազար անգամ արդէն ըսեր եմ:

—Մինչև հոս ենթադրենք քեզի հետ համակարծիք եմ: Ինծի նայի՛, Բագրատ, մեր այսչափ ժամանակէն ընկերակցութիւնը այլ ևս մեզի իրարու կապեց. կ'ուզեմ որ ինծի աղէկ հասկընաս. ես քու կարծածիդ չափ ալ անճաշակ, նիւթական ու եսամոլ չեմ. իմ մէջս ալ կան վայրկեաններ, որ կարծես զգացումները տիրելու կեննեն. ժամեր կան որ անձնագոյնութեան էլ պատրաստ եմ. ես երաժշտութիւնը կը սիրեմ. ջիդերու. թուրութիւն է՝ ինչ ընեմ. նոյն իսկ, կ'ամբշնամ խոտոտվանելու, սիրոյ իդէալական պատկերի պէս բան մըն ալ ունիմ գլխուս մէկ անկիւնը. ես ալ երբեմն կը բաղձամ կարծես անմեղ աղջկան մը շիկնալ, քնքուշ պատռնական նայւածքին. ինչ ընենք, սիրելիս, մեր ծուռ. կրթութեան արդիւնքն է. աշխատանքի պահանջ, բան մը ընելու ձգտում, ձեր գործունեաց կեանքին դէմ նախանձ մը—այդ բոլորը իմ մէջս ալ կան. եթէ մինչև հիմա չեմ խոտոտվանած պատճառը հպարտութիւնս էր. որովհետեւ գիտեմ, որ ատենք անբնական, ծուռ, հնաւանդ բաներ են, որոնց դէմ մաքառել պէտք է, արմատախիլ ընել պէտք է:

—Խեղճ, բռնի կերպով կեանքդ իր սնունդէն զրկել կ'ուզես. չէ, հիմա առանց կատակի կ'ըսեմ. դուն հիւանդ ես:

—Գուցէ. միայն ոչ քու կարծած ձևով: Այդ բոլորը, այո՛, իմ մէջս ալ կայ. բայց ինչպէս որ կը տեսնես ճիշտ ազոնց հակառակ դադափարներն ալ կան միւլնոյն ժամանակ զանգիւտ տակ. և այդ հակառակորդները իրարու հետ չեն հաշտւիր:

—Այդ կը նշանակէ, որ մէջդ եղած դաղափարները իսկապէս չես իւրացուցած. ամէն լսած եկեր մնացեր է ուղեղիդ մէջը առանց քու սեփականդ լինելու: Ուղեղը ստամոքս է, և ոչ թէ Ահմէտի տոպրակը. ամէն ներս մտածը կ'սմ արիւն զառնուլու է և կ'սմ մարմնէն հեռանալու. առանց մարսըւելու մարմնէն չհեռացող մասերը ստամոքսի թուլութիւն ու աղիքներու բորբոքում կը յառաջացընէ:

—Կեցցես, բժիշկ ալ ես եղեր:

—Կատակը մէկզի. լուրջ խօսինք:

—Լաւ. եթէ այդչափ առողջ ուղեղ ունիս՝ եկ՛ուր դուն մարտէ տեսնեմ այս մտածմունքները: Աշխատելու է՝ կ'ըսես, ես ալ քեզի հետ, միայն հիմա ինծի լսէ. երբ ես տղայ էի՝ մասնաւոր հակում մը ունէի լեզուներուն. ապագային լեզագէտ լինել կը մտածէի. մեր աշխարհաբարը մշակել, զարգացնել կ'երազէի. իսկ հիմա մի-նակ այդ դաղափարը հերիք է ինծի ծիծաղ պատճառելու. համար, լեզուներու ուսումնասիրութեան ու մշակմանը համար աշխատանք թափել, ինչո՞ւ, քանի որ գիտեմ թէ այդ բոլոր լեզուները ջնջուին պիտի վաղ թէ ուշ՝ ընդհանուր համամարդկային լեզու մը տեղի տալու համար: Ատեն մըն ալ մտածեցի օրէնսգիտութեամբ, քաղաքականութեամբ, փաստաբանութեամբ զբաղւելու. արդ, սիրելիս, մտածէ որ մեր արդի օրէնսգիտութիւնը հնարաւած է պարզապէս ասօրինութիւնները իր փէշերուն տակ պատսպարելու. համար, ա՞ռ օրինակ կալւածական օրէնքները, ի՞նչ աբսուրտ, կալւած. ի՞նչ օրինաւորութիւն է այդ որ մէկին վրայ կը վաւերացնէ հազարներով քառակուսի քիլոմէտր հողեր, իսկ միւսին կաղամբ մը տնկելու իրաւունք չի տար: Հապա քաղաքականութիւնը, այդ վաւերացւած ստախօսութիւնը, այդ պաշտօնական խաբեբայութիւնը, այդ կեղծաւոր տգրուկութիւնը: Իսկ ինչ կը վերաբերի փաստաբանութեան, որ միւլտոյն ժամանակ այժմ-ն ալ կ'ապացուցանէ, ո՞չ-ն ալ մօտիկ ապագային միայն կատակերգութիւններու մէջ դուրս բերելիք ենթադրական բան մը պիտի դառնայ, ինչպէս օրինակ կախարչները, սատանաները մեր արդի բեմին վրայ: Կամ զուցէ ինծի խորհուրդ տաս գեղարւեստներով զբաղւելու, գեղարւեստ, վայրկեան մը ենթադրեմ, որ գեղարւեստ ըսածը բանի մը պէտք է

աշխարհքի վրայ. բայց ի՞նչ է գեղեցիկը, ի՞նչ է, զորն է գեղար-
վեստականը. կրնաս տասը հոգի դուրս, որոնք ամենքն ալ նոյն դա-
ղափարը ունենացին այդ կէտին վրայ. միթէ՞ կ'արժէ աշխատիլ
բանի մը վրայ, որ ոչ-ոքի համար զեռ հաստատ որոշ չէ, և որ
ապագային բոլորովին տարբեր բան մը լինելու է, եթէ ենթադ-
րենք որ իրաւ գեղարվեստ ըսւածը ապագային լինելու է: Քեզի
պէս վարժապետ լինիմ. բայց զիտցիր, որ ճշմարիտ բնական կըր-
թութիւնը քու կրթական գաղափարներուդ այնպէս կը համեմատի,
ինչպէս այդ քու գաղափարներդ մեր այսօրւան իշապանի նոյն
նիւթի մասին ունեցած կարծիքներուն. և ես ելնեմ այդ տեսակ
ծուռ ճամբով դժբաժն տեսնեմ: Ե՛, ըսէ տեսնեմ ի՞նչ գործ մնաց.
արհեստաւոր դառնամ. հետզհետէ կատարելագործըող մեքենաները
այլ ևս մեր ձեռքերուն ու ոտքերուն շատ պէտք չունին. իսկ քիչ
մը վերջը բնաւ պէտք պիտի չունենան: Թէ՞ վաճառականութիւն
ընեմ. այդ աջով ու ձախով տո՛ւր-ի յիմար սխտեմը, որու հոռը
անգամ մնալու չէ քանի մը տասնեակ տարիների վերջը: Ե՛, ուրիշ
ի՞նչ մնաց:

—Վարդապետ դարձիր:

Վասակ Ժպտեցաւ:

—Ձէ՛ անկեղծ կ'ըսեմ, որովհետեւ հիանալի ընդունակութիւն
ունիս բոլոր ճիշտ ու ծուռ գաղափարները այնպէս իրար խառնե-
լու, որ տակէն սատանան անգամ դուրս գալ չի կրնաց:

—Վարդապետ. ինչո՞ւ չէ. ժողովուրդս խաբելու համար, որ
եթէ յանկարծ փորը կը ցաւի, կը լուծէ ու քանի մը ժամ վերջը
կիչնայ կը մեռնի՝ պատճառը այն է, որ Աստուծո՛ւ բարկացեր է ու
ի՛ր վրէժը անոնց աղիքներէն դուրս կը քաշէ: Ինչո՞ւ չէ. ժողովուրդս
համոզելու համար, որ ինքը թոյլ, անկարող էակ մըն է, որ ի՛ր
ուժերովը ոչինչ ընել չի կրնար և ի՛ր յոյսը դնելու է Աստուծածանի
գօտիին, սուրբ Մակարիոսի դանդին ու Ակիլլինիանա կոյսի աղդ-
ոսկրին վրայ: Ինչո՞ւ չէ. ժողովուրդիս քարոզելու համար, որ ի՛ր
բոլոր մեղքերէն ու յանցանքներէն մաքրուելու ամենակարճ ճամ-
բան սուրբերուն, ճգնաւորներուն, խոտաճարակներուն առաջ կա-
շառք տալն է, ի հարկէ քաղաքավարի անուններու տակ, և անոնց
բարեխօսութիւնը խնդրելն է. բարեխօսութիւն. ի՞նչ աժան բարո-

յախանութիւն. խոտածարակներուն բարեխօսութիւնը, հիանալի է Գնացքը կայարանի մը առջև կանգ առաւ:

Տղայք լուռ դուրսի աղմուկը կը լսէին:

Երբ կայարանին լոյսերը իրենց վազոնին առջևէն ետ վազեցին և ծովուն վրայ փուռող մութը անոնց ընկերացաւ:

— Ինծի նայէ, Վասակ, ըսաւ Բագրատ: Մեր հասարակութեան մեծագոյն մասը հոգով-մարմնով փաթթըւած է անցեալին, հինին ու չի կրնար զատուիլ, թէև անցեալի փոտածութիւնը այդ գրկախառնման ատեն մեզի ալ կ'անցնի. մեր խելօքները չեն կրնար բաժնըւիլ աչն անցեալէն, որ մեզի ղէշ-աղէկ մինչև մեր արդի վիճակին բերեր է և որ այլ ևս տեսնելիք գործ մը չունի: Իսկ դուն ալ ճիշտ հակառակը քեզի անցեալի հողէն բոլորովին կտրեր ես ու օղապարիկին պէս վեր կը բարձրանաս զէպի ապագան: Այդ ապագան քու աչքիդ փառաւոր է, բնական, արդի ողորմելի անհեթեթութիւններէն զերծ. այնպէս որ ոչ նըւազ իջեալիստ մըն ես և դուն այդ քու համոզումներովդ: Սակայն այդ ապագայով այնքան ոգևորւեր ես, որ ներկան, մեր խեղճ ներկան, այդ միշտ արհամարուող, մոռցըւող ներկան դուն ալ մոռցեր ես. անօթի մեռնող մարդուն կը նմանիս, որ տարի մը ետքը իշխանին սեղանակից լինելու երջանկութեամբը կ'ոգևորուի: Ներկան, սիրելիս, ներկան մտածէ: Այդ քու ըսածներդ, եթէ ոչ ամբողջ գէթ մեծ մասով իմ երազներս ալ են. բայց այդ երազները չեն իրականանար, եթէ մենք հիմակւան համար, միայն հիմակւան համար չաշխատինք: Որքան որ ապուշութիւն է անցեալի նախապաշարումներուն զոհել ներկայի առողջ պէտքերը, այնքան ալ տխմարութիւն է, ապագայի երազներու սիրուն, ներկայի անհրաժեշտութիւնները ոտքի տակ տալը: Յառաջդիմութեան միակ բնական ճանապարհը ներկայի ուսումնասիրութիւնը, ներկայի մասին մտածելը ու ներկայի համար աշխատելն է մեր ներկայ պայմաններուն մէջ, մեր ներկայ հոգեկան ու ֆիզիքական ուժերովը: Այդ քու անըջած ապագայիդ մէջ մարդիկ ալ ուրիշ տեսակի մարդիկ պիտի լինեն. իսկ մենք որ այս տեսակ մարդիկ ենք՝ մենք ալ մեր այս տեսակի պէտքերը հոգանք. մեզի համար երբ հոգանք՝ արդէն ինքնին ապագայի համար հոգացած կը լինինք. մեր կարիքներու ստիպումէն

կատարած խրաքանչիւր քաջլափոխնիս քաջ մըն է և՛ դէպի յառաջդիմութիւնը: Նգրակացութիւնս կ'ուզէս. այդ բոլոր սիրուն փիլիսոփայութիւններդ զանգիդ մէկ անկիւնը աւլէ ու կենդանի, իրական զործի մը ձեռք զարկ. զործ մը, որուն շուրջը դառնաց քու բոլոր միւս մանր ու խոշոր զբաղումներդ, մտածումներդ, որ կեանքիդ առանցքը լինի. քեզի միայն աշխատանքը կը փրկէ:

—Բազրան, քեզի խոստովանելու եմ, որ քանի ժամանակէ ի վեր իմ կարծիքս ալ կարծես այդ է: Գոնէ այսչափը ճիշտ է, որ աշխատանքի մէջ կը մոռնամ ինքզինքս ու խենթ-խելօք օրերը կ'անցնին: Գիտես, որ Տրապիզոնի մօտիկ մեծ ագարակ մը ունինք, երթամ Ծրանսա անասնաբուծական ու կաթնատնտեսական վարժարան մը, վերջը կը դառնամ մեր ագարակը. քիմիան կը սիրեմ, նմանապէս և անասունները. միշտ բնութեան մօտիկ—այդ ալ առաւելութիւն մըն է. դոնէ մարդ ամեն օր չի տեսներ մեր այս չիմար ընկերական կարգն ու սարքը, ծուռ քաղաքակրթութեան այս ապուշ կաղմակերպութիւնները. միւս կողմէն ծնողներուս ալ օգնած կը լինիմ: Գաղափարիս ինչ կ'ըսես:

Բազրա՝ ոգևորւած ոտքի ցատկեց ու ընկերոջը ձեռքը խլելով բոլոր ուժովը սեղմեց.

—Գաղափարդ քու ուղեղիդ մինչև հիմա ծնած գաղափարներէն ամենէն երջանիկն է, բոլոր սրտովս կը շնորհաւորեմ. վայրկեան մը եթէ վարանիս՝ ամենէն ոչինչ մարդն ես աշխարհիս վրայ: Ահա քեզի սիրուն ճանապարհ մը. թէ դուն անձնապէս կ'օգտւուիս և թէ քու ագարակդ, քու գիւղդ նոր հոսանք մը մոցուցած կը լինիս, ժողովրդի համար աշխատած կը լինիս:

Նւ վայրկեան մը մտածելէ վերջը շարունակեց ոգևորւած.

—Ուրեմն այսպէս. ասկէ 4-5 տարի վերջը ամառւան արձակուրդի մը, երբ Կարինէն Տրապիզոն դամ, քու սիրուն ագարակիդ մէջ, քու ձեռակերտ թաղաւորութեանդ մէջ փառաւոր ընդունելութեան պատիւը պիտի ունենամ: Նորէն նստինք միասին խօսինք, վիճենք. այն ատեն երեւի երկուքս ալ աւելի քիչ իրար կը գըզենք. է, վերջապէս ալ առնացած կը լինինք ու շատ աւելի փորձըւած:

Գնացքը մտաւ Սիրքէճիի կայարանը:

Նրկու ընկերները վար իջան, ու սուղազայ ագարակի մտային

պատկերովը ոգևորւած շտապ-շտապ կը քալէին. երկուքն ալ ոգևորւած էին ու փոխադարձաբար իրար աւելի կը ոգևորէին:

Ղալաթիա իրարմէ բաժնեցան:

Վասակ մտախոհ հասաւ տուն:

Մինչև կէս գիշեր սենեակին մէջ կ'երթար ու կու գար: Առաւօտեան դէմ նստեցաւ ու նամակ մը գրեց, երկար նամակ մը իր հօրը հասցէին: Լուսանալուն պէս ինքը անձամբ իջաւ Ղալաթիա, տարաւ ձգեց ռուսական փոստը. ելաւ վերին Ոսփոր մեկնող շոգենաւի մը վերնայարկը, նստեցաւ հովին դէմ ու մտասոյզ իր երկու կողմէն ետ-ետ փախչող Ոսփորի սիրուն ավերը կը դիտէր:

ԻԶ.

Օգոստոսին շաբաթւան մը չափ էր մնացած. շաբաթէ մը պիտի գոցւէր դպրոցը:

Ու Բագրատ բոլորովին փոխւած էր. չափազանց նեղսիրտ, մոռածկոտ ու անհամբեր էր դարձեր:

Գէորգ ու մօտիկ ընկերները կը մոռնէին, որ դպրոցը ձգելու զայրոյթէն է: Ու մէջէմէջ սիրտ տալու խօսք մը կ'ընէին, որուն Բագրատ արհամարոտ ժպիտով մը կը պատասխանէր.

— Ինքը զինքնիդ միտիթարեցէք:

Գիշերները ուշ ատեն տուն կուգար, առաւօտները շատ կանուխ տունէն կը հեռանար: Տունը բոլորի հետ չոր յարաբերութիւն մը ունէր. ու կ'աշխատէր Լուիզին քիչ հանդիպելու, այն ալ միշտ ուրիշներու ներկայութեանը:

Օր մը երբ պատահամբ առանձին մնացին —

— Բայց, Բագրատ, ի՞նչ ունիս. ինձի դէմ ինչու զայրացած ես. հարցուց Լուիզ լալիան ձայնով մը:

— Լուիզ, ես հիմա շատ զբաղւած եմ. գիտես որ գործի տէր տղայ եմ. պատասխանեց Բագրատ իր յուզումը զսպել ջանալով: Իմ ըրածիս շատ կարեւորութիւն մի՛ տար. ոչ ալ մինչև հիմա ըրածներուս:

— Միտքդ չեմ հասկընար. առաջ այդպէս չէիր, բան մը պատահեր է: Եթէ դպրոցը ձգելուդ համար բարկացեր ես, Պոլիս դպրոց կը պակսի. քեզի պէս աշխատող տղան անգործ չի մնար:

—Իմ մտածմունքս ինքզինքս չէ։ Բայց ինչ և է՝ թողնենք այդ աւելցուց խփոյն։

Լուիզ փաթթելով իր թուղան, սեղմընեցաւ անոր կրծքին, գրկեց, համբուրեց։ Բայց Բագրատ սառն էր, թէև կը զողար։ Անգամ մը միայն համբուրեց։

—Լուիզ, մեր ըրածը անխելքութիւն է։

Ըսաւ ու սենեակէն ելաւ։

Լուիզ ոչինչ չէր ըմբռներ։ Արդէն քանի մը օրէ ի վեր ունեցած տարտամ նախազգացումները աւելի ուժովցան. ու առանց զիտնալու ինչու՝ սկսաւ լալ։

Վերջապէս եկաւ արձակուրդի օրը։

Բագրատ սովորականէն շատ աւելի ուրախ ու շարժուն էր։ Երեկոյեան բաւական ուշ տղայքը արձակեցան. տղոցմէ շատերը եկան մնաք-բարով ըսելու, ոմանք նոր տարեշրջանի մասին քանի մը բաներ հարցուցին։ Բագրատ ամենքին ալ պատասխանեց. տղայքը հետզհետէ հեռացան. ուսուցիչներն ալ բարեկեցին ու ցրեցան. ու զպրոցը դատարկընեցաւ։

Բագրատ արտաքին անփոյթ երևոյթով մը մտաւ իր սենեակը. սուլելով ժողեց բոլոր գրքերն ու թղթերը, որոնք իրենց կը վերաբերէին, փաթթեց ու դրաւ մէկ կողմ։

Քաշեց նամակի մը թուղթ, գրեց իր ու Գէորգի հրաժարականը, պարզապէս յայտնելով, որ պատճառը եպիսկոպոսի ու անոր մարդոց լարած ստոր խնդիրներն է, թաղականներուն տգիտութիւնն է ու հոգաբարձուներուն թուլութիւնը։

Պանչեց Գէորգը, ստորագրել տըւաւ. ու աւելցուց.

— Մաւաջի մը հետ այս նամակը հիմա հոգաբարձուներու ատենապետին կ'ուղարկես. դուն ալ այս գրքերը դռնապանին տո՛ւր, որ տուն տանի. դուն ալ ետեւէն դնա՛. մարդուն ձեռքը ճերմակ մը դիր. վերջն ալ եկ՛ւր ծովեզրեայ ճաշարանը. քեզի կ'ըստպասեմ, որ միասին ընթրենք. հա՛յ, Գէորգ։

Ինքը առաւ գլխարկը ու դուրս ելաւ։

Մանր քայլերով կ'երթար դէպի ճաշարան։ Ղալաթիա ծովեզրը մէկ-երկու տեղ կանգ առաւ. ցրած կերպով դիտեց նաւա-

վարներու աղմուկն ու իրարանցումը, ու արդէն մթնելու վրայ էր, որ մտաւ ճաշարան:

Գնաց ծովուն վրայ շինած ընդարձակ բալքոնը. ու ամենէն քաշած անկիւն մը նստեցաւ՝ բաղեղներով հիւսած վանդակին մօտիկ:

Սիրուն լուսին գիշեր մըն էր, որ կը տարածէր:

Ծովը լուսնի քմահաճոյքէն իր գիրկը թափած արծաթ դրամներուն հետ կը խաղար: Ու թիթիւ մը կը քծնէր բալքոնը պահող սիւններուն: Երբեմն ալ մօտէն անցնող նաւակի մը շարժումէն փոքրիկ ճողբիւն մը կը լսէր բալքոնին տակ:

Բազրատ աչքերը ջրին՝ կը մտածէր, մօտի գարեջուրը բոլորովին մռցած:

Վերջապէս շունչ մը առաւ. ու մտքէն եզրակացուց.

«Ո՛հ. մտածելն անգամ յիմարութիւն է. կ'անբաղդացընեմ եւրոպական հանդիստ ու կանոնաւոր կեանքին վարժւած, միշտ մօր մը խնամքներուն տակ մեծցած, քնքուշ ու փխրուն աղջիկ մը. քաշեմ հետս լեւներն ի վեր, մեր չոր կեանքի դժարութիւններուն մէջ. անոք, օտար, կը տրււած. ո՛հ. մեղք է այդ. և այդ բոլորի փոխարէն ի՞նչ պիտի տամ. «Էրս. և այդ սէրը արդեօք հերկք է. և միթէ ինքս գիտեմ իմ զգացմանս չափը. այսօր հոս, վաղը ուրիշ տեղ. գուցէ մնամ անպաշտօն, անգործ: Ա՛յ ինքըզինքս ի՞նչ փոթ. բացց աչդ աղջկէ. չէ, այդ չեմ կրնար: Նւ վերջապէս միթէ կոյր եսականութիւնը չէ հակի մը բոլոր մանր ու խոշոր զըւարճութիւնները, միտիթարանքները, կապերը, սովորութիւնները, բոլորը միայն իմ մէջս խեղդել ուղելը. առաջին ամիսները կ'անցնին. և վերջը գուցէ իմ սիրտս ալ անոր բաւականութիւն մը չի տայ. է, իմ սիրտս. գէթ վստահ լինէի սիրուս խորութեանը վրայ: Նւ վերջապէս դեռ. ատեն չէ ինքըզինքս կապելու. դեռ պէտք է, որ ազատ լինիմ. մեր հասարակական պայմաններուն մէջ բան մը ընել կարողանալու համար պէտք է ստակը արհամարել կարողանամ. բացց երբ կրճքիս վրայ ինծի յանձնւած աղջիկ մը ունիմ՝ գուցէ սոխաւիմ երկդիմի անարգանք մը չլսել ձեռացընելու, գուցէ հարկադրւիմ աղայի մը յոխորտանքը կու տալու. ա՛յ, երբէք. կամ գործունէութեանս ազատութիւնը կամ այդ

աղջիկը, եթէ նոյն իսկ աղջկան մասին մտածելը բոլորովին մէկ կողմ դնեմ: Սէր ու գործ՝ կեանքի երկու լծակները. ինչ երջանկութիւն երբ առոնք զոյգ կը վաղեն. բայց երբ իրարու դէմ կու գան... Է, ալ ուր պիտի երեւայ կամքի ուժը: Վերջացած է. ես հեռանամ պիտի Պոլսէն առանձին, ինչպէս որ առանձին ներս մտայ:

Գլուխը վերցուց, շուրջը նայեցաւ. ու մէկ ումպով դատարկեց զառիճուրին բաժակը:

Ասջլէն նաւակ մը կ'անցնէր: Սխաւ թիւերուն շարժումը դիտել, ու թիւերէն կաթիլթող ջրի կաթիլներուն փայլիլուկը օդին մէջ: Այդ միջոցին եկաւ Գէորգ, Ֆէսն ու ձեռնափայտը նետեց աթոռին վրայ. ինքն ալ նստեցաւ, ըսելով.

—Ո՛ւհ, յոգնեցայ: Վերջապէս. քանի մը շաբաթ շունչ առնեմք:

—Հը՛մն:

—Ի՞նչ ուտենք:

—Ապսպրէ՛ ինչ որ կ'ուզես, երկուքնուս համար:

Ծառան կերակուրները բերաւ, շարեց, տեղաւորեց ու հեռացաւ:

Գէորգ ճանապարհին պատահած երկրորդական զէպք մը կը պատմէր:

Բազրատ կը լսէր առանց հասկընալու: Յանկարծ ընդհատեց.

—Հիմա այդ ձգէ, Գէորգ: Այս դպրոցը որ ձգեցինք, արդ ի՞նչ ընել է միտքդ:

—Ի՛նչ հարցում. ուրիշ մը կ'երթանք: Ես արդէն Մինասեանի հետ տեսնուեցայ. Ա. Թաղի հոգաբարձուներուն հետ ալ խօսեր եմ. խնդիրը նորէն ամբողջովին զպրոց մը մեր ձեռքը ձգելն է. բայց կարծեմ շատ պիտի փնտրուենք:

—Ամենեւին, փնտրուելու պէտք չի կայ. ես արդէն գտած եմ:

—Իրան, ուր, ինչպէս:

—Մինակ քիչ մը հեռուն է. այսինքն ճիշտ չէ այդ. աւելի մօտիկ է մեզի, քան հեռու:

—Ո՛րն է այդ. չեմ հասկընար:

—Գէորգ, ճամբորդելու բնաւ փափագ չունիս:

—Ի՞նչ հարց է այդ. բայց ուր:

—Հայրենիք. մեր բաղնիքը:

—Կարժն...

—Ձարմացար. եթէ Պոլիսը այդչափ սիրած ես՝ քեզի չեմ բռնանար. մնացիր. իսկ ես շուտով մեկնիմ պիտի:

—Դուն ուր, ես ալ հոն: Բայց այդ ինչպէս եղաւ. ինծի բան մը չես ըսած. և մինչև վերջին ատենները հոս ուրիշ տեղ մը որոնելու վրայ էիր:

—Շիտակը իմ դիտաւորութիւնս ալ դեռ տարւան մը չափ Պոլիս մնալն էր. բայց երկու շաբաթւան չափ է փոխւած եմ. նախ չգիտեմ ինչու Պոլսէն կշտացայ. երկրորդ, միացն տարւան մը համար ինչ արժէ նորէն ծաշրէն գործ սկսել. սւրիշ խնդիր էր, եթէ նոյն տեղը մնայինք: Իսկ այդ Պոլիսը ձգելու մտադրութիւնս բացարձակ վճիռի փոխւած է Մկրտիչէն ստացած վերջին նամակէս իվեր:

—Կարինէն նամակ ես առած... հարցուց Գէորգ զարմացած ոտքի ցատկելով:

—Այո. հինգ-վեց օր է. դիտմամբ քեզի բան մը չըսի. մտատանջութեանս պատճառը ահա այս էր: Տղան երկար-բարակ իրենց դպրոցի ողորմելի վիճակը կը նկարագրէ. ու կ'ըստիպէ ինծի, որ ինչ ընեմ-չընեմ երթամ. կը խոստանայ ամէն կերպ օգնելու. իսկ անոր ձայնը քաղաքին մէջ կարեւորութիւն ունի. հօրը հարստութիւնը, զիրքը իր կոնակն է: Թաղականներն ալ գրէթէ բոլորը իր հօրը հետ կապւած մարդիկ են. կը խոստանայ ամբողջ դպրոցը բացարձակապէս մեր ձեռքը յանձնէ. վերջը նամակը քեզի տամ կարդա: Երկար-բարակ ալ գլխուս քարոզ է կարդացեր, որ իմ ծննդավայրս է, որ հոն աշխատելը իմ բարոյական պարտքս է, որ ինծի պէսները Պոլիս արդէն շատ կան, որ եթէ չերթամ ինքը շատ նեղ վիճակի մէջ պիտի գնեմ, ևայլն, ևայլն. ասոնք իհարկէ բոլորը զեւթ. եղելութիւնը այն է, որ հիմնաւոր գործ է, այն ալ մեր բուն ժողովրդին շատ աւելի մօտիկ. քան այս դաշթականութիւնն է: Խօսքին կարճը, Գէորգս. ես յառաջիկայ շաբթու կը մեկնիմ:

—Ես ալ քեզի հետ:

—Ո՛չ, դուն դեռ մէկ-երկու շաբաթ հոս կը մնաս. մանր-մունր մէկ-երկու գործեր կան կազդադրելու. երևի հոն ալ զբքերու, գոր-

ծիքներու պէտք կայ. երթամ, քեզի ստակ հասցնեմ, որ հետդ բերես:

—Գիտե՞ս, տունը որ երթալդ լսեն՝ շատ պիտի կոտորըւին. մանաւանդ Լուիզը: Բազրատ, շիտակ ըսէ. այդ աղջիկը չե՞ս սիրեր. ինձի այնպէս կը թըւի, թէ զուն ալ դէպի ան անտարբեր չես:

Բազրատի սիրտը նետեց:

—Քառասուն անգամ քեզի միւսնոյն պատասխանը տըւեր եմ. խելացի, սիրուն ու չափազանց համակրելի աղջիկ է. եթէ այդ տեսակ քոյր մը ունենայի՝ աշխարհք իմ կը լինէր:

—Քոյր. շինէ քեզի քոյր, ու վերջնցաւ: Եկ՛ւր, Բազրատ, փոխանակ երկուքի՝ երեքով երթանք քաղաք:

—Հացդ կեր. պարապ մի՛ խօսիր. պատասխանեց Բազրատ զայրացկոտ:

Ու շրթունքը խածաւ:

ԻԷ.

Յաջորդ իրիկունն էր, որ Բազրատ դիտմամբ ամբողջ ընտանիքին ներկայութեանը յայտնեց իր մեկնումը:

—Գիտե՞ք, տիկին, երեք օրէն Պոլսէն մեկնիմ պիտի:

—Ո՛ր. հարցուց տիկինը կէս զարմանքով, կէս անտարբեր:

—Կարի՛ն. հոն ուսուցչութեան եմ կանչուած:

—Սո՛ւտ է, կատակ. ըսաւ տիկինը:

—Ո՛չ, ճշմարիտ. լուրջ կ'ըսեմ. հինգշաբթի իրիկւան շոգինաւով Տրապիզոն կը մեկնիմ:

—Իրա՛ւ, մեզի ձգե՛ս պիտի. պոռաց Օզիւստան Բազրատի վրայ վազելով:

—Բայց անխելք բան է այդ. նկատեց Ելէնին: Պոլսի մէջ գործ կը պակսի, որ այդ լեռները պիտի երթաք: Գէորգ անցած օր ինձի կը պատմէր, որ այն կողմերը հիմա խռովութիւններ կան, սով կայ, անապահովութիւն է:

—Է՛, ինչ ընենք. ինչպէս միւսները կ'ապրին, այնպէս ալ մենք. պատասխանեց Գէորգ:

—Դո՛ւք ալ միասին էք. հարցուց Ելէնին անհանգիստ:

—Այո՛. միայն քիչ մը ուշ. պատասխանեց Բազրատ:

—Ե՛, երիտասարդութիւն է ըրածնիւ. դեռ տղայ էք. ըսաւ տիկինը: Գոլսի պէս տեղը ձգել. այս հանգիստ կեանքը. և հոս ստակ ալ կարելի է շահիլ:

Լուիզ լուռ էր բոլորովին. կարծես ան պատրաստած էր այս բոլորը լսելու. բայց ոչինչ ալ չէր լսեր:

«Ուրեմն այս էր հանելուկը» կը կրկնէր անդադար իր մտքին մէջ մեքենաբար:

Քիչ մը վերջը ամենքը ցրւեցան իրենց գործին:

Լուիզ առանձնացաւ իր սենեակը, դուռը կողպեց, նստեցաւ բաց պատուհանին առջեւը ձեռքը ծնոտին ու լուսինը կը դիտէր:

«Ո՛չ. պարսպ բան է. ես անոր համար այն եմ, ինչ որ մայրս, ինչ որ փոքր քոյրս, որը նոյնպէս կը գըզէ, կը համբուրէ. ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս. իսկ ես կը կարծէի...» մտածեց նա:

Ու արցունքի երկու խոշոր կաթիլ ակընթարթ մը իր թարթիչներուն վրայ կախեցան, վերջը զուգընթացաբար սահեցան մինչև աչտին կէսը, հոնկէ մէկ կաթիլը յանկարծ գլորեցաւ աղջկան դողը, մինչ միւսը ինկաւ շրթունքին քովի սիրոյ փոսիկը:

Աղջիկը զլուխը դրաւ պատուհանի եզերքին ու սկսաւ հեծկըլտալ...

Լսեց, որ ընթրիքի կը կանչէին:

—Եկա՛յ. պուա՛ց ամուր ձայնով մը:

Արագ լըւացւեցաւ, մազերը շոկեց ու զուրս ելաւ:

—Պսակէ՛ր ես. աչքերդ տեսակ մըն է. նկատեց մայրը:

—Այո՛, քիչ մը քունս տարեր էր քանապէ՛ն վրայ. վրայ բեքաւ աղջիկը:

Հազիւ ընթրիքէն ելեր էին, որ Բադրատ տուն եկաւ և ուղիղակի Լուիզը պտոյտի մը հրաւիրեց:

Լուիզ սրտի դողով պատրաստեցաւ. ու լուռ մտաւ տղուն թե՛ր:

Ոչինչ բաներու վրայ քանի մը ոչինչ խօսքեր ըսելով՝ մտան մօտակա՛յ կազինօի մը պարտէզը:

Ու քաշւեցան առանձին անկիւն մը:

Երբ սպասաւորը խմիչքները բերաւ—

—Դէ՛, Լուիզ, ինծի յաջող ճանապարհ. ըսաւ. Բադրատ բարձրացնելով:

—Այս կատակ է, թէ լուրջ. հարցուց աղջիկը վրդովւած:

—Լուրջ է, անգինս: Պէտք է քեզի ամէն բան մէկ անգամէն պարզ յայտնեմ, որ քեզի աւելորդ մտատանջութիւններ տըւած չլինիմ: Գուռն գիտես, որ ես արդէն միշտ հայրենիք երթամ պիտի կ'ըսէի. վերջին նամակները իմ երթալս բացարձակապէս անհրաժեշտ կ'ընեն. յետաձգել չեմ կրնար. երթալս վճուած է. թէև մինակ դուռն կը հասկնաս, թէ ինծի համար որքան ծանր է Պոլսէն բաժնը իլա:

—Շատ դժուար է եղեր, կը տեսնեմ. պատասխանեց հեգնօրէն: Ինծի նայէ. ես գիտեմ կամքիդ ուժը. և քեզի համոզելու յոյս չունիմ. բայց վերջապէս պիտի ըսեմ, որ մայրս իրաւունք ունի. Պոլիս թէ յարմար քաղաք է, թէ ապահով և թէ կրնաս առաջ երթալ, անուռն հանել: Ես գիտեմ՝ ձեր հասարակութեան մէջ արդէն քու վրայ շատ են սկսած խօսիլ. պարապ տեղը մի՛ յամառիր:

—Ե՛, սիրելիս, այդ բոլորը ինծի համար ի՞նչ նշանակութիւն ունի:

—Շատ լաւ. այդ բոլորին իմ խելքս չի հասնիր: Մինակ կ'ուզեմ, որ հիմա ինծի պարզ ըսես. ես քեզի համար ոչինչ չեմ արժեք: Իրան, մինչև հիմա ոչ մէկ խոստում չես տւած, ոչինչ չես ըսած, նոյն իսկ քեզի կը սիրեմ մը բերնէդ չլսեցի, բայց վերջապէս կարծեմ... Ա՛խ, Բագրատ, ծանր է, ծանր այս բոլորին վրայ այսպէս պաղ-պաղ խօսիլը:

—Լուիզ, լսէ: Ես քեզի սիրած եմ, թէ չէ՝ ինքս ալ չեմ գիտեր: Գուռն ինծի համար միշտ ոգևորութիւն ու մխիթարանք ես եղած, քեզի համար ամէն բան ընելու պատրաստ եմ եղած, քու մասին մտածելը ինծի համար հաճոյք է եղած, քու ներկայութեանդ անցուցած վայրկեաններս կեանքիս ամենէն անուշ ժամերն են եղած. և հիմա որ Պոլիսը կը ձգեմ, միակ կսկիծս դուռն ես:

—Մի՛ ձդիր ուրեմն. ըսաւ աղջիկը դողդոջուն՝ ամբողջ մարմնովը տղուն սեղմընելով:

Բագրատ զրկեց, երկար նայեցաւ աչքերուն, պագաւ այդ աչքերը ու հազիւ լսելի ձայնով մրմնջեց.

—Այդ անկարելի է, անգինս:

Աղջիկը սկսաւ լալ, առանց գլուխը տղու ծոյցէն բարձրացնելու:

Մէկ ալ յանկարծ զլուխը ետ քաշեց. սրբեց աչքերը. մազերը ծակտէն նետեց ետ. ու մեքենաբար սկսաւ ձեռքի ձեռնոցները հանել:

Բան մը կար լեզւին վրայ, որ կ'ուզէր ու չէր կրնար ըսեր: Վերջապէս ձայնը զողաց ու ըսաւ որչափ կարելի է արագ.

— Լաւ. ինծի ալ հետդ տան:

Բազրատ կարծես կ'ըսպասէր. ամբողջ մարմնովը ցընցըւեցաւ ու՝

— Սյդ ալ անկարելի է. ըսաւ կտրուկ շեշտով մը:

Աղջիկը նայեցաւ տղուն:

— Մայրդ. մայրդ քեզմէ բաժնըւիլ չի կրնար. իսկ ան Պոլսէն չի կրնար հեռանար:

— Իրաւունք ունիս. բացց...

— Եւ վերջապէս օտար երկիր, տարբեր կեանք, անսպասելիութիւն, միայնակ. ո՛չ, անկարելի է:

— Բայդ դուն հետս ես, չէ:

— Իմ կեանքս անորոշ է, խախուտ, գուցէ և վտանգաւոր. կրնամ անգործ մնալ, կրնան և ուրիշ բաներ պատահիր:

— Է՛, կը չափազանցես. վերջապէս ի՞նչ ընենք. միասին կ'աշխատինք. դեռ քեզի պաշտպանել ալ կրնամ. ես Փրանսացի եմ՝ Ո՛չ. խնդիրը այն է, որ պարզապէս ինծի հետդ չես ուզեր:

Բազրատ կ'ամբնար. ամօթ, ամօթ մը միայն տիրած էր իր ամբողջ էութեանը: Ա՛, այդ աղջիկը զոչափ, զոչափ աւելի ազնիւ էր ու անկեղծ:

Նըւստասցման դառն զգացումով մը զետին կը նայէր:

— Այո՛, դուն ինծի սիրած չես, երբէք. ըսաւ արտասուածայն: Դէպի քեզի ունեցած թուրութենէս օղորւեցար ու հետս խաղացիր:

Բազրատ կարծես զաշոյնի հարւած մը ստացաւ: Կատրած ցատկեց ոտքի, բոլոր ուժովը սեղմեց աղջկան թևը ու սպառնալից—

— Լուիզ, Լուիզ. կրկնեց ակռաներուն մէջէն:

Սակայն իսկոյն թողուց թևը. թուլացած նստեցաւ նորէն իր տեղը. ու աղերսող, գրեթէ լալկան ձայնով մը ջարեց—

— Լուիզ, անդինս, մտածէ՛ վրաս ինչ որ կ'ուզես. մեղադրէ՛ ինծի ինչպէս որ կ'ուզես. իրաւունք ունիս. ես անմիտ եղաց. այս բոլորը առաջուց մտածելու էի. ինքըզինքս զգացումներուս ձգեցի:

ու խնդիրը ահա հոս հասաւ: Գուցէ թոյլ տղայ եմ ես. խորհէ ամեն բան, ինչ որ կ'ուզես. մինակ անգ մի՛ մտածիր, որ քեզի խաբեցի, որ տկարութենէդ օգտւեցայ, որ հետդ խաղացի: Կարելի է յիմար վարւեցայ, կարելի է տկար եմ զգացումներէս, կարելի է անխելք եմ. բայց վատ չեմ, Լուիզ. ես վատ մը չեմ Հաւտն, որ հիմա ալ մէջս նոյն այն զգացումն է, ինչ որ էր քանի մը շաբաթ առաջ:

Լուիզը թւերը դրաւ սեղանին, գլուխն ալ թւերուն վրայ ու անշարժ մնաց:

Բագրատ սոսկալի ցաւ մը կ'ըզդար իր մէջը: Նւ իր կամքին հակառակ ծռեցաւ դէպի աղջիկը, դրկեց ու շրթունքները թաղեց անոր ճակատը թափած մազերուն մէջ:

Աղջիկը գլուխը բարձրացուց, փաթթւեցաւ տղուն վիզը ու անհուն քծնանքով մը—

—Բագրատ, մի՛ երթար. շշմեց:

—Ձեմ կրնար:

—Լաւ. միասին երթանք:

—Ձես կրնար:

—Կրնամ:

—Ո՛չ. չեմ ուզեր:

Աղջիկը քակեց թւերը, ցատկեց ոտքի. ու հսկարտ շեշտով մը—

—Ուրեմն գիշեր բարի. ըսաւ:

—Բայց ինչպէս. հը:

—Ուր երթալս ձեզի ինչու կը հետաքրքրէ: Ձե՛ որ մեր մէջ ալ ևս ամեն բան վերջացած է: Դուք բացարձակապէս իրաւունք ունիք. յանցանքը իմն է, որ ձե՛դ դէպի ինծի ունեցած պարզ վարմունքը ուրիշ զգացումի մը տեղ դրի. կ'աշխատիմ՝ սխալս ուղղելու: Ներեցէք ինծի, որ սրտիս ցաւէն ձեզի իզուր տեղը վիրաւորեցի. դուք ոչ միայն վատ մը չէք, ալ և հազարապիտ ազնիւ էք: Յտեսութիւն:

—Բայց, Լուիզ... դոնէ... դոնէ սպասէ միասին երթանք:

—Ո՛չ, ոչ. այսպէս լաւ է. առանձին: Քու ներկայութեանդ ես միշտ թոյլ եմ եղած. դուցէ կամքս չի բաւէ ու ես իմ աւելորդ յուզումներովս քեզի ձանձրացընեմ. ոչ, ես չեմ ուզեր նըւառաւանամ. Յտեսութիւն: Կը խնդրեմ՝ ետեւս մի՛ դաք:

Ու պարտէզի սեղաններուն մէջէն արագ դուրս սպրդեցաւ:
Բագրատ, զլուսը դրաւ ձեռքերուն ու անշարժ մնաց. ճակատը
կ'ալքէր:

Ձէր մտածեր. միայն երբեմն կտոր-կտոր ուղեղին մէջ կ'արթըն.
նար նախորդ խօսակցութեան աչս կամ աչն մասը ու նորէն կը մարէր:

Պահ մը բոլորովին զգալէ դաշրեցաւ. կարծես քնացած էր:
Ինքն ալ չգիտէր այդ զիրքով որչափ ատեն մնաց:

Քովէն անցաւ կաղինօին սպասաւորը, ձեռքի փսէին մէջի
բաժակներուն ժխորովը:

Այդ ձայնը Բագրատը սթափեցուց:

Ոտքի ելաւ և ուղղուեցաւ դէպի տուն:

Ո՛չ, այդ գիշերը և ո՛չ ալ յաջորդ երեք օրերը այլ ևս Նուիլը
չտեսաւ: Աջջիկը միշտ դուրսն էր: Տնեցիք ըսին, որ իր մէկ-երկու
ընկերուհիներուն հետ դաշնակի փորձեր կ'ընէր անոնցմէ մէկին
տունը: Նըւադահանդէսի մը մասնակցելու էին ու կը պատրաստէին:

Բագրատ ինքն ալ տունէն խոցս կուտար. ու ըստ կարելոյն
ինքըզինքը ուրիշ բաներով զբաղեցընելու կը ջանար:

Շարունակ իր ծանօթներու քովէ էր, իր պատրաստութիւն-
ները կը տեսնէր. և գրեթէ միշտ Սարգսի հետ էր:

Գիշեր մը անոր տունը մնաց: Մինչև կէս գիշեր նստած կը
խօսէին: Երկուքն ալ ոգևորած էին. երազներ երազներու վրայ:
Անցեալէն, ներկայէն, ապագայէն. իրենց ձգտումները, յոյսերը,
նպատակները — բոլորը, բոլորը իրարու կը հիւսւէին:

Պառկեցան միեւնոյն սենեակը. բաց, լոյսը մարելէն վերջը,
անկողիններուն մէջ դեռ երկար-երկար կը խօսէին:

Վաստկն էր, որ մէջտեղ քիչ կ'երևնար. և երեցած ատեն ալ
քիչ կը խօսէր:

— Ձխօսական է դարձեր. կ'ըսէր Գէորգ ծիծաղելով:

— Մինչև հիմա այնքան պարապ խօսեր է, որ ալ ամբողջ
կեանքին համար հերիք է. կ'աւելցընէր Սարգիս:

Վաստկ կը ժպտէր միայն:

Նկաւ վերջին գիշերը. յաջորդ իրիկունը Բագրատ ճամբորդ
էր: Վաստկ, Սարգիս և ուրիշ քանի մը երիտասարդներ ժողոված
էին «դուրսեցիներու սենեակը»:

Վերջին ընթրիք մը ըրին միասին: Գլուխները տաքցան. ոգե-
ւորութիւնը յորդեց: Վէճ, աղմուկ, բարեմաղթութիւններ:

Այդ բոլորին մասնակից էին նաև տիկիներն ու աղջիկները:
Միևնոյն ժամանակ երկու-երեք լեզու կը լսէր սեղանին վրայ. լե-
զուներու խառնակութիւնն էր:

Լուիզ գունատ էր. ինքն ալ միւսներուն պէս թէև շարունակ
աղոց սենեակը կը մտնէր ու կ'ենէր, բայց ըստ կարելոյն հոն
քիչ մնալու կը ջանար. և աչքերը միշտ Բագրատին խոցս կու տար:

Բագրատ մէկ-երկու անգամ հետը առանձին մնալ ուզեց. ան-
կարելի եղաւ. աղջիկը կը փախչէր:

Սեղանին վրայ մօրը քովն էր նստած. ու խորհարարելու պատր-
ւակով շարունակ դուրս կ'ենէր: Ընթրիքէն քիչ մը վերջը՝ իր յոգ-
նած լինելը պատճառաբանելով՝ իր սենեակը առանձնացաւ:

Յաջորդ ամբողջ օրը վերջին պատրաստութիւններն էին:

Բագրատ կ'երթար, կուգար, գնումներ կ'ընէր ճամբորդի լըր-
ջութեամբ ու ցրածութեամբ:

Անգամ մը, երբ Բագրատ առանձին իր սենեակին մէջ բան մը
սկսողին մէջ տեղաւորընելու աշխատած էր, ներս եկաւ Ելէնին
ու Բագրատին մօտենալով խորհրդաւոր, ցած ձայնով մը ըսաւ.

— Պարոն Բագրատ, ես հիմա գիտեմ, թէ այն ատենը ինչու
ինձի հետ այնպէս վարեցիք. Լուիզը կը սիրէիք. չէ՞: Ըսենք ես
ձեզի համար ոչինչ չէի արժեք. բայց Լուիզը հիմա ինչո՞ւ այսպէս
երեսի վրայ կը ձգէք. եթէ գիտնաք որչափ տխուր է. ամբողջ երէկ
գիշեր մինչև առտու լացաւ. ինձի բան մը չըսեր, բայց ես քովի
սենեակէն ականջ դրի. ես ամեն բան գիտեմ. դուք գէշ տղայ էք:

— Անդին դնա՛. թէ չէ քեզի բռնելուս պէս սնդուկը կը խոթեմ.
պուռաց Բագրատ զայրացկոտ՝ յուզումէն ու սրտին ցաւէն ինչ ըսելը
չգիտնալով:

ԻԸ.

Արեւը Ղալաթիայի մինարէներուն ետեւէն ղեղնութիւն մը
կը թափէր Ոսփորի ջրերուն վրայ, ուր շոգենաւ, նաւ, նաւակ—բոլորը
իրար խառնըւէր էին: Սոսկալի իրարանցում ու կեանք կար Ոսփորի
վրայ՝ Ոսկեղջիւրին բերանը:

Այդ միջոցին էր, որ մեծկակ նաւակ մը Ղալաթիայի մաքսատանէն բաժնըւելով՝ սկսաւ բացելի:

Կին ու այր կը խօսէին նաւակի մէջ:

Բազրատ նստած Գէորգի ու Օզիւստայի մէջտեղը, վերջինի ձեռնոցաւատ, փոքրիկ թաթիկները իրեններուն մէջ կը շոյէր. ու հազիւ կը պատասխանէր իրեն եղած հարցումներուն:

Դժգունած էր:

Ամենէն շատ խօսողը Սարգիսն էր, որ անդադար կը կատակէր իր բարձր ու անհոգ շեշտերովը. ու չէր թողներ այդտեսակ վայրկեաններուն յատուկ եղող ծանր լռութեան մը տիրելուն:

— Վասակը դեռ չեկաւ. նկատեց Գէորգ:

— Երևի արդէն շոգենաւն է. պատասխանեց Ելէնին:

— Հիանալի օդ է. սիրուն ճամբորդութիւն մը պիտի ընէք, պարոն Սուրեմեան. ըսաւ տիկինը:

— Ա՛, ես ալ հետներնիդ լինէի. բացականչեց Օզիւստան:

Բազրատ ժպտեցաւ:

— Հետս եկուր. ըսաւ գրկելով:

Լուիզ, որ Սարգսի քովը մտախոհ նստած էր, սրտի սեղմում մը ունեցաւ:

Նաւակը մօտեցաւ մեծ, նոր ռուսական շոգենաւին: Նաւավարը քիչ մը պուպուռաց իր արհեստակիցներուն հետ ճամբայ բանալու համար խռնըւած նաւակներուն մէջէն. ու վերջապէս մօտեցաւ շոգենաւին կախած նեղ սանդուղին:

Մէկիկ-մէկիկ սկսան վեր ելնել:

Աղջիկներէն վերջը ամենէն առաջ վեր բարձրացողը եղաւ Բազրատ: Հազիւ էր ոտքը սանդուղին գլուխը դրեր, որ սպասաւորի ձևերով մարդ մը անոր մօտենալով՝ հարցուց.

— Պարոն Սուրեմեանը դուք էք:

— Այո՛:

Անծանօթը թուղթի մը կտոր դրաւ Բազրատի ձեռքը, բարեկեց ու հեռացաւ:

Բազրատ հետաքրքրութեամբ բացաւ ծալլըւած թուղթը ու կարդաց մատիտով արագ գրւած հետեւեալ տողերը.

«Իմ ազնիւ-յիմար իդէալիստս,

«Դուն արևելք. ես արևմուտք: Այս առաւօտ սոացայ հօրմէս
սպասած նամակս ու ստուի: Ան ալ ուրախ է Ծրանսա երթալուս:
Այս զիշերւան ճեպնթացով կը մեկնիմ Պարիզ. հոնկէ կը տեղեկա-
նանամ, թէ որն է ինծի ամենէն յարմար վարժարանը: Հիմա ան-
ցազրիս վաւերացման խնդրովն եմ ղբաղւած՝ քեզի գալ չեմ
կրնար. համբոյրս: Կը տեսնւինք նորէն իմ ազարակս:

Բոլոր ուժովս կը գրկեմ քեզի.

Ապուշդ:

Բագրատ վայրկեան մը քարացած մնաց:

—Խնչ է. հարցուց Սարգիս:

—Այս իրիկուն ճամբու ղնելու մարդ մըն ալ ելաւ. պատաս-
խանեց Բագրատ:

—Գրիւ կու գամ, որ վասակն է. արդէն ան այս վերջին
ատեններս գլխուն մէջ բան մը ունէր: Նա՛նք, վա՛յ, խեղճ, վա՛յ.
հըր կ'երթայ:

Բագրատ նամակը տըւաւ անոր. ու ինքը կանանց հետ իջաւ
քամարան:

Մտան մաքուր, փոքրիկ խցիկը:

Նաւավարները պայտասակները, կողովները բերին, դիզեցին
հոն:

Տիկինը զրպանէն Խօթը-ութը լիմոն հանեց ու թափեց ան-
կողնին վրայ—

—Լիմոնը ճանապարհին պէտք կու գայ. ըսելով:

Ելէնին նարինջներ հանեց.

—Նարինջն ալ լաւ է. ըսելով:

Գէորդ շիշ մը քոնեակ դրաւ սեղանին վրայ:

Ամենքը բան մը կ'ըսէին, ամենքը բան մը կ'ընէին:

Բագրատ ցրւած նստած էր Ելէնիին ու Լուիզին մէջտեղը,
Պզիւտան գիրկը առած:

Բագրատ քանի մը անգամ Լուիզը խօսեցուց. ու միշտ քա-
ղաքավարի ու պարզ պատասխան մը ստացաւ:

Անգամ մը աղջկան ձեռքը սեղմեց: Լուիզ ոչ ձեռքը ետ քա-
շեց, ոչ սեղմումին պատասխանեց:

—Խնչ աղջիկներուն փաթթըներ մնացեր ես. ըսաւ Սարգիս
խնդալով: Ամբողջ տարին խելքդ հըր էր:

Բագրատ ժպտեցաւ:

Շոգենաւը արդէն երկրորդ անգամ սուլեց. ու ամենքի սիրտը աւելի արագ տրոփել սկսաւ:

Տիկինը ոտքի ելաւ.

— Է՛, ալ վեր ելնենք:

Ելան վեր՝ նաւուն տախտակամածը:

Սոսկալի իրարանցում էր հոն: Բեռ, ապրանք, մարդիկ—բոլորը իրարու խառնըւած: Շատերը կը բաժանէին, կը համբուրէին: Լաց, ծիծաղ, ժպիտ, արտասուք:

Ահագին բազմութիւն սանդուղին գլուխը խռնած՝ իջնելու կ'ըշտապէին:

— Է՛, Բագրատս, բարի ճանապարհ. ըսաւ Սարգիս Թոճ եւ բանամ պաշտիկներուն դուռը:

Ու փաթթուեցաւ Բագրատին:

— Յետսութիւն, ըսաւ Դէորդ՝ անգամ մը միայն շրթունքներէն համբուրելով:

Բագրատ մօտեցաւ տիկնոջ, ծռեցաւ ու ձեռքը համբուրել կ'ուզէր, բայց տիկինը ինքը գրկեց ու այտերէն համբուրեց:

Օգիւստան կախեցաւ տղու վիզէն ու ալ ձգել չէր ուզեր. բռնի հեռացուցին. աղջիկը սկսաւ սոսկալի կերպով լալ:

Տիկինն ալ վարակեցաւ ու աչքերը սրբեց:

Բագրատ ամուր ու սրտանց գրկուեցաւ Էլէնիին հետ. ու պինդ պինդ համբուրեցան. Էլէնին ալ սկսաւ լալ:

— Է՛հ, գործ ունինք. կ'ըսէր Սարգիս:

Բագրատ վախով, դողով, յանցաւորի մը պէս մօտեցաւ մէկ կողմ քաշւած բոլորովին գունատ Լուիզին. ու կամաց մը աղջկան ձեռքը բռնեց:

Լուիզ նայեցաւ ակընթարթ մը շեշտ անոր աչքերուն, յանկարծ սկսաւ հեծկլտալ ու ամբողջ մարմնովը ինկաւ տղուն գիրկը:

Իրարու փարեցան ամուր. մնացին անշարժ՝ շրթունք շրթունքի:

Ամենքը զարմացած կը նայէին: Մայրը ալլալեցաւ:

«Շուտ, շուտ, շոգենաւը ելնէ պիտի». կը պոռային նաւատախները:

Նաւապետը իր կամրջակի բարձունքէն կը հայհոյէր զայրացած:

Վերջին մնացողները վար կ'ըշտապէին շողենաւէն:

Սարգիս քաշեց աղջիկը Բագրատի գրկէն:

— Ախ... հծծեց Լուիզ արցունքներուն մէջէն:

Տղայքը մտան անոր թւերէն ու սանդուղէն նաւակ իջեցուցին:

Բագրատ ինկաւ նաւու եզերքին:

Խարխիսը կը քաշէին:

Անիւները արդէն բանել էին սկսած՝ շողենաւին ետեւը փըրփուրի ամպ մը կուտելով:

Շողենաւը կը հեռանար. նաւակն ալ:

Լուիզ ալ չէր լար. թաց աչքերը տղուն յառած, տարօրինակ ժպիտով մը կը ժպտէր:

Բագրատ խենթ, շատ խենթ զգացում մը ունեցաւ: Կ'ուզէր դուրս ցատկէ նաւուն կողէն ու երթայ, երթայ դէպի այն նաւակը, որ միշտ կը հեռանար:

Ու բնազդաբար քովի պարոններէն մէկը պինդ բռնեց:

Ալ նաւակին մէջ դէմքերը լաւ չէր որոշէր: Թաշկինակներ կը շարժէին, հովանոցներ: Ինքն ալ մեքենաբար իր գլխարկը կ'երկընցնէր օդին մէջ:

Նաւակը մտաւ յանկարծ կաշմերու անտառի մը ետեւ. ու աներևոյթ եղաւ:

Բագրատ քիչ մըն ալ աչքերովը փընտըռեց. կախեց գուլիսը ու աչքերը յսուեց ջուրին, որ շողենաւին քովէն ետ կը վազէր:

«Վաճառ» մըմնջեց. գլխարկը գլուխը դրաւ. ու տատամսոտ քայլերով բարձրացաւ շողենաւին ղեկքը:

Կրթընեցաւ դրօշակի սիւնին. ու սկսաւ ղիտել:

Կուգային ու կ'անցնէին հետզհետէ Ոսփորի գեղեցիկ ափերը. իրենց կանանչութեամբը, իրենց բարձրութիւններովը, իրենց պալատներովը, որ թանձրացնող մութը սկսած էր հետզհետէ իր մէջը փաթթել:

Բագրատ աչքերը հեռուն նետած՝ կը մտածէր:

Յրւած մտածուի մը:

Յիշեց առաջին անգամ իր Պոլիս մտնելը, իր Պոլիս անցուցած առաջին օրերը. յանկարծ դպրոցը յիշեց. և Լուիզը. ան, այն Լուիզը: Նորէն պատկերացաւ իր աչքերուն դէմ հեռացող նաւակը, թաշկինակներու շարժումը, Լուիզի ժպիտը...

Ու ցաւ մը, սոսկալի ցաւ մը զգաց կրծքին տակ, սրտին մօտիկ։
«Գուցէ երջանկութեանս աքացեցի»։ անցաւ մտքէն։ Ու սրտին
ցաւէն տխրութիւն մըն ալ աւելցաւ։

— Խեղճ Լուիզս... մըմնջեց. ու աչքերուն մէջ արցունք զգաց։

Ձեռքը զրպանը տարաւ թաշկինակը հանելու. ու թուղթի մը
շոշափումը առաւ։ Վասակը։ Ա՛, ան հիմա կայարանն էր անշուշտ։
Հանեց զրպանէն թուղթը ու, աչքերուն բոլոր ուժը լարած՝ արդէն
խտացած մութին մէջ անգամ մըն ալ կարդաց։ Յիշեց Վասակին
սենեակը, յանկալ ծ իր անոր հետ ունեցած վէճերէն մէկը մոտաբե-
րեց. ու ալ դադրեցաւ մոռածելէ. անշարժ կեցած էր. ու կը նա-
չէր հեռուն ջրերուն։

Ոսփորի երկու եզերքները արդէն վայրենացած էին. մութին
մէջէն միայն թնդանօթներու պահակներուն լոյսը կը կաջճկլտէր։

Նեղուցը հեռզհետէ կը լայննար։

Բազրատ յանկարծ ուշքի եկաւ, դիտեց շուրջը, նկատեց, որ
երկու կողմը ալ ցամաք չի կար. ցամաքը միայն իրեն դիմացն էր,
ուրկէ զոյգ փարոսներու լոյսերը խաւարին մէջէն իրեն կը նայէին
զայրացկոտ քթթումով մը։

Բազրատ եւ նայեցաւ՝ նաւին ուղղութեամբը։

Սե ծովն էր. սեփ-սե. սե մութին մէջէն։

Այդ ջուրի անեզր տարածութեան առջև երիտասարդը ազատ
խոր շունչ մը առաւ։

Շոգենաւն ալ կ'երթար հիմա ազատ, շոգիին բոլոր ուժովը,
և ուժէն կը դողար։

Շոգենաւը կը դողար։

Ու Բազրատ ալ կը դողար նոյն եռանդի թափովը։

Իր աչքերուն դէմ Սե ծովն էր, սեփ-սե, մութի ծալքերուն
տակ խլրտուն։

Իսկ երևակայութեանը դէմ ապագան էր ժպտերես գործու-
նէութեան երազներուն տակ օրօրուն...

Շոգենաւը կը դողար։

Ե Ր Գ Ե Ր

ՀԱՅՆԷԻՑ

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

I

Սիրուն է աշխարհն. երկինքն անվրդով.
Մեղմի՛կ ու քնքնչ փըչում է քամին.
Ծաղիկներ ցօղած վաղորդեան ցօղով
ձօճում, փայլում են մարգերի միջին:
Եւ ուր նայում եմ—շուրջըս խմբերով
Երգում են մարդիկ, խնդում, ծիծաղում.
Բայց ես առաւել կ'ուզէի շուտով
Իջնել գերեզման, որ այնտեղ հողում
Դժ նազելիին կրկին տեսնելով
Հետը ձուլէի ջերմ համբոյրներով...

II

Պատկերիդ առջև գլուխս խոնարհած
Կանգնած եմ ես լուռ, տըխուր ու տրտում.
Եւ ինձ թըլում է, թէ ահա յանկարծ
Քո անշարժ դէմքը նոր կեանք է առնում:

Եւ ես տեսնում եմ կախարդիչ ժըպիտ
Քնքոյշ շըրթունքիդ խաղում, թըրթըռում.
Տեսնում եմ սրցունք, ինչպէս մարգարիտ,
Փայլում է քո վառ, մրայօն աչերում:

Եւ ես կանգնած եմ ու դառն լալիս,
 Նորից տանջուամ եմ և նորից սիրում:
 Եւ չեմ հաւատում, անգի՛ն թագունհիս,
 Որ յաւէտ կորցրի քեզ այս աշխարհում...:

III

Երէկ բախտը ինձ շոյում էր, փայփայում,
 Բայց, ախ, հուր է նա այսօր...
 Զո՛ւր ջանացի գոնէ մէկին ես կեանքում
 Կապել ինձ հետ գէթ մի օր:

Փորձի համար քանի կանայք շատ անգամ
 Եկան, զիրկըս նետուեցան.
 Բայց նայելով սրտիս խորքը—ոչ մի ժամ
 Զըսպասեցին. հեռացան...:

Հեռանում էր մէկը անհող, խընդագին,
 Մի ուրիշը—լուռ իսպառ.
 Եւ դո՛ւ միայն ինձ թողնելով, ո՛վ անգին,
 Դու դառնագին լաց եղար...:

IV

Հոգ չէ, դուրսը թո՛ղ փոթորիկ մռնչէ,
 Թո՛ղ ձիւնախառն քամին սուլէ, հառաչէ,
 Եւ հառաչքով մերթ կամացուկ, մերթ ուժգին
 Գայ և զիպչէ պատուհանիս փեղկերին:
 Սիրող սիրտս երկիւղ չունի փոթորկից—
 Նորա խորքում, հեռու դաժան, չար աչքից,
 Ես պահում եմ զարուն դալար, ծաղկալի.
 Այդ գարունը—քո պատկերն է, նազելի:

Է Գ Մ Ո Ն Տ

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՄԲ

Վ. Փ. ԳԵՕԹԷՒ

Գերմաներէնից թարգմ. ՀՄԱՅԵԱԿ ՄԱԺԻՆԵԱՆ

(Շարունակութուն ¹)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԱՐԱՆ

Հրապարակ Բրիւսսէլում

• Յետոէր եւ մի հիւսն հանդիպում են

Հիւսն: Առաջուց չէի ասում: Դեռ ութ օր առաջ մեր համ-
քարների ժողովում ասում էի, որ ծանր խռովութիւն է լինելու:

Յետոէր: Ուրեմն ճշմարիտ է, որ նոքա Ֆլանդրիայում եկե-
ղեցիները կողոպտել են:

Հիւսն: Բոլորովին հիմնայատակ են արել եկեղեցիներն ու մա-
տուռները: Միայն չորս մերկ պատերն են կանգուն թողել: Դիվ
գէադա-գիւղաններ են: Եւ այս փճացնում է մեր բարի գործը:
Մենք պէտք է առաջուց, կարգին ու անյողողղի, մեր իրաւունք-
ները իշխանութուն ներկայացնէինք և նոցա վրայ պնդէինք: Եթէ

¹) Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 1.

հիմա խօսենք, հիմա ժողովւենք, կ'ասեն՝ միանում ենք խռովարարների հետ:

Յետտէր: Այո՛, սկզբում ամեն մարդ այսպէս է մտածում, այդպէս կը մտածէ: Ի՞նչ ես քիթդ առաջ ցցում, վզիցդ հօ ձեռք չես վերցրել:

Հիւան: Ես վախենում եմ, որ միանգամ աղմուկն սկսւի ամբոխի, ժողովրդի մէջ, որը կորցնելու ոչինչ չունի: Նոքա պատըրւակ են բռնելու ժողովրդի խռովութիւնը, այսինքն այն, ինչ որ մեզ ևս մեր պահանջների համար պէտք է հիմք ծառայի. և կը գցեն երկիրը դժբախտութեան մէջ:

(Զօէստ առաջ է դալիս):

Զօէստ Բարով, պարոններ: Ի՞նչ նոր բան կայ: Ճշմարիտ է, որ պատկերամարտներն ուղղակի այս կողմն են ուղղում իրանց արշաւանքը:

Հիւան: Նոքա պէտք է որ այստեղ ոչ մի բանի չդիպչեն:

Զօէստ: Խանութս մի զինւոր մտաւ ծխախոտ գնելու. նորանից հարցուփորձ արի: Իշխանուհին, չնայելով որ քաջ, խելօք կին է, այս անգամ իրան բոլորովին կորցրել է: Պէտք է որ բանը շատ վատ դնալիս լինի, որ նա այդպէս ուղղակի իւր թիկնապահների յետևն է թաքնուում: Բերդը խիստ բռնաւծ է: Կարծում են մինչև անգամ, իբրև թէ կամենում է քաղաքիցս փախչել:

Հիւան: Նա պէտք է հեռանայ: Նորա ներկայութիւնը պաշտպանում է մեզ, և մենք նորան աւելի ապահովութիւն՝ կը տանք, քան իւր կարճմօրուսաւորները: Եւ եթէ նա մեր իրաւունքներն ու ազատութիւնը կանգուն պահէ, պտրաստ ենք նորան մեր ձեռների վրայ ման ածել:

(Սապոնապործ առաջ է դալիս):

Սապոնապործ: Զգւելի՛ք, անպիտան խռովութիւն: Բաններս ձախ են: Աշխատեցէք հանդիստ լինել, որ ձեզ էլ խառնակի: Համարեն:

Զօէստ: Յունաստանի եօթ իմաստունների խելքն ես ունեցել:

Սապոնապործ: Գիտեմ, այստեղ շատերը կան, որոնք ծածուկ կալիֆոնականների կողմն են, որոնք հայհոյում են եպիսկոպոսներին, և թագաւորից չեն ակնածում: Բայց հաւատարիմ հպա-

տակը անկեղծ կաթոլիկն է: (Կամաց-կամաց մօտենում են ամեն տեսակի մարդիկ եւ տկանջ դնում: Փանզէն տռաջ է՝ գալիս):

Փանզէն: Բարով, պարոններ, ի՞նչ նորութիւն:

Հիւան: Դորան միք մօտենալ. դա վատերի մէկն է:

Յետտէր: Դա դոքտոր Վիտցի գրադիրը չէ:

Հիւան: Նա արդէն շատ տէրեր է փոխել: Սկզբում գրադիր էր նա, և, երբ մէկ պատրոն միւսի յետեւից նորան, խարդախութիւնների պատճառով, տանից դուրս վաճառեցին, հիմա՝ առանց իրաւունքի, նոտարական և փաստաբանական գործերի մէջ է խցկըւում, և օղեվաճառ է:

(Ժողովուրդը աւելանում է ու խռնում է):

Փանզէն: Դուք էլ էք հաւաքւել: Գլուխ դիւրի տէք: Խօսել արժէ:

Զօէստ: Ես էլ եմ կարծում:

Փանզէն: Եթէ մենք ունենայինք այնպիսի մէկին, որ ունենար սիրտ, դորա հետ և՛ դուրս, կարող էինք իսպանական շղթաները միանգամից խորտակել:

Զօէստ: Ե՛յ, դուք չպէտք է այդպէս խօսէք: Մենք թաղաւորին երգւել ենք:

Փանզէն: Փագաւորն էլ մեզ: Նկատեցէք այս:

Յետտէր: Լնւ, դորանով ի՞նչ էք ուզում ասել:

Ոմանք: Լսիր, նա բան է հասկանում. նա շատ ետ եկածն է:

Փանզէն: Ես մի ծեր պատրոն ունեի. նա ամենահին հաստատութիւնների, պայմանագրութիւնների և դատական գործերի ամենահին մագաղաթների և թղթեր ունէր: Նա ունէր և ամենահազագիւտ գրքեր: Մէկումը գրած էր մեր ամբողջ սահմանադրութիւնը, թէ ինչպէս մենք—նիդերլանդցիներս—սկզբում կառավարւում էինք առանձին իշխաններով և ամեն ինչ աւանդական իրաւունքների, արտօնութիւնների և սովորութիւնների համեմատ: Ինչպէս մեր նախնիքը բոլորեքեան պատկառանք էին տածում դէպի իրանց իշխանները, եթէ նոքա կառավարում էին ինչպէս հարկն է, և թէ ինչպէս նոքա իսկոյն առաջն էին առնում, երբ իշխանը կամենում էր սահմանից դուրս գալ: Գաւառներն ևս ձեռաց մէջ էին խառնըւում, որովհետեւ իւրաքանչիւր նահանգ, որքան էլ փոքր լինէր, ունէր իւր ինքնավար գաւառները և ներկայացուցիչ մարմինները:

Հիւան: Ռէխներդ պահէք, այդ վաղուց զիտենք: Ամեն մի օրինաւոր քաղաքացի, որքան նորան հարկաւոր է, ծանօթ է իւր երկրի սահմանադրութեան հետ:

Յետտէր: Թողէք խօսի: Որքան և լինի, մի բան աւելի եկք սովորում:

Զօէստ: Բոլորովին իրաւացի է նորա ասածը:

Շատերը: Պատմեցէք, պատմեցէք: Այդպիսի բան մարդ ամեն օր չէ լսում:

Փանզէն: Այդպէս էք զուք՝ քաղաքացիներդ: Ապրում էք առանց վաղւան մասին մտածելու, և ինչպէս որ ձեր արհեստը ձեր ծնողներից ստացել էք՝ այդպէս էլ թողնում էք որ կառավարութիւնը ձեզ հետ վարւի ձեռքից եկածի ու սրտի ուղածի պէս: Դուք չէք հարցնում—ոչ անցեալ, ոչ պատմութիւն, ոչ կառավարչի իրաւունք: Եւ ձեր աչքաթող անելովը՝ իսպանացիք իրանց ցանցի մէջ են գցել ձեր գլուխները:

Զօէստ: Ո՞վ է մտածում զորա մասին. եթէ միայն մարդ իւր օրական պարէնն ունի:

Յետտէր: Անիծեմը: Հապա ինչո՞ւ չէ իւր ժամանակին մէջը զուրս գալիս և մէկին այդպիսի բան ասում:

Փանզէն: Ես այդ ասում եմ՝ ձեզ հիմա: Միթէ Իսպանիայի Թագաւորը, որը բախտի բերմամբ նահանգներն իւր իշխանութեան տակն է ժողովել, իրաւունք ունի զոցա մէջ ուրիշ տեսակ վարելու, քան այն փոքրիկ իշխանները, որոնք երբեմն նոցա տիրում էին առանձին: Դուք այս հասկանում էք:

Յետտէր: Այդ մեզ մի շաւ պարզէք:

Փանզէն: Այդ պարզ է, ինչպէս լոյսը: Դուք ձեր տեղական օրէնքներով չպէտքէ դատէք: Հապա ի՞նչպէս պիտի լինի:

Մի քաղաքացի: Արդարեւ:

Փանզէն: Բրիւսսէլցին Անտէրպէնցուց տարբեր իրաւունքներ չունի: Հապա ա՛յս ինչիցն է:

Ուրիշ քաղաքացի: Ասումս վկայ:

Փանզէն: Բայց եթէ դուք թողնէք այդպէս շարունակւի, ձեզ հետ շուտով ուրիշ կերպ կը վարւեն: Թ՛ու. ինչ որ Կարլոս Անվե-

հերք, Ծրիդրիկոս Պատերազմողը, Կարլոս Հինգերորդը չէին կարող, հիմա այդ անուամբ է Փիլիպպոսը մի կնոջ ձեռքով:

Ջոէստ: Այո, այո. հին իշխաններն էլ են արդէն փորձել այդ:

Փանղէն: Ի հանրէ—մեր նախնիքը ուշադիր էին: Հէնց որ նոքա մի իշխանի հետ Մշնամանում էին, յափշտալում էին, օրինակ, նորա որդուն և ժառանգին պահում էին նորան իրանց մօտ և նորան ազատում էին միայն ամենաձեռնտու պայմաններով: Մեր հայրերը մարդիկ էին: Նոքա ծանաչում էին իրանց շահերը: Նոքա զիտէին մի բան սկսել և զլուսի բերել: Օրինաւոր տղամարդիկ: Հէնց չորա համար են մեր արտօնութիւններն էլ այդպէս որոշ, մեր իրաւունքներն այդպէս ապահովւած:

Սապոնազործ: Այդ ինչ իրաւունքների մասին էք խօսում:

Ժողովուրդ: Մեր իրաւունքների, մեր արտօնութիւնների մասին: Ելի պատմեցէք մեր արտօնութիւնների մասին:

Փանղէն: Թէև բոլոր նահանգների շահերն էլ ապահովւած էին, բայց մասնաւորապէս մենք—Բրաբանտցիներս—ամենապահանջելի իրաւունքների տէր էինք: Նա բոլորը կարգացել եմ:

Ջոէստ: Ասացէք, տեսներ:

Յետտէր: Պատմեցէք, չսենք:

Մի քաղաքացի: Խնդրում եմ:

Փանղէն: Նախ զրա՞ծ է.—Բրաբանտի դուքսը պէտք է մեզ համար բարի և հաւատարիմ տէր լինի:

Ջոէստ: Լմաւ. այդպէս զրւած է:

Յետտէր: Իրաւ. ճշմարիտ:

Փանղէն: Ինչպէս որ ես ձեզ ասում եմ, Նա մեզ պարտաւորւած է, ինչպէս մենք նորան: Երկրորդ—նա պարտաւորւած է ոչ մի բռնութիւն, կամ իւր սեփական կամքը մեզ վրայ բանեցնել, նկատել չտալ, կամ որ և է կերպ թոյլ չտալ:

Յետտէր: Գեղեցիկ, գեղեցիկ. չբանեցնել:

Ջոէստ: Նկատել չտալ:

Ուրիշը: Եւ ոչ իրան թոյլ տալ մոքոյն անգամ անցկացնելու: Այս՝ գլխաւոր կէտը: Ոչ դէին թոյլ չտալ, ոչ մի կերպ:

Փանղէն: Բոլորորին պարզ և որոշ բառերով ասւած է այդպէս:

Յետտէր: Այդ գիրքը ճարիր մեզ համար:

1. *Քաղաքացի*: Այ՛ո, մենք պէտք է ունենանք այդ գիրքը:
Ուրիշներ: Գիրքը, գիրքը:

2. *Քաղաքացի*: Մենք նորանով իշխանուհու մօտ կ'երթանք:

3. *Քաղաքացի*: Խօսողը դուք պէտք է լինէք, պարոն զոքտոր:
Սապոնագործ: Խեղճ ողորմելիներ:

Ուրիշները: Ելի մի բան պատմէք այդ գրքից:

Սապոնագործ: Նորա ատամները փորը կ'ածեմ, եթէ նա էլի
 մի խօսք կ'ասի:

Ժողովուրդ: Հապա տեսնենք, թէ ով նորա վրայ մատ կը
 բարձրացնի: Պատմեցէք մեզ այդ արտօնութիւններից: Ել ուրիշ
 արտօնութիւններ ունինք:

Փանդէն: Զանազան արտօնութիւններ. շատ լաւերը, շատ
 փրկարարները: Այնտեղ գրեա՛ծ է նոյնպէս—երկրի իշխանը հոգե-
 ւոր դասը չպէտք է բարեփոխէ, կամ բազմացնէ՝ առանց աղնւա-
 կանութեան ու միւս դասակարգերի համաձայնութեան: Նկա-
 տեցէք այս: Նոյնպէս չպէտք է փոփոխէ երկրի սահմանադրութիւնը:

Զօէստ: Այդպէս է:

Փանդէն: Ես ցոյց կը տամ ձեզ նոյն խօս գիրքը, այն էլ եր-
 կուերեք հարիւր տարի առաջ գրեա՛ծ:

Քաղաքացի: Եւ մենք համբերում ենք նոր եպիսկոպոսներին:
Ազնւականութիւնը մեզ պիտի պաշտպանէ: Մենք խռովութիւն
 կը սկսենք:

Միւսները: Եւ մենք թողնում ենք որ հաւատաքննութեամբ
 մեզ վախեցնեն:

Փանդէն: Այդ ձեր մեղն է:

Ժողովուրդ: Մենք ունինք զեւ Եգմօնա, զեւ Օրանացի ու-
 նինք. նոքա հոգս են տանում մեր բարեբաստութեան մասին:

Փանդէն: Ձեր ֆլանդրիացի եղբայրները բարի գործը սկսել են:
Սապոնագործ: Շօ՛ւն: (Հարածում է նորան):

Ուրիշներ: (Ընդդիմադրում են եւ կանչում). Դու էլ ես իսպա-
 նացի:

Մէկ ուրիշը: Ա՛յս ինչ է. պատուաւոր մարդ՞ն:

Մէկ ուրիշը: Գիտնականին: (Սապոնագործի վրայ են յարձակում):
 Հիւան: Ի սէր Աստուծոյ, հանգստացէք: (Միւսները մէջ են խտոնը

ում): Քաղաքացիներ, այդ ինչ է նշանակում: (Տղաները սուլում են. քարեր են նետում. շներին քիս են տալիս. քաղաքացիները պէլ-պէլ կոնգնած են. ամբոխը խռնում է, մի քանիսն անտարբեր աջ ու ձախ են գնում. միւսները զանազան խեղկատակութիւններ են անում, աղաղակում, ցնծում):

Ուրիշներ: Իրաւունք և արտօնութիւն. արտօնութիւն և իրաւունք:

Էզմոնտ: (Էզմոնտ մտնում է ուղեկիցներով): Հանգիստ, հանգիստ, տղերք. ինչ է պատահել. հանգստութիւն. դոցա բաժանեցէք իրարից:

Հիւան: Ողորմած տէր, դուք զալիս էք, ինչպէս երկնքի հրեշտակ: Խաղաղութիւն. ոչինչ չէք տեսնում: Կոմս Էզմոնտն է: Պընէլս խնարհէք կոմս Էզմոնտին:

Էզմոնտ: Այստեղ էլ: Այդ ինչ էք անում: Քաղաքացիներ քաղաքացու դէմ: Մինչև անգամ արքայազն իշխանուհու մերձակայութիւնն էլ չի կարողանում այս անմտութեան առաջն առնել: Յրեցէք, գնացէք ձեր բանին: Այդ մի վատ նշան է, որ դուք լուր օրերը տօնում էք: Ինչ էր պատահել: (Աղմուկը կամաց-կամաց խաղաղանում է. բոլորքեան հաւաքում են նորա շուրջը):

Հիւան: Նոքա ծեծւում են իրանց արտօնութիւնների պատճառով:

Էզմոնտ: Որը նոքա յետոյ թեթեամտութեամբ կը խորտակեն: Եւ զիջե՛ր էք դուք: Օրինաւոր մարդիկ էք երևում ինձ:

Հիւան: Այդ մեր ձգտումն է:

Էզմոնտ: Ձեր արհեստը:

Հիւան: Հիւան և համբարի զլխաւոր:

Էզմոնտ: Իսկ դո՛ւք:

Ջօէստ: Մանրավաճառ:

Էզմոնտ: Դո՛ւք:

Յետտէր: Դերձակ:

Էզմոնտ: Յիշում եմ. դուք էլ էիք իմ ծառաների համար լիւրէջներ կարողներից: Ձեր անունը Յետտէր է:

Յետտէր: Մեծ շնորհ է ինձ համար, որ յիշում էք անունս:

Էզմոնտ: Ես հեշտ չեմ մոռանում ոչ ոքին, որին ես միանգամ տեսել և հետը խօսել եմ: Ինչ որ ձեռներիցդ զալիս է խաղա-

զուծիւն պահպանելու համար՝ արէք, տղէք: Առանց այն էլ ձեզնից զանդատուոր են: Թաղաւորին այլ ևս մի՛ զրգռէք: Իշխանութիւնն էլ հօ ի վերջոյ նորա ձեռին է: Կարգին քաղաքացին, որը ազնու՝ թեամբ և աշխատասիրութեամբ վաստակում է իւր պարէնը՝ ամեն տեղ ունի այնքան ազատութիւն, որքան հարկաւոր է:

Հիւսն: Ի հարկէ. հէնց մեր ցաւն էլ այդ է: Գողերը, արբեցողները, զատարկապորտները, թող ներէ ձերդ ողորմածութիւնը համարձակութեանս, ձանձրութիւնից խռովութիւններ ևն յարուցանում և քաղցից՝ արտօնութիւնների յեռեւից ընկել. հետաքրքիրների ու զիւրահաւանների առաջ զանազան ստեր են փչում, և մի բաժակ զարեջուր վճարել տալու համար՝ սկսում են վէճեր, որոնք հազարաւոր մարդոց անբախտացնում են: Նոցա ուղածն էլ հէնց այդ է: Մենք մեր աներն ու սնդուկները շատ զգուշութեամբ ենք պահպանում: Եթէ ոչ՝ նոքա ուրախութեամբ կ'ուղէին կրակ զցելով մեզ հալածել:

Էզմոնտ: Ամենայն օգնութիւն կը ստանաք: Զօրեղ միջոցների են ձեռնարկւած չարիքի առաջն առնելու համար: Ամէր կացէք օտար վարդապետութեան դէմ և մի՛ք հաւատալ, թէ ասպտամբութեամբ կարելի է հաստատել արտօնութիւնները: Տանը մնացէք, և մի թողնէք որ նոքա փողոցներում խմբւեն: Խեղացի մարդիկ շատ բան կարող են անել:

(Այդ միջոցին ամբոխը մեծ մասամբ արդէն ցրել է :

Հիւսն: Շնորհակալ ենք, ձերդ գերազանցութիւն. շնորհակալութիւն լաւ կարծիքի համար: Ամենը, ինչ որ մեզնից է կախւած, կ'անենք: (Էզմոնտը դնում է): Ի՛նչ ողորմած տէր. զուտ նիդերլանդցի. իսպանական ոչինչ չունի:

Յետտէր: Երանի թէ նա լինէր մեր փոխարքան, նորան հաճութեամբ կը լսէին:

Զօէստ: Թաղաւորն այդ հեշտութեամբ չի անիլ: Տեղը միշտ իրաններին է տալիս:

Յետտէր: Տեսա՞ր դու նորա հազուատը: Ամենանոր տարազի էր, իսպանական ձեռով:

Հիւսն: Ի՛նչ գեղեցիկ տղամարդ:

Յետտէր: Նորա վիզը գէր պատու կը լինէր դահճի համար:

Ջօէստ: Գիժ ես. այդ յիմար բանը որտեղից գլխիդ փչեց:

Յնտտէր: Բաւականին յիմար բան է, երբ մէկի գլխին այդպիսի բան է փչում.— ես այդպէս եմ միշտ: Երբ մի սիրուն, երկայն վիզ եմ տեսնում, իսկոյն ահամայ մտածում եմ՝ «ինչ լաւ կը գլխատւի»: Անիծւած գլխատուծիւններ. մարդ չի կարողանում մտքիցը հանել: Երբ տղէքը լողանում են և մի մերկ մէջք եմ տեսնում, իսկոյն միտս են գալիս տասնեակներ, որոնց տեսել եմ թէ ինչպէս ճիւղոտներով դոցա հոգիները հանում էին: Հանդիպում է ինձ մի հաստափոր, կարծես թէ տեսնում եմ նորան արդէն՝ ձողին անցրած, խորովելիս: Գիշերները երազում ամբողջ մարմինս դողդողում է: Մարդ մի ժամ ուրախութիւն չունի: Ամեն զւարճութիւն, ամեն կատակ վաղուց մոռացել եմ: Այս սարսափելի պատկերները կարծես ճակատիս դադած լինեն:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԱՐԱՆ

Էզմոնտի քնակարանը

Քարտուղար: (Թղթերով լի սեղանի մօտ ոնհանդիստ կանգնում է) Այսքան ժամանակ նա չի գալիս. իսկ ես արդէն երկու ժամէ սպասում եմ՝ զրիչը ձեռիս, թուղթը առաջիս: Իսկ հէնց այսօր որքան կ'ուզէի շուտով հեռանալ: Կարծես բոլոր տակը կրակ լինի փռած: Անհամբերութիւնից հալւում եմ: «Մի ժամից այնտեղ եղիր» հրամայեց նա ինձ՝ դեռ հեռանալուց առաջ. բայց նա չի գալիս: Այնքան դորձ կայ, որ մինչև կէս գիշերը չեմ վերջացնելու: Ի հարկէ երբեմն նա էլ է մատների արանքով նայում, սակայն ես աւելի լաւ կը համարէի, որ նա աւելի խիստ լինէր, բայց և որոշեալ ժամին մարդու ազատ թողնէր: Կարելի էր յարմարել ժամանակին: Ռենգենտուհու մօտից հիմա նա արդէն երկու ժամ է հեռացել է. ո՞վ գիտէ, էլի ում է բռնել ճանապարհին:

(Էզմոնտը ներս է մտնում):

Էզմոնտ: Խոնչպէս են գործերը:

Քարտուղար: Ես պատրաստել եմ, և երեք սուրհանդակ սպասում են:

Էզմոնտ: Երևում է, բաւականին շատ եմ ուշացել. դէմքդ թթւած է:

Քարտուղար: Ձեր հրամանները լսելու վաղուց եմ սպասում:
Ահա թղթերը:

Էզմոնտ: Դո՛ննա Էլ-Իրան կը չարանայ, երբ լսի, որ ես եմ
Ձեզ ուշացրել:

Քարտուղար: Կատակ էք անում:

Էզմոնտ: Ո՛չ. ո՛չ. մի՛ ամաչիլ, երևում է, որ լաւ ճաշակ
ունիս: Նա սիրուն է: Իսկ ինձ համար շատ լաւ է, որ ամրոցում
դու մի բարեկամուհի ունիս: Ընչ ե՛ն ասում նամակները:

Քարտուղար: Շատ բան, բայց ուրախացուցիչ—շատ քիչ:

Էզմոնտ: Այդ լաւ է, որ մեր ուրախութիւնը տանն է, և
դրսից սպասելու կարիք չունինք: Շատ են եկած:

Քարտուղար: Բաւականին. երեք սուրհանդակ էլ սպա-
սում են:

Էզմոնտ: Դէ ասա, միմիայն ամենակարեւորը:

Քարտուղար: Բոլորն էլ կարեւոր են:

Էզմոնտ: Դէ ասա մէկմէկու յետեից. միայն շո՛ւտ:

Քարտուղար: Հարիւրապետ Բրէդա՛ն տեղեկացնում է, թէ
ինչ է պատահել այնուհետեւ Գէնտում ու շրջակայքում: Աղմուկը
մեծ մասամբ հանդարտւել է:

Էզմոնտ: Նա գրում է, ի հարկէ, զանազան տգեղութիւնների
ու անմոռութիւնների մասին:

Քարտուղար: Այո՛, պատահում են:

Էզմոնտ: Ինձ խնայիր:

Քարտուղար: Ելի վեցը բռնւած են, որոնք Ֆէր-իսում սուրբ
Ասուածամօր պատկերը պատառել են: Նա հարցնում է, թէ ար-
դեօք նոցա էլ միւսների նման կախել տայ:

Էզմոնտ: Ես դադրել եմ՝ այնքան կախել եմ տւել: Թող մէկ
լաւ ծեծեն ու բաց թողնեն:

Քարտուղար: Հեռները երկու կին էլ կան. նոցա էլ պիտի
ծեծի:

Էզմոնտ: Թող նոցա յանդիմանեն ու բաց թողնեն:

Քարտուղար: Բրէդայի զինւորներից մինը՝ Բրինկ անունով,
կամենում է ամուսնանալ: Հարիւրապետը յոյս ունի, որ դուք նո-
րան կը մերժէք: Գնդի մէջ այնքան կին կայ, գրում է նա, որ

Թէ շարժւելու լինինք, կը նմանենք ոչ թէ զօրաչուի, այլ բօշա-
ների խմբի:

Էզմոնտ: Նորա սիրոյն այս անգամ իրաւունք եմ տալիս:
Նա մի ջահիլ սիրուն երիտասարդ է: Նա հեռանալուցս առաջ
ինձ աղաչելով խնդրում էր: Բայց այսուհետեւ թող էլ ոչ ոքին
իրաւունք չտրւի, որքան էլ որ ցաւալի է ինձ համար, որ պէտք է
ամենալաւ զւարճութիւնը մերժեմ այդ ողորմելիներին, որոնք
առանց այն էլ քիչ չեն տանջւել:

Քարտուղար: Ձեր մարդկանցից երկուսը—Յետտէր և Հարո—
մէկ պանդոկապետի աղջկայ հետ վատ խաղ են խաղացել: Նոքա
բռնել են նորան առանձին և աղջիկը չի կարողացել պաշտպանել
իրան դոցա դէմ:

Էզմոնտ: Եթէ պատւաւոր աղջիկ է, և նոքա բռնութիւն են
գործ դրել, թող իրար վրայ երեք օր նոցա ծեծէ ճիւղառով, իսկ
եթէ նոքա կարողութիւն ունին, թող նոցանից գրաւէ այնքան,
որքանը բաւական է մի աղջկայ օժիտ տալու:

Քարտուղար: Օտար քարոզիչներից մինը Կոմինէսի միջով
ծածուկ անցնելիս բռնւել է: Նա երդւում է, որ մտադիր է եղել
անցնել Ֆրանսիա: Ըստ հրամանի նա պէտք է գլխատւի:

Էզմոնտ: Թող սուսուփուս նորան սահմանը հասցնեն և հա-
ւատացնեն նորան, որ երկրորդ անգամ այդպէս չի ազատւի:

Քարտուղար: Մէկ նամակ կայ Ձեր բաժառուից: Գրում է,
որ փողը քիչ է ժողովուում. և այս շաբաթ պահանջած գումարը
դուրս թէ կարողանայ ուղարկել: Խռովութիւնն ամեն բանի մէջ
ամենամեծ խառնաշփոթութիւնն է ձգել:

Էզմոնտ: Փողը պէտք է ստացւի: Այդ իւր գործն է, թէ
ինչպէս պէտք է ժողովէ:

Քարտուղար: Նա ասում է, որ կարելի եղածը կ'անէ. և կա-
մենում է վերջապէս Ռայմոնդի դէմ, որը երկար ժամանակ Ձեզ
պարտ է, զանգատւել և նորան բանտարկել տալ:

Էզմոնտ: Նա հօ խոստացել է վճարել:

Քարտուղար: Վերջին անգամ ինքը նշանակեց տասնուչորս
օր ժամանակ:

Էզմոնտ: Թող էլի տասնևչորս օր ժամանակ տայ և այնուհետև կարող է նորա դէմ դատ սկսել:

Քարտուղար: Շատ էլ լաւ էք անում: Չտալու պատճառը ոչ թէ չքաւորութիւնն է, այլ չար կամքը: Անկասկած նա կը լրջանայ, երբ տեսնէ, որ դուք կատակ չէք անում: Ապա ասում է բաժառուն—նա ուզում է այն ծեր զինւորներին, որբեայրիներին և մի քանի ուրիշներին, որոնց դուք մարդասիրաբար թոշակ էիք կապել, կէս ամսով հասանելիքը կտրել, մինչև մի ելք գտնելը: Թող նոքա իրանց ճարը տեսնեն:

Էզմոնտ: Այդտեղ ինչ ճար տեսնելու բան կայ. այդ մարդիկն ինձնից աւելի փողի կարիք ունին: Թող նա այդ այդպէս թողնի:

Քարտուղար: Հապա որտեղից էք հրամայում, որ նա փող ճարէ:

Էզմոնտ: Դորա մասին թող ինքը մտածէ: Նորան արդէն առաջին նամակում գրեա՞ծ է:

Քարտուղար: Հէնց դորա համար էլ անում է նա այդ առաջարկութիւնները:

Էզմոնտ: Դոքա բանի պէտք չեն, թող մի ուրիշ ելք գտնէ: Թող այնպիսի առաջարկութիւններ անէ, որոնք ընդունելի լինին: Բայց նախ և առաջ թող փող ճարէ:

Քարտուղար: Ես կոմս Օլիւայի նամակը նորից այստեղ եմ դրել: Ներեցէք, որ դորա մասին ես Ձեզ չիշեցնում եմ: Այդ ծեր պարոնը ուրիշներից աւելի է արժանի մանրամասն պատասխանի: Դուք կամենում էիք նորան անձամբ գրել: Անկասկած նա Ձեզ սիրում է, ինչպէս մի հայր:

Էզմոնտ: Ես չեմ հասնում: Շատ ատելի բաների մէջ ինձ համար գրելը ամենաատելին է: Դու հօ շատ լաւ կարողանում ես իմ ձեռքին նմանեցնել. գրի՛ր իմ անունից: Ես սպասում եմ Պրանացուն: Ժամանակ չունիմ: Եւ ես ինքս էլ կ'ողզէի, որ նորան իւր տարակուսանքների մասին մի լաւ, խաղաղացուցիչ բան գրէր:

Քարտուղար: Ասացէք ինձ ձեր կարծիքը մօտաւորապէս, ես արդէն պատասխանը կը շարադրեմ և Ձեզ կը ներկայացնեմ: Այնպէս պէտք է գրւի, որ զատաստանի առաջ էլ Ձեր ձեռքի տեղ անց կենայ:

Էզմոնտ: Տուր ինձ նամակը: (Թողցիկ նայելով): Բարի, ազնիվ ծեր: Երիտասարդութեանդ ժամանակն էլ այդպէս շրջանկատ էիր: Ոչ մի պատնէշի վրայ չեմ բարձրացել: Մնում էիր պատերազմում յետեւ, ուր խորհուրդ է տալիս խելօքութիւնը: Ի՞նչ անկեղծ խնամատար: Նա ցանկանում է ինձ կեանք և բախտաւորութիւն, և չի հասկանում, որ արդէն մեռած է նա, ով իրան ապահովելու համար է ապրում: Գրիբ նորան, թող նա անհոգ լինի: Ես գործում եմ, ինչպէս պարտաւոր եմ, իսկ զգուշանալ—ինքս արդէն գիտեմ: Իւր հեղինակութիւնը թող պալատում գործադրէ յօգուտ իմ, և հաւաստի լինի անկեղծ շնորհակալութեանս:

Քարտուղար: Ուրիշ ոչինչ. յ... նա աւելի է սպասում:

Էզմոնտ: Ել աւելի ի՞նչ ասեմ: Ուզում ես երկարաբան լինել, այդ քո ձեռքին է: Հարցը միշտ միևնոցն կէտի շուրջն է պտտում: Ասում է որ այնպէս ապրեմ, ինչպէս ապրել չեմ կարող: Որ ես զւարթ եմ, իրերին նայում եմ թեթեւ աչքով, արագ եմ ապրում—այդ իմ բախտն է, և ես այն չեմ փոխիլ գերեզմանի կամարի ապահովութեան հետ: Ես չունիմ իսպանական կենցաղավարութեան ձևի և ոչ արեան մի կաթիլ իմ երակներում, ոչ էլ ցանկութիւն՝ քայլերս պալատական, նոր և շրջանկատ քայլանիշին վարժեցնելու: Ապրում եմ միայն ապրելու մասին մտածելու համար: Ներկայ ըռպէն չվայելեմ, որպէս զի ապագայի մասին ապահով լինեմ. և այն էլ նորից տեղի ու անտեղի հոգսերով մաշեմ:

Քարտուղար: Խնդրում եմ, տէր, մի՛ք լինիլ այդպէս կոշտ ու կոպիտ դէպի այդ բարի մարդը: Դուք հօ սովորաբար քաղցր էք դէպի ամենքը: Ասացէք ինձ մի քաղցր խօսք, որը այն ազնիվ բարեկամին հանգստացնէր: Տեսէք, ինչպէս հոգածու է նա. որքան նա քնքոյշ է շարժում Ձեզ:

Էզմոնտ: Սակայն նա հէնց միշտ այդ լարն է շարժում: Նա վաղուց գիտէ, թէ որքան ատելի են ինձ խրատները. նոքա միայն շփոթեցնում են մարդու, նոքա ոչինչ չեն օգնում: Եւ եթէ ես մի լուսնոտ լինէի և մի տան ամենավտանգ յետը կտրում զբօսնելիս, բարեկամական բան է՝ զգուշացնելու մտքով, անունս տալ, զարթեցնել ու սպանել: Թող ամեն մարդ իւր ուղին գնաց: Թող նա իրան պահպանէ:

Քարտուղար: Ձեզ վայել չէ հոգս քաշել. բայց ով Ձեզ ճանաչում է և սիրում...

Էզմոնտ: (Նամակին նայելով): Յիշում է նորից հին հեքիաթները, ինչ որ մենք մէկ երեկոյ ընկերական ուրախ տրամադրութեան մէջ և զինու ազդեցութեան տակ արել ու խօսել ենք, և թէ դոցանից ինչ հետեանքներ ու եզրակացութիւններ են հանել մարդիկ և ողջ տէրութեան մէջ տարածել: Մենք մեր ծառաների թեւերի վրայ կարել էինք տւել բոժոժներով զգալիներ և միմոսի պարճօտներ, և այդ յիմար զարդարանքը յետոյ դարձրել էինք սլաքների մի կապոց, և՛ս աւելի վտանգաւոր նշանակ բոլոր այն մարդոց համար, որոնք ուզում են մեկնութիւն տալ, ուր որ մեկնելու ոչինչ չկայ: Մենք այս և այն դժուրութիւնները մի ուրախ վայրկեանում չղանում ու ծնանում էինք: Մենք մեղաւոր ենք, որ ազնիւների մի ամբողջ խումբ՝ աղքատի պատկերով և ինքնազիր մականուններով, թաղաւորին յիշեցնում էր իւր պարտաւորութիւնները ծաղրական հեղութեամբ: Շատ լաւ, մենք մեղաւոր ենք, յետոյ: Բարեկենդանի խաղը պետական դաւադրութիւն է: Պէտք է մեզ յանդիմանեն այն կարճ, խայտաճամուկ ցնցոտիների պատճառով, որ մի երիտասարդական ոգի, մի թարմացած երեւակացութիւն մեր կեանքի խեղճ մերկութեան վրայ է ձգում: Եթէ կեանքի վրայ չափազանց լուրջ նայենք, իսկապէս ինչ կայ նորանում: Եթէ առաւօտը մեզ նոր ուրախութիւնների համար չզարթեցնէր և երեկոցեան ոչ մի ցանկութիւն չմտար յուսալու—էլ արժէր հազնւել, հանւել: Արեգակը ինձ այսօր միթէ նորա համար է երևում, որ խորհեմ թէ երէկ ինչ էր պատահել և դուշակեմ ինչ որ դուշակելի չէ—գալոց օրւայ բախտը: Աղատիւ ինձ այս խորհրդածութիւններից: Այդ մենք թողնենք աշակերտներին ու պալատականներին: Նոքա թող ճարեն ու հանճարեն, թափառեն ու սողան, հասնեն, ինչին միայն կարող են հասնել, որսան, ինչ որ կարող են:—Եթէ դու կարող ես այդ բոլորից մի բան պէտք ածել այնպէս, որ նամակդ գրքի ծաւալ չտանայ—ես ոչինչ չունիմ ասելու: Բարի ծերունուն ամեն ինչ ծանրակշիռ է երևում: Մի բարեկամ, որը երկար բռնել է մեր ձեռքը, աւելի ևս ամուր է սեղմում, երբ ուզում է բաց թողնել:

Քարտուղար: Ներեցէք ինձ: Հետեակի գլուխը պտտում է, երբ տեսնում է մէկին ձի հեծած՝ փոթորկի նման արշաւելիս:

Էզմոնտ: Երեխայ, երեխայ, ուրիշ ոչինչ: Ժամանակի արեգակնային ձիերը՝ ինչպէս անտեսանելի ոգիներից մտրակած, մեր ճակատագրի թեթև կառքի հետ սլանում անցնում են. իսկ մեզ ուրիշ ոչինչ չի մնում, եթէ ոչ միայն սանձն ամուր բռնել, երբեմն աջ, երբեմն ձախ, այստեղ քարից, այնտեղ անկումից անիւը հեռու թեքել: Թէ ուր է գնում, ո՞վ գիտէ այդ: Նա հաղիւ յիշում է թէ որտեղից էր գալիս:

Քարտուղար: Տէր իմ, տէր:

Էզմոնտ: Նա բարձր եմ կանգնած. բայց կարո՞ղ եմ և պէտք է էլ աւելի բարձրանամ: Նա զգում եմ մէջս յոյս, քաջութիւն, ոյժ: Նա դեռ աճման զագաթնակէտին չեմ հասած. իսկ երբ միանգամ վերելք կանգնեմ, ապա կը կանգնեմ ամուր և աներկիւղ: Եթէ վճռած է ինձ ընկնել՝ թող կաշծակը, փոթորիկը, աչո՛, մինչև անգամ մի սխալ քայլ—ինձ անդունդը գլորեն. այնտեղ ես կ'ընկնեմ շատ հաղարների հետ. ես երբէք չեմ արհամարած իմ բարի զինակիցների հետ մի փոքրիկ շահի համար անգամ արիւնաբոյր վիճակը ձգել. և ես սկսեցի է հիմա վախենամ, երբ հարցը աղատութեան—կեանքի այդ ամենաթանկագին պարգևի մասին է:

Քարտուղար: Ո՛հ, տէր իմ, Դուք չզիտէք, ինչ խօսքեր էք արտասանում: Ասում եմ Ձեզ պահպանէ:

Էզմոնտ: Թղթերդ հաւաքիր: Օրանացին գալիս է: Պատրաստիր ինչ որ ամենակարևորն է, որ սուրհանդակները մեկնեն, նախ քան զարպանների փակելը: Միւսների համար դեռ ժամանակ կայ: Կոմսի հասցէին նամակը թող մնայ մինչև առաւօտ: Զուշանաս ել՛իւրային այցելելու, և նորան իմ կողմից բարեկիր: Տեղեկացիր, ինչպէս է ռեգենտուհին: Ասում են, լաւ չէ, թէև նա այդ ծածկում է: (Գրագիրը հեռանում է, մտնում է Օրանացին): Բարեւ Օրանացի: Մի փոքր անհամարձակ էք երևում:

Օրանացի: Ի՞նչ կ'ասէք Դուք ռեգենտուհու հետ մեր ունեցած խօսակցութեան մասին:

Էզմոնտ. Նա գտայ, որ նա մեզ ընդունեց ըստ իւր սովորու-

Թեան: Արտասովոր ոչինչ չկար: Ես նորան այդպէս շատ եմ տեսած: Ինձ երեաց նա ոչ-բոլորովին առողջ:

Օրանացի: Դուք նկատեցիք, որ նա սովորականից աւելի չափաւոր էր: Դեռ ուզում էր ամբողջի ապստամբութեան վերաբերմամբ մեր վարմունքին անխռով հաւանութիւն տալ. բայց նկատեց, թէ ինչ սխալ մեկնութիւն կարելի է տալ այդ բանին, ապա հակեց խօսակցութեամբ դէպի իւր հին ճառասոցութիւնը—թէ իւր սիրալիր և բարի վարմունքը, իւր բարեկամութիւնը դէպի մեզ—նիդէրլանդցիներս՝ երբէք լաւ չեն ճանաչւած, շատ թեթեւակի են գնահատւած. թէ ոչ մի բան ըզձալի եւք չի ունենում. թէ նա համբերութիւնը վերջապէս կորցրել է, և թագաւորը ստիպւած կը լինի ուրիշ միջոցների դիմելու: Լսեցիք այս:

Էզմոնտ: Ոչ բոլորը. այդ միջոցին մի ուրիշ բանի վրայ էի մտածում: Նա մի կին է, բարի Օրանացի: Իսկ որովհետեւ նոքա խաղաղ բնաւորութեան տէր են, ուստի նոքա միշտ կ'ուզէին, որ ամեն ինչ անխռով ձեւէր նոցա մեղմ լծի տակ, որ իւրաքանչիւր Հերկուէս առիւծի մորթին դէն գցէր և նոցա ստորին պալատականների թիւն աւելցնէր. որովհետեւ նոքա խաղաղատէր են՝ մի ամբողջ ժողովրդի յուզմունքը և զօրեղ ակոյցեանների իրար դէմ չարուցած փոթորիկը մի բաղքը խօսքով մեղմանացին, և որ ամենահակառակ տարրերը նորա ոտների մօտ խաղաղ համերաշխութեամբ միանային: Բայց որովհետեւ այդ չի կարողանում յաջողցնել՝ ապա էլ ուրիշ ճար չունի, բայց եթէ քմահաճ լինել, երախտամոռութեան ու անիմաստութեան վրայ զանգատուել, ապա զայնու՝ լինելիք սարսափելի հետեւանքներով սպառնալ, և նաև սպառնալ, թէ ինքը կը հեռանայ:

Օրանացի: Դորան էլ չէք հաւատում, որ նա իւր սպառնալիքը կ'իրագործէ:

Էզմոնտ: Նրբէք: Քանի քանի անգամ եմ տեսել նորան ճանապարհ ընկնելու պատրաստ: Արդեօք ուր է ուզում գնալ: Այստեղ նա պետ է, թագուհի. հաւատում ես, որ նորան կը զբաղեցնէ իւր եղբոր պալատում աննշան օրերը թեւ մանկով անցկացնել կամ Խալիա գնալ և հին ընտանեկան չարաբերութիւնների մէջ մնացած օրերը քարշ տալ:

Օրանացի: Նորան այդ վճիռների համար անընդունակ էք համարում, որովհետև դուք տեսել էք նորան դանդաղելիս, որովհետև նորան տեսել էք յետ կանգնելիս, բայց և այնպես նորանում այդ բանը կայ: Նոր հանգամանքները մղում են նորան դէպի երկար ժամանակ ուշացրած վճիռը: Իսկ եթէ նա զնամբ, և թագաւորն ուղարկէր մի ուրիշին:

Էզմոնտ: Ի՞նչ, նա կը գար և նոյնը կ'անէր: Մեծ նախադժեբով ու մոքերով կը գար նա, որ ամեն ինչ վարէ, նւաճէ և միասին պահէ. սակայն այսօր այս չնչ ն բանով, վաղը մի ուրիշով կը գբադէր, էլօր մի արդեւք կը գտնէր, մէկ ամիս ծրագիրներով կ'անցկացնէր, միւս ամիս՝—ի դերև ելած ձեռնարկութեան վրայ դժկամակեով. մի ամբողջ կիսամեակ կ'անցկացնէր հոգսերի մէջ միմիայն մի նահանգի համար: Նորա համար էլ տարին կ'անցնի, գլուխը կը սրտի, և իրերը, ինչպէս առաջ, կը պահպանեն իրանց ընթացքը. այնպէս որ փոխանակ դէպի լայն ծովը ըստ նախագծած շաւղի նաւավարելու, թող Աստուծուց շնորհակալ լինի, եթէ նա այս փոթորիկի ժամանակ նաւը ժայռերից ազատէ:

Օրանացի: Եթէ թագաւորին խորհուրդ տային նոր փորձ անելու:

Էզմոնտ: Օրինակ:

Օրանացի: Տեսնելու, թէ ինչ կ'անէր բունն առանց գլխի:

Էզմոնտ: Ինչպէս:

Օրանացի: Էզմոնտ, շատ տարիներից ի վեր կրում եմ ես սըր-տումս մեր բոլոր հանգամանքները. ես շախմատ խաղացողի նման եմ. և հակառակորդի ոչ մի քայլն աննշան չեմ համարում: Ինչպէս որ պարսպ մարդիկ ամենամեծ խնամքով չարարւում են ընդ թեան զադտնիքների վրայ, ես էլ այնպէս՝ ամեն մի իշխանի պարտքն ու կոչումն եմ համարում—բոլոր կուսակցութիւնների մտածութիւններն ու խորհրդածութիւնները ճանաչել: Ես պատուառ ունիմ վախենալու գթութիւնից: Թագաւորը երկար ժամանակ գործում է որոշեալ սկզբունքների համեմատ. նա տեսնում է, որ դրանով չի հասնում նպատակին. դրանից էլ հաւանական ինչ-չայ, որ նա այդ բանը մի ուրիշ ճանապարհով փորձելու լինի:

Էզմոնտ: Չեմ կարծում: Երբ մարդս ծերանում է և այնքան

փորձելուց յետոյ տշխարհս էլի չի ուզում կարգի ընկնել, վերջապէս նա պէտք է ձեռք վերցնի:

Օրանացի: Մի բան նա դեռ չի փորձել:

Էզմոնտ: Այսինքն:

Օրանացի: Ժողովրդին խնայել, իսկ իշխաններին փճացնել:

Էզմոնտ: Քանիսն են արդէն այդ բանից վախեցել: Դա հոգս չէ:

Օրանացի: Առաջ հոգս էր. կամաց կամաց հաւանականութիւն, վերջապէս ինձ համար համոզումն է դաձրել:

Էզմոնտ: Միթէ թագաւորը քեզնից աւելի հաւատարիմ ծառաներ ունի:

Օրանացի: Մենք նորան ծառայում ենք մե'ր ձեռով: Եւ խօսքը մեր մէջ մնաց, լաւ կշռել զիտենք թագաւորի իրաւունքները և մերը:

Էզմոնտ: Բայց ո՞վ չէ այդպէս անում: Մենք նորան հպատակ ենք և տալիս ենք զկայսերն կայսեր:

Օրանացի: Ի՞նչ և թէ նա իրան աւելի իրաւունք վերագրէ և անհաւատարմութիւն անւանէ այն, ինչ որ մենք մեր իրաւունքների սահմանում մնալ ենք համարում:

Էզմոնտ: Մենք կարող ենք մեզ պաշտպանել: Թող կանչէ Ոսկեգեղմի բոլոր ասպետներին միասին, թող նոքա մեզ դատեն:

Օրանացի: Իսկ եթէ վճիռը արւէր հարցաքննութիւնից առաջ, և պատիժը — դատաւճռից առաջ:

Էզմոնտ: Այդ կը լինէր մի անարդարութիւն, որով Փիլիպպոսը իրան երբէք չի տրտաւորիլ, և մի անմտութիւն, որին ես ընդունակ չեմ կարծում ոչ նորան և ոչ նորա խորհրդականներին:

Օրանացի: Լաւ. բայց եթէ նոքա անարդար և անմիտ լինեն:

Էզմոնտ: Ո՛չ, Օրանացի, այդ անկարելի է: Ո՞վ պէտք է համարձակէր մեզ վրայ ձեռք բարձրացնել: Մեզ ձերբակալելը կը լինէր մի զուր և անպտուղ ձեռնարկութիւն: Ո՛չ, նոքա չեն յաւակնիլ բռնաբարութեան դրօշը այդքան բարձրացնել: Այդ լուրը ամբողջ երկրում տարածող հոգմը մի սարսափելի հրդեհ կը բորբոքէր: Եւ մտքներն ինչ է: Դատել և դատաւարտել թագաւորը չի կարող մեն մենակ: Իսկ նոքա միթէ կ'ուզենային մարդասպան լինել մեր անձի: Նոքա չեն կարող ուզենալ: Մի սարսափելի դաշն կարող էր

ժողովրդին մի վայրկեանում միացնել: Եւ ուժգին կը հրատակէր
ատելութիւն և յաւիտենական բաժանումն իսպանական անունից:

Օրանացի: Այն ժամանակ բոցը կը վախճուէր մեր շիրիմները,
և մեր թշնամիների արիւնը կը հոսէր իբրեւ քաւութեան անմեղ
զոհ: Թող մոռնանք, Էզմոնտ:

Էզմոնտ: Բայց նոքա ինչպէս պէտք է անէին այդ բանը:

Օրանացի: Ալբան ճանապարհին է:

Էզմոնտ: Ձեմ հաւատում:

Օրանացի: Ես գիտեմ:

Էզմոնտ: Ռեզենտուէին այդ մասին լսել անգամ չէր ուզում:

Օրանացի: Եւ նոյնքան աւելի եմ համոզւած: Ռեզենտուէին
նորան կը զիջանի իւր տեղը: Նորա արիւնշտութիւնը ես ճա-
նաչում եմ: Նա հետը զօրք է բերում:

Էզմոնտ: Նահանգները նորից ծանրաբեռնելու: Ժողովուրդը
ծայրացի նեղութեան մէջ կ'ընկնի:

Օրանացի: Նոքա իրանց կ'ապահովացնեն ժողովրդի առաջ-
նորդներից:

Էզմոնտ: Ո՛չ, ո՛չ:

Օրանացի: Գնանք իւրաքանչիւրս մեր նահանգը: Այնտեղ ամ-
բանանք. նա իւր գործը ակնյայտնի բռնութեամբ չի սկսի:

Էզմոնտ: Չպէտքէ՞ ողջունենք նորան, երբ գաց:

Օրանացի: Մենք կը դանդաղենք:

Էզմոնտ: Իսկ եթէ նա յանուն թագաւորի պահանջէ մեզ
իւր զաւստեանը:

Օրանացի: Պատրւակներ կ'որոնենք:

Էզմոնտ: Եթէ նա պնդէ:

Օրանացի: Ներողութիւն կը խնդրենք:

Էզմոնտ: Եթէ նա իւր ասածին հաստատ մնայ:

Օրանացի: Եւս առաւել չեմք զալ:

Էզմոնտ: Եւ կռիւը հրատարակւած է, ու մենք ապստամբներ
ենք: Օրանացի, թող խելօքութիւնդ քեզ չզայլակղենի: Ես զի-
տեմ, որ երկիւղը չի կարող քեզ յետ կանգնեցնել. Կշռադատիր
քայլերդ:

Օրանացի: Ես կշռադատել եմ:

Էգմոնտ: Մտածիր թէ ինչ բանի համար պատասխանատու կը լինես: Մի ամենաաւերիչ կուէի համար, որը երբեք մի երկիր ամայացրել է: Քո մերժումը մի նշան կը լինի, որով նահանգները միանդամից ղէնքի կանչէ, և որը կ'արդարացնէ ամեն մի բարբարոսութիւն, որի համար Խալանիան վաղուց հեռէ սիրով մի պատրասակ է որոնում: Ինչոր մենք չարչարանքով վաղուց հանգստացրել ենք, զու մի վայրկեանում կը գրգռես ղէպի սարսափելի խառնակութիւն: Մտածիր քաղաքների, ազնւականութեան, ժողովրդի, վաճառականութեան, երկրագործութեան, արհեստների մասին. և երեակայի աւերումները, սպանութիւնը: Զինուորը սառնասրտութեամբ սեմնում է իւր կողքին ընկերոջը դաշտում ընկնելի: Դայց գետն ի վայր քաղաքացիների, երեսանների, կոյսերի դիակներն այնպէս քո հանդէպ կը լողան, որ դու զարհուրանքով կը մնաս սառած և այլ ևս չես գիտենալ ում իրաւունքներն ես պաշտպանում, քանի որ նոքա են կործանւում, որոնց ազատութեան համար դու զենք ես բարձրացնում: Եւ ինչ կը լինի քո դրութիւնը երբ ինքդ քո մէջ պէտք է խոստովանւես— չիմ ապահովութեան համար զահեցին նոցա:

Օրանացի: Մենք մասնաւոր մարդիկ չենք, Էգմոնտ: Եթէ մեզ վայել է մեր անձը նւիրել հազարին, ապա վայել է մեզ ևս խնայել այն հազարի համար:

Էգմոնտ: Ով իրան խնայում է, պէտք է ինքն իւր աչքում կասկածելի դառնայ:

Օրանացի: Ով իրան ճանաչում է, կարող է ապահով կերպով թէ առաջ գնալ, և թէ նահանջել:

Էգմոնտ: Չարիքը, որից վախենում ես, քո վարմունքով կ'իրականանայ:

Օրանացի: Խոհեմի ու քաջի բան է— անխուսափելի չարիքի առաջը գնալ:

Էգմոնտ: Այդպիսի մի վտանդի ժամանակ թեթեւ յոյսն է հաշտի է առնւում:

Օրանացի: Մենք ամենաթեթեւ քայլի համար անգամ էլ տեղ չունինք: Ուղիղ անդնդի գլխին ենք:

Էզմոնտ: Թագաւորի բարեհաճութիւնը միթէ այդքան նեղ շուրիղ է:

Օրանացի: Այնքան նեղ չէ, բայց լարծուն է:

Էզմոնտ: Աստուած վկայ, անիրաւացի են վարւում թագաւորի դէմ: Տանել չեմ կարող, երբ նորա մոտին անարժանօրէն են մտածում: Նա Կարլոսի որդին է և ոչ մի ստորութեան ընդունակ:

Օրանացի: Թագաւորներն ստոր ոչինչ չեն անում:

Էզմոնտ: Պէտք էր նորան լաւ ճանաչել:

Օրանացի: Հինգ այդ ճանաչողութիւնն է մեղ խորհուրդ տալիս մի վտանգաւոր փորձի չապասել:

Էզմոնտ: Վտանգաւոր չէ ոչ մի փորձ, որի համար մարդս քաջութիւն ունի:

Օրանացի: Դու տաքանում ես, Էզմոնտ:

Էզմոնտ: Ես պէտք է իմ աչքերով տեսնեմ:

Օրանացի: Ո՛հ... երանի այս անգամ տեսնելիք իմ աչքերով: Բարեկամս, որովհետեւ աչքերդ բաց ես արել, կարծում ես, թէ տեսնում ես: Ես գնում եմ, դու մնա Ալբաչի գալստեան. և Աստուած քեզ հետ: Գուցէ իմ մերժումն քեզ ազատէ: Գուցէ վիշապը ոչինչ բռնած չհամարէ, եթէ մեզ երկուսիս միատեղ և միանգամից չկանէ: Գուցէ դանդաղի, որպէս զի իւր ձեռնարկութիւնն աւելի ապահով դուրս բերէ, և գուցէ դու այդ միջոցին իրերն իրանց իսկական զոյնով տեսնես: Բայց այն ժամանակ շո՛ւտ, շո՛ւտ. ազատի՛ր, ազատի՛ր քեզ: Մնաս բարեաւ: Թող ուշադրութիւնիցդ ոչինչ չխուսափի—թէ որքան զօրք է բերում հետը, ինչպէս է քաղաքը դրաւում, ինչ իշխանութիւն է ռեպեկտուհին իրան վերապահում, ինչպէս են տրամադրւած բարեկամներդ—ինձ տեղեկութիւն տաս, Էզմոնտ:

Էզմոնտ: Ի՞նչ ես ուզում:

Օրանացի: (Նորա ձեռը քննելով): Համոզւիր. արի՛ հետս:

Էզմոնտ: Այս Բենչ է: Արտասո՞ւք, Օրանացի:

Օրանացի: Լալ կորածին—այս էլ տղամարդութիւն է:

Էզմոնտ: Դու ինձ կորած ես համարում:

Օրանացի: Դու կորած ես: Լաւ մտածիր: Քեզ շատ կարճ ժամանակ է մնում: Մնաս բարեաւ: (Գնում է):

Էզմհնտ: (Միայնակ): Որ ուրիշների մտքերը մեզ վրայ այդպիսի տպաւորութիւն ունին, այդ երբեք մոքովս չէր անցած: Եւ այդ մարդը ներշնչեց իմ մէջ իւր հոգածութիւնը: Հեռու... Այդ մի օտար կաթիլ է իմ արեան մէջ: Բարձր բնութիւն, դուրս չգիր նորան արիւնիցս: Բայց իմ ճակատից մոռածութեան կնճիւնները սրբելու համար հօ կանց դեռ մի քաղցր միջոց:

(Վերջ Բ. դործողութեան):

(Շարունակելի)

ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Շ Ա Ն Թ Ի

Թեթև, սիրուն կամուրջը մերկ
Հոծ տարփանքով պինդ կը փաթթէ
Խենթ գետակի մարմինը մեղկ
Յաղթ թևերովն իր երկաթէ:

Եւ գետակը ալ մոլեգնոտ
Կը զալարի ինքն իր վրայ.
Փրփուր կուրծքը կ'ուռի կրքոտ
Ու յուզումէն կը զոռզուայ:

Իսկ ես թախծով կը նայիմ վար
Սէր ու կրքի այդ քերթածին,
Որ կը հեզնէ հոտ դարէ դար
Մեր խեղճ սէրը վայրկենածին:

1893 թ. դեկտ. 11, Լալպցիդ:

Բ Ա Ր Ձ Ր

Շ Ա Ն Թ Ի

Ո՛ւհ, ես բարձր թռչիլ կ'ուզեմ.
Հոն մաքուր է, արձակ, ազատ.
Հոն հովին դեմ ես կը վազեմ
Իբրեւ եղբայրն իր հարազատ.
Ալեորիկ լեռան ալտին
Կ'ուզեմ թառիմ բազէէն վեր,
Վերէն նայիմ ամպի կոյտին,
Հպարտ ժայռին տամ ժպիտներ:
Գիտեմ. վարէն թռչլ ու գերի
Վախկոտ մարդոց խումբը սուար
«Վերն օդ չի կայ. շուտ կը մարի»,
Պիտի ըսեն ծաղրով իրար.
Բայց ինձի ինչ. կատակեն թող.
Այդ է իրենց մխիթարանք.
Միշտ վեր, միշտ վեր ես սրտադող
Վեր խոցանալ կ'ուզեմ արագ:

1891 թ. դեկտ. 22, Պոլիս:

ՓՈԻՉ ՎԱՀԱՆ

ԳԵՈՐԳ ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆԻ

I

Թիֆլիսի բուսաբանական պարտէզը գտնւում է բարձրաւանդակ ասպաւթների վրա: Պազաթը բոլորւած է հինաւուրց, բայց վերջերումն կարկատած քարաշէն պարսպով: Պարսպի աջ ծայրի մօտ գտնւում է միակ դուռը, որը պատկանում է պարտիզին: Նթէ դուռը բանաք և կանգնէք ուղղակի մէջ տեղ, կիսով չափ պտոյտ անէք և նայէք աջ ու ձախ կողմ,—երկու իրար հակառակ տեսարաններ կը բացւեն՝ կենդանութեամբ ու աղմուկով լի ընդարձակ քաղաքը և նրան միանգամայն հակապատկեր մահմեդականների տգեղ գերեզմանատուներ: Պարտէզը սկսւում է վերև չիշած դռան մօտ և, աստիճանաբար իջնելով ժայռերի ծալքերի վրայով, վերջանում է խոնաւ ձորի մէջ, ուր հոսում է փոքրիկ բայց անհանգիստ մի առակ: Սա իր աղաղակով կարծես ուզում է հասկացնել, որ ինքը բնական սահման է ծառաստանի և մեռեալների միջև: Ով առաջին անգամ առիթ կ'ունենայ այցելել այս բուսաբանական պարտէզը, անկասկած պէտք է զարմանայ հիմնողի հնարագիտական տաղանդի վրա: Նւ խկապէս երևի շատ սրամիտ է եղել: Թիֆլիսի մէջ շատ բան տարօրինակ է, բայց այս պարտիզի դիրքը արդէն չափից անց է:

Յուլիս ամսի վերջերքը, 1870. թւականին, ամենաշոք եղանակին, երբ մարդ օդի զոյութիւնն անգամն չի զգում, կէսօրի միջոցին, մի փոքր առաջ չիշած դռան մօտ, սուերի մէջ նստած էին երկու մարդ: Մինը հոգեւորական զգեստով, իսկ միւսը աշխարհական: Աշխարհականը, որի ճարպոտ ու լայն դէմքի վրա դրոշմւած

էր ծայրացեղ անտարբերութիւն, մէջքը դէմ էր տւել պատին ու ոտները տարածել աջ ու ձախ կողմ: Հազին ունեցած կարճ ու նեղ սպիտակ վերարկուն, առանց սխալւելու կարելի էր ասել որ՝ սկզբում ուրիշի սեփականութիւն էր եղած: Նրթունքները ուռցրած ու հազիւ նշմարելի յոնքերը կիտած դիտում էր իր մնոտ քիթը: Հոգեորականի հազուստով երկուստարկը նիհարադէմ էր և սեաներ: Նրա խոշոր ու թուխ աչքերը վառվռուն էին, իսկ ժպիտը խիստ դուրեկան: Դուրեկան ժպիտը ամենաճիշտ արտայայտութիւնն է պարզ ու անխարդախ հոգու: Նա խօսում էր բարձրաձայն և համարեա բարկացած, բայց խօսակիցը այդ կամ ոչ էր պատասխանում, իսկ մեծ մասամբ թեթեւ կերպով զլուխ էր շարժում: Ջարդ ու փշուր էին անում ուռսաց լեզուն, սակայն երեւի իրար լաւ հասկանում էին: Հոգեւորականի շորովը հայոց մի խեղճ եկեղեցու տիրացու էր, իսկ միւսը բուսաբանական պարտէզի դռնապան, գերմանական ծագումից:

— Լաւ մտածիր, շարունակեց խօսակցութիւնը տիրացուն, — միթէ արդարութիւն է գերմանացիների կողմից թշնամաբար վերաբերւել դէպի մեր խեղճ ազգը: Լաւ մտածիր, լաւ, բռնելով նրա թեից ու թափահարելով աւելացրեց նա:

— Հասկանում եմ, լաւ հասկանում եմ, պատասխանեց դռնապանը. բայց պարզ նկատւում էր որ կեղծում էր:

— Երբ Ասուրէթից կամ Սարթաճալից գերմանացիք իւղ կամ կաթ են բերում մեզ մօտ, շարունակեց տիրացուն, ցուցամատը մեկնելով քաղաքի կողմը — մենք հայերս խանդարում ենք նրանց ծախելու, կամ վիրաւորում ենք որ և է բանով... Հը՞մ, ի՞նչ կ'սես, պատասխանիր:

— Այդպէս է:

— Ի՞նչպէս է, խանդարում ենք, վիրաւորում ենք, շուտ արա, պատասխանիր:

— Ի՞նչ ասեմ, ի հարկէ այդպէս է:

— Ի՞նչ ես խօսում, ի՞նչն է այդպէս, գոռաց տիրացուն, — դնա ու ձեր անպիտան Բիսմարկին հարցրու թէ ինչո՞ւ է թշնամացել հայերի հետ, միթէ մենք չենք սիրում ու յարգում Բաւուանցի, Սարթաճալցի կամ Ասուրէթցի ճնամեցներին:

Դռնապանը Բիսմարկի անունը լսելով մի փոքր տեղից շարժւեց և իր դէմքին խորիմաստ կերպարանք տալով և մատը ճակատին ամուր կպցնելով արտասանեց.

—Գիտե՞ս բարեկամ, Բիսմարկը Գերմանիայումն է ապրում... Որտեղ նա է ապրում՝ ես էլ նոյն տեղից եմ... Մեր տունը ու նրա տունը ահա այսպէս են, ցուցամատները իրար մօտեցնելով հսկարտութեամբ աւելացրեց նա ու հազաց.

—Ուրեմն զու նրան ճանաչում ես, պառան է թէ ջահիլ. ինչ ես կարծում, շնուտ կը մեռնի, տա Աստուած շուտ մեռնի:

—Նրա տունը մերից լաւն է:

—Ասա քանի տարեկան է:

—Ո՞վ:

—Բիսմարկ:

—Բիսմարկ:

—Քանի տարեկան է,—կրկնեց տիրացուն ձայնը բարձրացնելով:

—Ինձանից քիչ մեծ է, կը լինի քառասուն ու ինը կամ յիսուն տարեկան:

—Տիրացուն միամտաբար հաւատում էր խօսակցի տւած տեղեկութիւններին: Նա աստիճանաբար տաքանում էր, դէմքը կարմրել էր ու շնչառութիւնը արագացել: Կամաց-կամաց մօտեցաւ դռնապանին ու սկսեց ճնշել իր մարմնով և բռունցքները ցոյց տալով աղաղակեց.

—Եթէ ձեռքիս ընկնի ջարդ ու փշուր կ'անեմ:

—Ո՞ւմ, անգիտակցաբար արտասանեց դռնապանը:

—Բիսմարկին:

—Բիսմարկին ինչ կ'անես:

—Քիթն ու պռուռքը կը ջարդեմ, հոգին կը հանեմ:

—Ն՞րբ, ի՞նչպէս:

—Երբ որ ձեռքս կ'ընկնի: Այնքան կը տամ զլիւին այս փութանոց (ցոյց տւեց իր բռունցքը), որ տեղնուտեղը ոտները ձգէ:

—Բիսմարկը այստեղ դալու չէ, ես հաստատ գիտեմ,—յորանջելով խօսեց դռնապանը,—եթէ նա ուղենայ՝ մէկ փշելով կ'ուրնչացնի բոլոր հայերին:

Տիրացուի համբերութիւնը սպառել էր: Վեր թռաւ տեղից, բռնեց դռնապանին օձիքից ու սկսեց քարշ տալ:

—Տալուու, տալուու, կամաց,—բողոքեց նա և երբ ազատուց տիրացուի ձեռքից, դետնի վրա սկսեց բան որոնել, փընթփընթալով թէ «կոճակս կորաւ»:

—Ինչպէս թէ կ'ոչնչացնի, մէկ էլ կրկնի տեսնենք:

—Գնա աշտեղից, դուռը պէտք է կողպեմ:

—Ես գնալու չեմ,—գոռաց տիրացուն,—խօսքերդ յետ վերջորու, հասկանում ես. ասա ամեղաւոր եմ հայոց ազգի առաջ, ներողութիւն եմ խնդրում, հա, ասա շուտով, թէ չէ օրդ կը խաւարեցնեմ:

Վերջի խօսքերը կատաղութեամբ արտասանեց նա: Դռնապանը կոճակը գտել էր և գրպանի մէջ էր դնում խնամքով, ասելով «լաւ է որ գտայ»: Վերջը, նկատելով որ խօսակիցը վրդովւած է, դիմեց նրան.

—Գնա, տէր-հայր, շոգ է, դուռը պէտք է կողպեմ ու գնամ օձիքս կարկտնելու:

—Ո՞վ է տէր-հայր:

—Ի՞նչ:

—Զահրումար. ո՞վ է տէր-հայր:

—Տէր-հայր չեմ դու:

—Ե՞ս, ես... լռիւր գարշելի:

Դռնապանը միանգամայն մոլորւել էր, չէր հասկանում թէ տիրացուի ուզածը ինչ է: Վերջապէս պարզ տեսնում էր, որ քաղաքավարի առաջարկութիւնը չի օգնում, ուստի դիմեց այլ միջոցի:

—Հեռացիր աշտեղից, սրիկայ հողեւորական, —ազաղակեց նա,—գող, աւազակ, անբարոյական. .

Այս յանկարծակի վրդովմունքը, թէպէտ տիրացուի համար անսպասելի էր, բայց սա կարծես ուրախացաւ, մի րոպէ բաւականութեան ժպիտ երևաց նրա շրթունքներին:

Դռնապանը ձայնը աւելի բարձրացնելով շարունակեց.

—Դու անպիտան ես, և անպիտան ժողովրդի քահանայ ես:

Վերջի երեք խօսքերից տիրացուն բռնկեց ու մի ակնթարթութեամբ ուժգին ապտակ զարկեց ուղղակի դիմացինի ականջին:

Դռնապանը զետին տապալեց: Տիրացուն վրան նստեց ու շարունակեց հարւածել բռունցքներով: Հակառակորդին մի կերպ չաջողեց բռնել նրա մաղերից: Տիրացուն էլ ստիպեց ամուր բռնել նրա ականջներից (գլուխը սափրած էր): Իրար ամբողջ ոչոժով քաշքշելով գլորեցին դէպի ցած: Երբեմն մէկն էր լինում տակը, երբեմն միւսը: Երկուսն էլ լռել էին, միմիայն նրանց շնչառութիւնն էր լսում: Ամառ ժամանակ օրւայ այս ժամին ոչ ոք չի լինում բուսաբանական պարտէզի մէջ: Երկար ժամանակ գլորելուց յետոյ վերջապէս կանդ առան մի թփի մօտ: Տիրացուն նստել էր հակառակորդի կուրծքի վրայ ու երկու ձեռքով կատաղութեամբ քաշում էր ձախ ականջը, կարծես զջլելու նպատակով: Դռնապանը երեւի ոչոժից ընկած ձեռքից թողեց մաղերը և արտասանեց լաւ, բաւական է, վերկենանք: Բայց երբ համոզեց որ սա զիտաւորութիւն չունի թողնելու աւելացրեց զբռնիր հիմա միւս ականջս:

—Միւսը չեմ ուզում, սա պէտքէ պոկեմ,—պատասխանեց տիրացուն,—յետոյ զնա ու Բիսմարկին ցոյց տուր:

Դռնապանին թւաց, որ ականջը իսկապէս պոկւում է. սկսեց գոռալ ու աղաչել որ բաց թողնի ձեռքից:

—Հիմա էլ չեմ ասի,—ատամները հուպ տալով հարցրեց տիրացուն:

—Ի՞նչ ասեմ,—աղաղակեց դռնապանը:

—Նե-րո-ղու-թիւն եմ խնդ-րում հայ-ոց ազ-գից:

Նա կրկնեց:

—Հայերը լաւ են, իսկ զերմանացիք անպիտան են:

Դռնապանը այդ էլ կրկնեց: Տիրացուն ականջը ձեռքից բաց թողեց ու վերկացաւ:

Դռնապանը դեռ իր ականջը տրորեց միամտանալու համար և յետոյ դանդաղութեամբ վերկացաւ: Երբ ոտքի կանգնեց՝ նրա ուսերից կախած էր տիրացուի փարաջի կէսը, իսկ միւս կէսը կտորկտոր եղած փուլած էր զետնի վրա: Տիրացուն կանգնած էր սպիտակեղէնի մէջ, այն սպիտակեղէնի, որով մարդիկ անկողին են մըլտնում: Մեր երկրում հոգեւորականները շոք եղանակներին վերին աստիճանի թեթեւ են հազնում: Սև փարաջէն ամեն ինչ դըրստում է:

—Դիտարկա չե՞ս տեսել որտեղ է, — հարցրեց դռնապանը, պտոյտ գալով ու ականջները շփելով:

— Տուր հագուստս, — հանդիստ ձայնով դիմեց տիրացուն:

Դռնապանը մօտեցաւ, մէջքը կռացրեց ու ասեց «վերցրու»:

Նա վերցրեց, բացարաւ և երբ տեսաւ, որ փարաջի կէսն է, այն էլ զգողւած, փաթաթեց գնդակի ձևով ու շարտեց հակառակորդի երեսին ասելով «այս էլ քեզ փեշքէշ»:

— Շնորհակալ եմ, — եղաւ պատասխանը:

— Շուտ արա, հաւաքիր բոլոր կտորտանքները — գնանք ներքև, դու պէտք է բացանես ձորի մէջ գտնուող դուռը:

Դռնապանի սրտին ուրախութիւն տիրեց: Օձապտոյտ ճանապարհով իջան ցած: Դուռը բացւեց և երբ տիրացուն դուրս դնաց, դուռը մի ակնթարթում կողպւեց:

II

Բեթղային կուլած եկեղեցին, որ չիշած բուսաբանական այգու բարձրութեան դէպի քաղաքը նայող լանջի վրայ է, ունի մի մշտական այցելու: Նա մի երկտասարդ մարդ է, ցանցառ մորուքով ու ծաղկատար դէմքով: Նրա դեղնագոյն մանր աչքերը ու երկայն ու սրածայր քիթը մի ինչ որ թուշուն են չիշեցնում: Փայլում է դանդաղ, մէջքը կռացած ու գլուխը քարշ արած: Հարնում է տեղական հագուստ, միշտ սև գոյնի, մինչև անգամ աստառն էլ սև է. գոտիից ամրացած ունի սև թաշկինակ: Սև սաթի «տէրոզոր.Պեան» երբէք չի հեռանում նրա ձեռքից: Թէ քաղաքի մէջ և թէ նրա շրջակայքում ոչ մի եկեղեցական տօն չի կատարւում առանց նրա ներկայութեան: Անցնում է ամբոխի միջով հանդարտ ու գլխակոր, անդադար կրկնելով «ճամփա տէք, սիրելիք, ճամփա տէք, եղբարք». չոքում է եկեղեցու մէջ, ուղղակի բեմի առաջ, բաղուկները տարածում աջ ու ձախ, գլուխը երբեմն ցած գցում ու աչքերը խփում, երբեմն բարձրացնում ու աչքերը լայն բացում: Նրթունքները շարունակ շարժւում են: Երբեմն երբեմն երեսը խաչակնքում է, խորասուզւում և վերջապէս երբ անգամ ծունր դնելուց յետոյ մօտենում է խաչին ու Աւետարանին, համբուրում է ու հեռանում: Երբ հանդիպում է կանանց, յոնքերը կիտում է ու զգոհութեամբ երեսը դարձնում: Ամուսնութիւնը

հերքում է և բազմաթիւ փաստերով ապացուցանում որ դա անբարոյականութիւն է: Նախամօր եւացին առանց թքելու անկարող է յիշել: Մտերմութիւն ունի հոգեւորականների հետ և ի սրտէ յարգում է պատանիներին: Զի սիրում միմիայն փուչ Վահանին, բայց յարգում է նրա պաշտօնը: Նա նրան անւանում է տիրացու Վահան: Շատերը պնդում են որ յաճախ աղօթում է այդ տիրացուի մեղքերի համար: Ճաշակւում է տարէնը երեք անգամ: Ժամերգութիւն և առհասարակ եկեղեցական բոլոր ծիսակատարութիւնը անգիր գիտէ: Ատելով ատում է միմիայն «նվ երանելի»-ն: Սրբութեամբ պահում է բոլոր տեսակ պատերը, իսկ մեծ պատին չի գործ ածում ոչ ձէթ, ոչ գինի և ոչ շաքար: Պատմում են որ ուխտ ունի ոտաբոբիկ Երուսաղէմ զնալու ու Փրկչի գերեզմանը համբուրելու: Զատիկի առաւօտը, ժամից յետոյ այցելում է բանտերը և բանտարկեալներին զառան միս բաժանում: Սպանդանոցի մօտով անկարող է լինում անցնել, նոյն իսկ հաւ մորթելիս՝ երեսը դարձնում է: Աշխարհքի ունայնութիւնը աչքի առաջ ունի և երեւի այդ է պատճառը, որ երբ մի ժամանակ յանցաւորներին հրապարակօրէն կախում էին՝ նա միշտ ականատես էր լինում: Շատ սիրում է պատանիների հետ խօսել, միշտ բարոյականութիւն է նրանց քարոզում, զգուշացնում է ամեն տեսակ փորձանքներից և օրինակներով ապացուցանում է, որ իր ասածները ճշմարտութիւն են: Բոլոր սուրբերի կենսագրութիւնները անգիր գիտէ: Զի համակրում միմիայն սուրբ Սարգսին, շեշտելով նրա իդասիրութիւնը: Խօսում է ցածր ձայնով և խօսելու միջոցին իր շուրջն է նայում: Երբէք չի լինում որ ոգեւորւած, որ վրդովւած: Նա տարօրինակ եղունգներ ունի, որ տեսնողի մէջ մի տեսակ խուլ երկիւղ է առաջացնում: Այս տեսակ եղունգներ, որ մի ինչ որ նմանութիւն ունին կատարի ձանգերի հետ, շատ սախաւ է պատահում մարդկանց մէջ: Նրա անունն է Կակօ, բայց մի քանիսներ անւանում են ճգնաւոր Կակօ: Փուչ Վահանը չի սիրում նրա՝ և հանդիպելիս շրթունքները ծռելով բարձրաձայն կանչում է «ճը-ճը-ճգնաւոր»: Նա իր Կակօ անունը՝ սաստիկ ատում է և շատ աշխատեց փոխել բուն հայկական անունի, բայց այդ երբէք չաջողեց:

Նոյն միջոցին, երբ փուչ-Վահանը դռնապանի հետ միասին թաւալւում էին պարտիզի մէջ, Կակօն իր տանից դուրս եկաւ, բարձրացաւ նոյն սարը և անսովոր արագութեամբ պարսպի մօտով անցաւ: Կասն տակը երևում էր մի մեծ չապոց, որի ծանրութեան պատճառով ծռւել էր մի կողմ: Շուտով հասաւ փուտի ճանապարհին, որը տանում է դէպի Կոջոր ամարանոցը: Որտեղ վերջանում է քաղաքի սահմանը, հէնց այնտեղ դանում է մի փոքրիկ զինւոր, ուր մշտապէս անպակաս են մութ անձնաւորութիւններ: Կակօն այս զինւորան առաջ անցնելիս քայլերը աւելի արագացրեց և երեսը հակառակ կողմը դարձրեց: Գլխետան միջից լսում էր բարձրաձայն ծիծաղի ու խօսակցութեան ձայներ, բայց յանկարծ ընդհատեց ու փոխեց քչփոցի: Գուրս եկան չորս մարդ, ոտաբոբիկ ու կրծքաբաց, որոնց կարմրած ու ուռած դէմքերից նկատւում էր որ հարբած են:

— Համեցէք, ճգնաւոր Կակօ, — կանչեց նրանցից մէկը, — համեցէք, օրհնիր քո սուրբ բերանով մեր սուփրէն:

Կակօն ձայն չհանեց, բայց շնորհակալութեան նշան ցոյց տալով՝ զլուխը մինչև գետին խոնարհեցրեց:

— Երևի համբուրելու է դնում, — խօսեցին իրար հետ, — կամ Ուձօ կերթայ կամ մի ուրիշ մենաստան:

— Սատկիս դու, Գէօ, դիմեց մէկը միւսին, — դու խօ թամամ դժոխքի փայ ես, գոնէ Կակօյին խնդրի որ քո հոգուն մի ճարանի:

— Շատ դրուստ ես ասում, — պատասխանեց Գէօն և վազուեց Կակօյի յետևից: Մի ակնթարթում հասաւ իրան ու առաջարկեց իր ծառայութիւնը: Կակօն իր կապոցը աւելի պինդ բռնեց ու աջ ձեռքի մատներով հասկացրեց, որ անչափ շնորհակալ է և որ ուխտ է դրել մարդու հետ չխօսելու երեք օր: Գէօն երկիւղածութեամբ յետ քաշեց և Կակօն շարունակեց ճանապարհ:

III

Վահանը դուրս եկաւ պարտիզի միջից և վճռեց ձորի մէջ մնալ մինչև մութը: Իջաւ ամենացածր տեղը, ուր հոսում է առւակը, անցկացաւ վրայից ու սկսեց որոնել հով տեղ հանգիստ առնելու համար: Երբ համոզւեց որ ոչ մի տեղ ստուեր չկայ՝ նստեց

քարերից մինի վրա ու խակոյն արագութեամբ վեր թռաւ: Քարերը տաքացել էին, ինչպէս կրակ: Մի քանի բողբոջ մնաց անշարժ ու յետոյ սկսեց քայլել այն կողմ, որտեղից ջուր էր վազում: Այս ճորը լաւ յայտնի էր իրան: Նա մտաբերեց որ մօտ երկու վերստ հեռու, ձորի մէջ, ուր երկու կողմի ժայռերը իրար համարեա մօտենում են՝ լաւ հով է լինում, ու զիմեց այն կողմ: Նա շարունակ մտածում էր դռնապանի մասին, որ այնքան վիրաւորեց նրա հայրենասիրական զգացմունքը և ի սրտէ ցանկանում էր մի կերպ վրէժ առնել նրանից: Պէտք է երգ օրինեմ ու խաչտառակեմ գերմանական ամբողջ ազգը:—Ի լուր խօսում էր նա, —եւս հայերէն կը յօրինեմ, յետոյ գերմաներէնի թարգմանել կըտամ և մի օրինակ Բիսմարկին կ'ուղարկեմ: Այս միտքը չափազանց դուր եկաւ իրան, որքոքեց ու մտածմունքի մէջ ընկաւ: Առժամանակ խորհելուց յետոյ արտասանեց «Կարլ ու Բիսմարկ հարեւաններ» (Կարլ դռնապանի անունն էր), «հարեւաններ», «հարեւաններ»: Երկրորդ տողը բաւական շարքեց նրան, աշխատում էր յանգը բերելու համար մի յարմար բառ հնարել: Վերջապէս գտաւ «արեղակներ» «տարեղարձներ», բայց ոչ մի կերպ չհարողացաւ երկրորդ տողը կազմել ու կապել առաջինի հետ: Երբ տեսաւ որ չի լինում, ուզեց ուրիշ կերպ շարադրել: Մի երկու ժամ ճիգ թափելուց ու քրտինքի մէջ թրջելուց յետոյ յաջողեց չորս տող կազմել.

Բիսմարկ ունէր փորացաւ
Նստ բժիշկներ կանչեցաւ,
Եկան փորը զննեցին,
Լուծողական վճռեցին:

Այս չորս տողը բարձրաձայն կրկնեց ու ուրախութիւնից սիրտը սկսեց բաբախել: Շարունակութեան մասին բոլորովին չէր մտածում, նրա միակ հոգսն էր չմոռանալ այն, ինչ որ ահագին տանջանքի արգիւնքն էր: Զուռնէր ոչ մատիտ, ոչ թուղթ: Վերցրեց մի սրածայր քար և փորձեց գրել մի մեծ քարի վրա, բայց հետեանքը անաջող անցաւ. յետոյ գտաւ փայտի փոքրիկ կտոր, թաթախեց առակի ափին ցլխի մէջ ու սկսեց գրել իր շապկի փեշի վրա: Մի քանի տառ մեծ դժարութեամբ գրելուց յետոյ տեսաւ որ դա էլ

անիրազործելի է: Մի քանի անգամ իրար յետևից կրկնեց և բոլորովին սերտեց: «Այլ ևս մոռանալու չեմ», մտածեց նա, — «այժմ մի յարմար եղանակ էլ պէտք է յօրինել: Եղանակը հեշտութեամբ գտաւ: Դեռ ցածր ձայնով փորձեց երգել, յետոյ ձայնը բարձրացրեց և գտաւ որ շատ յարմար և զեղեցիկ եղանակ է: Մինչև անգամ զարմացաւ. իւր ստեղծագործութեան վրայ, մանաւանդ որ լսել էր թէ ինչ աստիճան դժար է նոր եղանակ յօրինել: Նորից սկսեց երգել, աւելի ոգևորւած, բացցրեց թէ լսող լինէր այդ միջոցին, անշուշտ կը կարծէր, որ Վարդուհի խորինն են երգում: Խառնաշփոթ ժայռերի միջով շարունակում էր գնալ: Շատ յաճախ հանդիպում էր արգելքներէ, բացցրեց ճարպիկութեամբ թռչում էր քարից քար և առաջ ընթանում: Արևը անխղճօրէն այրում էր նրան: Վերջապէս երեսցին ցանկալի ժայռեր, ուր անպատճառ հով պէտք է լինէր. քայլերը արագացրեց, յետոյ սկսեց վազ տալ: Երպէս զի շուտով հասնի: Վազելու միջոցին յանկարծ յիշեց իր յօրինած երգը ու արձանացած մնաց: Արկնեց ի լուր և երբ համոզւեց, որ չի մոռացել՝ շարունակեց վազել: Շուտով հասաւ այն տեղ, ուր երկու իրար հանդէպ կանգնած ժայռերը համարեա միացած են և որոնց ստորոտները խոնաւութիւնից մամուռներով են ծածկւած: Նստեց մի տափակ քարի վրայ ու ազատ շունչ քաշեց: Այդ րոպէին յակամայից յիշեց մի ծերունու խօսք, թէ մարդս ստեղծւած է քաղցրութիւն վաշելիլու համար: Սկսեց խորհել իր մերկութեան մասին, թէ այս ձևով ինչպէս հասնի տուն, ու տխրեց: Բաւականաչափ հովանալուց ու հանգստանալուց յետոյ վեր կացաւ տեղից և շարունակեց ձանադարհը: Մօտ քառորդ ժամ թափառելուց յետոյ նրա առաջ բացւեց անպատելի տեսարան: Մի ժայռի ստորոտում դրւած էր կրակի վրայ ջրով լի կաթսայ: Նրա մօտ պառկած էր փորի վրա մի մարդ ու փռւած էր ուժգին, կրակը բորբոքեցնելու նպատակով: Վահանը իսկոյն ձանաչեց նրան ու կանգ առաւ: Նայեց իր շուրջը և, զգուշութեամբ մօտենալով պառկած մարդուն, բռնեց ոտից ու քարշ տւեց: Մարդը զնդակահարի նման ցնցւեց, վեր թռաւ տեղից, օրօրւեց, յետ-յետ քաշւեց, վաշրկնաբար արիւնը գլխին խփեց. կարմրեց ու իսկոյն և եթ գունատուեց, ինչպէս զիտի Ոտները ծուկեցին այնչափ, որ ստիպւեց նստել: Վա-

հանը սկզբում ժպտում էր, բայց վերջը խղճահարեց: Երկուսն էլ լուռ էին:

—Ի՞նչ ես շինում այստեղ, Կակօ,—ընդհատեց լուռթիւնը Վահանը:

Կակօն չպատասխանեց, վերկացաւ տեղից, բռնեց Վահանի ձեռքից անսովոր քնքշութեամբ ու տարաւ մի կողմ, ուր մօտ չիտուն քայլ հեռաւորութեան վրա աւազանի ձեով լողանալու համար բաւականին յարմար տեղ կար: Այդ լողարանի մէջ ջուրը մի կողմից մանում էր և միւս կողմից դուրս գնում: Կակօն կանգնեցրեց Վահանին այդտեղ, նայեց երեսին, ժպտաց ու վերադարձաւ: Վահանն էլ յետեւից ընկաւ աղաղակելով. ես այստեղ ինչ որ հարմարագույն թիւնս եմ նկատում, ճը-ճը-ճգնաւորս, և առաջը կտրեց: Կակօն յօնքերը կիտեց, աչքերը արիւնով լցւեցին ու մի քար վերցրեց, Վահանի գլխին զարնելու նպատակով: Վահանը առանց վախենալու այնպիսի սարսափելի ձայնով գոռաց, լի խռովութեամբ, որ Կակօն լեղապատառ եղաւ: Նրա ձեռքից վաչր ընկաւ քարը: Նա դեռ ևս շարունակում էր լուռ մնալ: Վահանը յարձակեց կսպոցի վրա, որը կաթսայի մօտ էր դրած, անհամբերութեամբ բաց արու ու սարսափեց: Խռովութիւնից ու զարմանքից սկսեց դողալ: Մէջը մի կատու էր, միանգամայն սեւամորթ, ոտները ամուր կապած: Կակօն յետեւից վազեց լիւն: Ես անում, Վահան-ջանս ասելով, բայց արդէն ուշ էր: Վահանը յետ նայեց դառն ժպիտով ու անմիջապէս ջրով լի կաթսան շարտեց հեռու:

Գոյութիւն ունի մի դրչագիր լախնածաւալ գիրք, որի անունը Կարաքաղին է: Նթէ այս գիրքը աստուածավախ մարդու ձեռքն է ընկնում, անմիջապէս թաղում է հողի տակ, հաւատացած լինելով, որ աստանայից պաշտած ու Աստուծուց անիծած բան է: Այս գիրքը ժողովրդի կարծիքով Սողոմոնի խաչի նկարագրութիւն է, որի պատճառով նա չարաչար դատաւարուեց Նախախնամութիւնից: Սրա մէջ կարելի է գտնել ամեն տեսակ ցաւերի դարման: Բացի այս՝ ամենաանձուռնի ձայնը հրաշալի դարձնելու միջոց է նա. մէկին սիրահարեցնելու կամ ատեցնելու դեղեր, օձը բռնից հա-

նեկու. և դայլի բերան կապելու աղօթքներ է պարունակում, և այլն և այլն: Սրա մէջ գտնուում է նաև աներևոյթ դառնալու միջոցը: Այս բանի համար պէտք է գտնել անպայման սև գոյնի կառու, որը աւագ չորեքշաբթի գիշեր պէտք է տանել մի խուլ տեղ, ուր գոյութիւն չունի ոչ մի արարած, կաթսայի եփ տաած ջրի մէջ զցել կենդանի կատուն ու խուփը ծածկել: Այդ դրութեան մէջ պէտք է պահել մի քանի ժամ: Կատուի միան ու ոսկրները կաթսայի յատակի վրա կը նստեն, իսկ մի խորհրդաւոր ոսկոր ջրի երեսին կը կանգնի: Այդ ոսկորը ով իր վզից կը կախի՝ աներևոյթ կը դառնայ: Նպատակին հասնելու համար հետեւեալ կերպով պէտք է վարել. ամբողջ օրը ձայն չպէտք է հանել: Կը հաւաքեն չար ոգիները, ծանօթների ու բարեկամների կերպարանքով, կը սկսեն ծիծաղել, պարել, լալ, ողբալ և այլն. կը ներկայացնեն փոթորիկ, ալէկոծած ծով, ուր խեղդում է ամենասիրելի մի էակ. կը ներկայացնեն հրդեհ, կածակ, կարկուտ և սրա նման երկիւղալի բաներ. բայց չպէտք է սխալել և դուրս գալ գծի միջից: Ամբողջ գիշերը այստեակ սարսափելի բաներ կը յաջորդեն իրար յետևից, բայց աներկիւղ պէտք է տանել: Լուսաբացին չար ոգիները կը կորչեն, կ'անհետանան: Այն ժամանակ արդէն կաթսայի միջից պէտք է հանել «ընտրեալ ոսկորը»: Բայց կարող է պատահել ուրիշ տեսակ բան. այսինքն կատուն տանելու միջոցին եթէ ձանապարհին մարդ պատահի և կատուն գնելու ցանկութիւն չայցանի՝ չպէտք է մերժել. ինչ դումար էլ առաջարկի՝ պէտք է համաձայնել, լինի նա թէկուզ մի կոպէկ: Այդ դրամը այնպիսի մի յատկութիւն ունի, որ քո զրպանից երբէք չի բաժանուի: Գնա խանութ, ինչ ուզում ես առ աչդ փողով, վերջը դարձեալ քեզ մօտ կը գայ:

Կախոն վաղուց ցանկութիւն ունէր աներևոյթ դարձնող ոսկորը ձեռք բերելու, բայց պայմանները ճշտութեամբ կատարելուց խուսափում էր: Նա քաջութիւն չունէր գիշերը անցկայնել անմարդաբնակ տեղում, մանաւանդ որ սատանաների հետ պէտք է գործ ունենար: Ոսկորը հարկաւոր էր իրան, իր փայփայած նպատակը իրագործելու համար, այսինքն զանազաններից փողեր գողանալ և բաղանիքներում մերկ կանանց տեսնել: Մի քանի տարի շարունակ այս միտքը տանջում էր նրան: Ժամանակ առ ժամանակ բաց

էր անում կարաբաղինը, կարգում էր իր սիրած կտորը, գլուխը թափահարում էր ու նորից ծալում թաքցնում: Մի օր մի լաւ միտք յղացաւ նա—սուրբ Կարապետի պատը պահել եօթ շաբաթ և վերջին չորեքշաբթի օրը վերոյիշեալ գործողութիւնը կատարել: Գիշերուայ փոխարէն էլ թող լինի ցերեկ: Շատ մտածեց և վերջը համոզւեց, որ այս դիտաւորութիւնը բաւականաչափ խելացի է: Մտածելու միջոցին յօնքերը կիտեց, շրթունքները ուռցրեց ու հայելիի մէջ նայեց: Հարցը վճռւած էր: Սև կառուի ոտները կապեց (մի տարի առաջ էր ձեռք բերել), փաթաթեց փալասի մէջ ածուխի ու կաթսայի հետ միասին և տանից դուրս եկաւ: Երբ հասաւ բուսաբանական պարտիզի պարսպին, աչքերը դարձրեց Չուղուրէթ թաղի կողմը, ուր գտնւում է սուրբ Կարապետի եկեղեցին և շարունակեց ճանապարհը:

IV

—Փուչ կենդանի, անասուած, սա անելու բան է, որ անում ես,—ղայրացած ձայնով խօսեց Վահանը:

—Վահան ջան, ես խօ...

—Աստուծոյ կրակ, ձայնդ կտրիր, անպիտան, թէ չէ շանսատակ կ'անեմ քեզ:

Այս ասելով յարձակեց Կախօյի վրա, կոկորդից բռնելու նպատակով: Նրա ոտները թուլացան ու վաչր ընկաւ: Արձակեց յոստակտուր ձայն ու նրա աչքերից արտասուք վազեց: Նրկունն էլ լուռ էին: Վահանի սիրտը շարժւեց, սկսեց մի ըստէ զըջալ իր խիստ վարմունքի համար: Ուղեց փորձել վիրաւորւած Կախօյի սիրտը շահելու, բայց այդ միջոցին կատուն անհամարձակ կերպով խղճալի ձայն արձակեց և Վահանին ստիպեց փոխել իր դիտաւորութիւնը:

—Արժեւ սրան, փուչ կենդանի,—նորից գոռաց Վահանը, վերցնելով կատուն և մօտեցնելով Կախօյի աչքերին:—Մա դարձեալ պէտքական է, միներ է որսում, իսկ դու ինչացո՞ւ ես: Հարկաւոր է քեզ կախել, բայց ափսոս որ ոչոք ինձ նման չի ճանաչում քեզ: Ոչ, չպէտք է կախել, ափսոս է թոյլը, քեզ պէտք է արտաքնացի մէջ գլխիվայր զցել: Արձակիր սրա ոտները,—հրամայական ձայնով աւելացրեց նա:

—Վահան ջան, դեռ լսիր ինձ, թէ...

—Ասում եմ արձակիր ոտները: Ինչպէս կապել ես, այնպէս էլ յետ արա:

Վահոն հնազանդւեց հրամանին, արձակեց կառւի ոտները ու յետոյ իր զրպանից մի ինչ որ նամակ հանեց ու զրեց Վահանի ձեռքին, ասելով,—կարդա ու այնպէս դատիր:

Վահանը ի լուր կարդաց. «Սիրելի Կարապետ, ուզում ես հոգիս հանիր, ուզում ես սաղ սող գերեզմանի մէջ դիր, բայց խնդիրքս պէտք է կատարես: Նրկու տարի շարունակ աղաչում պաղատում եմ, որ իմ ասած ոսկորը պէտք է ձարես ինձ համար: Թէպէտ դու, ինչպէս ասուածալախ ու արդար մարդ, միշտ մերժում ես ինձ, սակայն դարձեալ կրկնում եմ, որ պէտք է կատարես խնդիրքս: Հակառակ դէպքում անձնասպանութիւն կը գործեմ: Քեզ արդէն յայտնի է, որ այդ ոսկորը ասուածահաճոյ գործի համար է ինձ հարկաւոր: Այս նամակի հետ ուղարկում եմ մի սև կառու: Պ. Վանքի վանահայր»:

Ստորագրութիւնը անորոշ կերպով խաղխղած մի բան էր, իսկ նամակը դրած էր չափից դուրս անգրագէտ:

Վահանը, կարդալուց հետոյ, բոլորովին փոխւեց: Մտածմունքի մէջ ընկաւ, աչքերը կիսով չափ ծածկեց, զլուխը քարշ արաւ ու առժամանակ մնաց այս դրութեան մէջ: Յետոյ զլուխը բարձրացրեց ու սառն կերպով արտասանեց «ներքի Վահո»:

Վահոյի ուրախութեանը չափ չկար, սկսեց անտեղի ժպտալ ու ծիծաղել, գրկեց Վահանին ու համբոյրներով ծածկեց նրա երեսը: Այս բանը Վահանին դուր չեկաւ. նա միմիայն զղւանք էր զգում, բայց ստիպեց իրան համբերութեամբ տանել: Նրբ ազատեց նրա ձեռքից, նստեց գետնի վրա ու անգիտակցաբար սկսեց խաղալ մանր քարերի հետ:

—Ես քեզ շատ հաւանեցի, Վահան ջան, կեցցես, ամեն մի յանցաւորին պէտք է պատժել. դու ինձ յանցաւոր կարծեցիր, քեզ թւաց թէ չար դիտաւորութեամբ էի եկել այստեղ, ու խիստ վարւեցիր... այդպէս էլ պէտք է:

—Ո՞վ է այդ վանահայրը,—կասկածանքով հարցրեց Վահանը:

—Մի հարցնիր, Վահան ջան, այդ դաղտնիք է. ես երգւել եմ

Աստուածածնի պատկերի առաջ ոչոքի չասել: Թողնենք այս: Ասա ինչդրեմ, ինչո՞ւ ստորագրութիւններ չես հաւաքում, որ քահանայ ձեռնադրւես:

—Ինչե՞ր ես խօսում, զժւե՞լ ես, ինչ է. այնպէս ես ձեռնցնում, կարծես բանից տեղեակ չես,—դժգոհութեամբ պատասխանեց Վահանը:

—Գիտեմ ինչ ես ուզում ասել. ի հարկէ իմացել եմ, որ դիտաւորութիւն կայ փարաջէդ... բայց ո՞վ կը համարձակւի, մենք այստեղ չէ՞նք, ստորագրութիւն բաց կ'անենք...

—Լռիր, չեմ ուզում լսել: Փարաջէս պէտք է հանե՞ն, թող հանեն. բայց ի՞նչ պէտք է հանեն, քանի որ փարաջա չունիմ: Բայց ինչո՞ւ հազցրին, զօրով հազցրին, զօրով էլ ուզում են հանել:

—Այդպէս չէ, Վահան ջան, դու արժանաւոր հոգեւորական...

—Լռիր, ասում եմ քեզ: Այո, շատ արժանաւոր հոգեւորական կը լինէի, բայց ինձանչ աւելի արժանաւորը դու կը լինէիր, այնպէս չէ՞: Այս ասելով դառն ժպտայ ու նայեց Վահոյի աչքերին:

—Սաստիկ շոգ էր այսօր, փոքր ժամանակից յետոյ խօսեց Վահոն: Շորերդ ուրտեղ ես թողել, անհամարձակ ձայնով հարցրեց նա. երևի ձորի մէջ մի տեղ պահել ես: Ասա, ինչ տեղ է, գնամ բերեմ:

Վահանը կարծես խորասուզւել էր մտքերի մէջ և չէր լսում Վահոյին: Նկատուում էր որ մի հոգս էր ծանրացած նրա սրտի վրա: Աչքերը բացել էր լայն և նայում էր հեռուն, բայց բան չէր տեսնում:

—Գնում եմ շորերդ բերելու. ասա, ինչ տեղ ես թողել, լուրջ կերպով խօսեց Վահոն և սկսեց քայլել դէպի վայր:

Ասում եմ քեզ՝ շորեր չկայ. ինչպէս տեսնում ես, հէնց այսպէս պէտք է գնամ տուն:

—Ձի կարելի այդպէս գնալ, Վահան ջան, ճանապարհին մարդիկ կը տեսնեն, անունդ կը կոտրւի, խօ գիտես շատ թշնամիներ ունիս:

Վահանը լուռ էր, կարծես իրան չէր վերաբերում:

—Մարդիկ չար են, շարունակեց Վահոն, քո մի պակասութիւնը հազար կը շինեն: Օրինակի համար ես քեզ այստեղ հանդիպեցի

այս դրութեան մէջ, որ վայել չէ տիրացուն, բայց չէ որ ինձ մօտ պէտք է մնայ իբրեւ զաղանիք: Դու ել տեսար ինձ, այսպէս ասած... օրինակ... օրինակի համար եմ ասում, յանցանք դործելիս, բայց չէ որ զաղանիք կը մնայ քեզ մօտ: Թէպէտ շատ անգամ բարկացնում ես ինձ, մինչև անգամ ամաչացնում ես ժողովրդի մէջ, բայց համոզւած եմ որ սիրտդ բարի է:

—Ո՞ր վանքի վանահայրն է գրել այդ նամակը, հարցրեց Վահանը, ընդհատելով Կախի խօսքը: Հըմ, ինչ ես լսել, ասա շուտով:

Կախն ժպտալ կեղծեց և բացասական ձևով դուրսը շարժեց:

Տիրացուն սիրաբ ակէկոծւում էր բարկութիւնից, բայց բոլոր ոյժով աշխատում էր զսպել իրան: Մինչև անգամ զղջում էր վերջի հարցը առաջարկելու մասին:

—Կախ, զիտես, ինչ ասեմ քեզ, կառուի ոսկորը սուտ բան է, ես հաստատ գիտեմ. բայց եթէ ուղում ես՝ ես քեզ կը տամ սիրահարական դեղ: Ե՛ղ դեղը ում էլ քսես՝ անմիջապէս կը սիրահարւի քեզ հետ:

Կախն չուզեց հաւատ ընծայել նրա խօսքերին, բայց մի անսպասելի ուրախ միտք անցաւ նրա մէջ:

—Շատ շնորհակալ եմ, Վահան ջան, խնդրեմ շինես ինձ համար այդ դեղը: Գիտեմ փող կը հարկաւորւի այդ բանի համար, ահա...

—Այո, այո, փող կը հարկաւորւի:

—Ահա, համեցէք հինգ մանէթ, իսկ եթէ դարձեալ պէտք կը գայ՝ աչքիս վրա:

—Հինգ մանէթ բաւական է: Այս ասելով վերցրեց փողը և շտապով գրեց իր կօշիկի մէջ:

Կախն ազատ շունչ քաշեց: Այժմ համոզւած էր որ փողով կաշառեց տիրացուն և այլ ևս երկիրդ չունի թէ նա կարող է լուր տարածել այսօրուց դէպքի մասին:

—Ես քեզ, Վահան ջան, մի անկեղծ խորհուրդ պէտք է տամ: Գեղ նման ազնիւ և բարոյական մարդ չկայ Թիֆլիսում. բայց ամենքը վատաբանում են քեզ: Կարծում են թէ ամենափչացած ու անբարոյական մարդ ես, և զիտես ինչու:

—Գիտեմ, գիտեմ:

—Ուրեմն պէտք է աշխատես մի փոքր զգուշ լինել: Որքան վարելի է ծանր պահես քեզ, շատ լսես ու քիչ խօսես:

—Ի՞նչ ես քարոզներ կարդում գլխիս,—համբերութիւնից դուրս գալով պատասխանեց Վահանը,—ուզում ես որ քեզ նմանեմ, քեզ նման խորամանկ օձ լինեմ, քեզ նման կեղծաւոր փարիսեցի լինեմ: Աւելի լաւ է լալի:

Կախօն աշխատեց բարձրաձայն ծիծաղել և այդ յաջողեց իրան, ինչպէս միշտ յաջողւում էր և լալ և ծիծաղել, երբ ցանկանում էր:

—Ի՞նչ ես ծիծաղում, դու պէտք է ողբաս, որ ահագին աւանակ ես, բայց հայերէն երկու խօսք առանց սխալի չես կարողանում զրել:

—Հա, ինչ եմ ասում, Վահան,—աղերսալի ձայնով զիմեց Կախօն,—ուզում ես հողիս հանիւր, բայց հացոց պտտմութիւնը պէտք է սովորեցնես ինձ:

—Այդ մենք թողնենք: Դու ինձ ասա, ինչիցն է, որ ամբողջ ժամերգութիւնը անգիր գիտես, բայց այդ աստիճան չիմար կերպով ես զրում:

Կախօն այնպէս ձեւացրեց, կարծես բան չհասկացաւ: Այսպիսի կորմունքը Վահանին աւելի զայլացրեց: Նա տեղից վեր կացաւ ու կտուրի ոտները շտապով կապեց: Կախօն այդ նկատելով վախեցաւ, բայց աշխատեց սառնասրտութեամբ քայլել, փրկնթփնթալով վաթսան ով գիտէ ջարդեց, զնամ բերեմ:

—Սպասիր, ճգնաւոր, ես կը բերեմ,—գոռաց Վահանը,—և կատուն մի տեղ դնելով, վազեց դէպի կաթսան, որը ընկած էր գլխի վայր: Վերցրեց ժալի մի ահագին կտոր, մեծ դժւարութեամբ երկու ձեռքով բարձրացրեց իր գլխից վար և ամբողջ ուժով զարկեց: Կաթսան բոլորովին ջարդեց ու կիսով չափ հողի մէջ թաղւել:

—Գլուխդ պէտք է ջարդէի, հէնց այսպէս. բայց ինչ անեմ խղճում եմ,—խօսեց ախրացուն:—Հանիր զրպանիցդ նամակը, ուզում եմ նորից կարդալ... Ուզում էիր ինձ հաւատացնել, որ մի բարեպաշտ վանահօր զրածն է: Այդպէս ես խաբում ամենքին, հա՛ն ես էլ աչքդ հանեցի, խաբեցի քեզ. ահա տես, քո հինգ մանե-

Թանոցը:—Այս ասելով ոտքը բարձրացրեց ու մէջքին քացի տւեց:

Կակօն վազեց, առւակի միւս կողմն անցաւ, նստեց մի ապահով տեղ և աշխատեց բարձրաձայն լալ, Վահանի գութը շարժելու նպատակով: Նա այս աստիճան ստորացած ու ոչնչացած երբէք չէր զգացել:

Արևը արդէն մայր էր մտել, օդը բաւականաչափ հովացել էր: Վահանը նորից վերցրեց կատուն, ոսները արձակեց և քայլերը ուղղեց ձորի գաղաթի կողմը, ուր գտնուում է փոստի ճանապարհը:

—Երևում է, շատ ես քաղցել, կատու,—խօսում էր տիրացուն, բայց քիչ համբերիր, միասին կ'ուտենք, ես նոյնպէս քաղցած եմ: Փու, ինչ Թարս օր էր այսօր, որտեղից հանդիպեցի կամ անպիտան զոնապանին կամ փուշկենդանի Կակօյին: Բայց ոչ, լաւ եղաւ, որ հանդիպեցի, ասպա թէ ոչ այս ողորմելի կատուն հիմա եփւած կը լինէր:

Այս տեսակ դատողութիւններ էր անում, երբ յանկարծ շանթահարի նման ցնդւեց: Զեռքը տարաւ ճակատին ու գլուխը խոնարհեցրեց: Յետոյ իր փոքր մատը ուժգին կծեց և շուտով նրա գէմքը պայծառացաւ: Նա իր յօրինած շորս տող ոտանաւորը չիշեց, ի լուր կրկնեց և երբ համոզւեց, որ չի մոռացել, վերին աստիճանի ուրախացաւ: Հասաւ ճանապարհին և այնտեղ միայն մտաբերեց որ մերկ է: Զգիտէր ինչ անէր, ինչպէս գնար տուն, որ մարդու չհանդիպէր: Յիշեց իր պատառ-պատառ եղած փարաջան և զղջաց, որ գերմանացուն նւիրեց:

Նա առհասարակ վատ համբաւ էր վայելում, ինչպէս հոգեօրական այնպէս էլ աշխարհական դատի մէջ: Յայտնի էր իբրեւ կրուարար, անհնազանդ, անխոհեմ և այլն: Զկար մի քահանայ, տիրացու, մինչև անգամ մղդրսի, որ չվատաբանէր նրան. բայց նրանցից ամեն մէկը, իր սրտի խորքում, գնահատում էր նրա անկեղծ ու ազնիւ հոգին, թէպէտ նրանք երբէք չէին խոստովանում այդ: Վահանը այն հազւագիւտ արարածներէն էր, որոնց լեղուն մութ տառ է, իսկ սիրտը մաքուր: Նա ունէր մի քանի լնկերներ, ագքաւ դասակարգից, որոնք ճանաչում էին նրա ազնիւ հոգին և ի սրտէ սիրում էին:

Տիրացուն, խորասուզւած մտքերի մէջ, սպիտակ շապիկն ու

վարտիկը հազին, սև կատուն էլ կռնատակին, մի անշունչակ էակի էր նմանում: Իր համար բոլորովին անսպասելի կերպով հասել էր դուքանին, ուր մի քանի ժամ առաջ մարդիկ գինի էին խմում: Նրանք դարձեալ այնտեղ էին: Արդէն հարբած ու գինուց բեզարած, աշխատում էին իրարից աւելի սրամիտ կենացներ առաջարկել: Մի կարճահասակ, կլոր դէմքով երիտասարդ, որ արհեստով «կինտօ» էր, վեր կացաւ իր տեղից կենաց առաջարկելու, բայց չգիտեր ինչ նոր բան հնարէր: Նա նշմարեց Վահանին և կարմիր գինով լիք բաժակը բարձրացնելով՝ աղաղակեց. «Աստուած երկար կենա՞ք տայ այն խելօք մարդուն, որը այսպիսի շոք եղանակին տկլոր կը մանգալ և իր միակ զաւակին կրճքին կը սեղմէ»: Այս կենացը մի քանիսնեւրի ժպիտը շարժեց, իսկ միւսները անտարբեր մնացին:

Տեղից բարձրացաւ մի ուրիշ երիտասարդ, որ ըստ երևոյթին ձկնորս էր, և բաժակը բարձրացնելով արտասանեց. «Աստուած զօրացնէ նրան, ով որ այն տկլոր մարդուն կը շալակի սև այտեղ կը բերի»: Այս ասելով բաժակը զատարկեց, վազեց դուրս, բռնեց Վահանի աջ թւից, մի ակնթարթում շալակեց իր մէջքին ու վագելով բերեց դուքան: Տիրացուն բոլորովին չընդդիմացաւ: Երբ նրա երեսին նայեցին, խկոյն ճանաչեցին ու ծափ տալով, զարմաղալ զցելով շատ ծիծաղեցին: Բայց պէտք է ասել որ բոլորեքեան ի սրտէ ուրախացան: Միծաղ ու աղաղակ անընդհատ շարունակում էին, երբ մի նիհար երիտասարդ, որը ձմեռ ժամանակ կոշկակար էր, իսկ ամառը կինտօ, վեր կացաւ տեղից ու իր երկու ձեռքերը Վահանի գլխին իջեցնելով արտասանեց. «վայ, գետինը մտնի քեզ պէս տիւրացուն»: Եւ, փուչ կենդանի, ինչի՞ նման ես, որտեղ է փարաջէզ»:

— Փարաջէն ծախել է, — խօսեց միւսը... իմացել եմ Կոջորում կատուներ է խաղացնում:

— Գինի խմեցրու այս տնաքանդին, խօսեց ձկնորսը: Ով գիտէ, — դիմելով Վահանին աւելացրեց նա, — մեր աւագ քահանան սուրբ Կարապետի պաս է պահել ու մուրաղ խոհրել քեզ պէս տիրացու ունենալու:

— Տիրացու, տիրացու, դիմեց դուքանի տէրը, — արի լոթիանա, այս կատուն ինձ բաշխիր, մկներ շատ ունինք:

—Բաշուստա, — պատասխանեց Վահանը, — վերցու, տար: Քաղցած է, բան ուտացրու:

Ինքն էլ մի կտոր հաց ու պանիր կերաւ ու մի բաժակ գինի խմեց:

— Հէր օրհնած, մի բան ասա, ինչու ես գինին ի զուր փչացնում:

— Հայոց ազգը Աստուած հաստատ պահէ, — արտասանեց Վահանը:

— Ամենքի երեսին ժպիտ իջաւ: Վերկացան տեղից եւ բաժակները լցնելով ճշտութեամբ կրկնեցին միեւնոյն նախադասութիւնը եւ գինի խմեցին:

— Գիտէք, տղերք, — ոգևորւած բացականչեց Վահանը, — մեր ազգը երջանիկ կը լինէր, եթէ նորա բոլոր զաւակները ձեզ նման լինէին:

Բոլորեքեան ծիծաղեցին նրա թեթեամտութեան վրայ, իսկ մէկը մօտեցաւ ու նրա գլուխը իր ատենի մէջ առնելով ու սղմելով ասեց. «Իսկեք պինդ պահեմ, թող չթուչի»:

— Էյ, պարոն, — զիմեց Վահանին մի ուրիշը, — որը անկիւնում նստած ծխում էր, — տեսնում եմ, որ իմաստուն մարդ ես, ուզում եմ մէկ խօսք հարցնեմ, կարելի՞ է:

— Ասա տեսնեմ:

— Երկնքից որ կարկուտ է զալիս, քեզ մառաղ, ասա, ո՞վ է այնտեղ կտրացնում:

— Սխմախ, — ընդհատեց նրա խօսքը կինտօն եւ ձեռքի մատները նրա գլխարկին զարկեց, — ինչո՞ւ ես հեռու գնում. ինչ գործ ունիս երկնքում. դու էս հարցրու թէ ոչխարի փորում սե ան բաներ ուլ է կտրացնում:

— Ինչ բեհեսաք նամաղուլ էք անում, տօ, — գոռաց մի ուրիշը, — գինի խմեցրէք այս մարդուն, ծարաւ է: — Այս ասելով ստիպեց նրան մի քանի բաժակ իրար յետեից դատարկելու: Վահանի գլուխը տաքացաւ ու արամաղրութիւնը լաւացաւ: Վերկացաւ տեղից, միւսներին էլ ստիպեց վերկենալ, բաժակը բարձրացրեց ու արտասանեց. «Սուրբ Էջմիածնի Մայր Աթոռը Աստուած անշարժ պահէ». նրա աչքերի մէջ երերացին արտասուքի երկու խոշոր կաթիլներ:

—Ամէն, աղաղակեցին բոլորեքեան միասին:

—Մի լաւ տաղ ասա, տիրացու,—դիմեց ձկնորսը:

—Շուտով ասա, ապա թէ ոչ ես կ'ասեմ,—սրախօսեց մի ուրիշը,—Մէջքնի սուրբ Գէորգի շատամնարանում երկու շաբաթ սովորել եմ: Եթէ չէք հաւատում, մի քիչ լսեցէք:—Այս ասելով վեր կացաւ ու սկսեց բարձրաձայն երգել. «Յնճա, ցնճա, ցնճա Արարտ»...

Բոլորեքեան ծիծաղեցին:

—Ափսոս հայրդ կենդանի չէ ու չի լսում քու հրաշալի ճանը,—նկատեց կինն:

—Մի լաւ բան պէտք է երգեմ,—ասեց Վահանը,—բայց այն պայմանով, որ դուք էլ սովորէք ու ամեն տեղ երգէք:

Սկսեց երգել: Բիամարկ ունէր փորացաւ...

—Բիամարկ մի է, սո, որ փորը ցաւել է,—հարցրեց մէկը:

—Մեր աղգի տուն քանդողն է,—պատասխանեց դառնութեամբ տիրացուն:

Այս միջոցին Կակօն երեաց նոյն կապոցը ձեռքին, զուստ դէմքով ու կուացած:

—Տղերք, սուս կացէք,—ասեց ձկնորսը,—Կակօն Ուձօյից յետ է գալիս:

—Ճը-ճը-ճգնաւոր,—բացականչեց Վահանը:

—Ջահրումար,—պատասխանեց կինն ու ձեռքով ամուր ծածկեց նրա բերանը:—Կակօ ջան, ընդունելի լինի,—կանչեց նա ու խկոյն պնակի վրայ հաց դարսեց, գինի դրեց ու, վաղելով չետեւից, հասաւ, կանգնեցրեց ու խնդրեց, որ նա օրհնի նրանց սեղանը:

Կակօն ստիպւած վերցրեց գինին, մօտեցրեց շրթունքին ու նորից դրեց իր տեղը ասելով. «Ասուած է օրհնել ձեր սեղանը» և շտապով շարունակեց ճանապարհը:

«Շնորհակալ եմք» աղաղակեցին բոլորեքեան միասին:

—Ճը-ճը-ճգնաւոր, նորից բացականչեց Վահանը:

—Ջահրումար, Աստուծոյ կրակ,—եղաւ ամեն կողմից պատասխան.

V

Վահանը պառկած էր իր աղքատիկ մահճակալի մէջ և քրթալիքի մէջ շաղախւած շուռ ու մոռ էր գալիս: Շատ էր աշխատում քնել, բայց լարւած ջղերն ու ուղեղը շփոթութեան մէջ էին գցել նրան ու հանգիստ չէր կարողանում գտնել: Նրա աչքի ստաջ անցնում էին նոց օրւայ արկածները, անբնական կերպարանքով և, ենթարկելով զանազան փոփոխութիւնների, հալածում էին նրան: Մի քանի րոպէ ընկղմւում էր մոռացութեան մէջ, կարծես կիսով չափ երազ էր տեսնում, բայց իսկոյն ամբողջ մարմնով ցնցւում էր, վեր էր թռչում տեղից ու նստում անկողնի մէջ: Երկու ձեռքի բոլոր մատները խորում էր իր մազերի մէջ՝ ու ամբողջ ոյժով քորում էր: Յանկանալով մոռացութեան մէջ ընկնել և ազատւել մոռած մունքներից և երեւակացութիւններից, փորձում էր պատարագի ամբողջ արարողութիւնը կատարել մոլորի մէջ: Շուտով թիւը կորցնում էր և աչքի առաջ ներկայանում էին Կակօն ու Ղոնտպանը, խղճալի կերպարանքներով, արտասուքը աչքերին ու վիզները ձռած: Վահանի գութը շարժւում էր, աչքերը բացւում էին, և նա ուշքի էր գալիս: Երբ տեսնում էր, որ ոչինչ չի օգնում, սկսում էր համարել մէկ, երկու, երեք և այլն, բայց, հազիւ երկու հարիւրի հասած, աչքի առաջ պարզ պատկերանում էր եռեկող ջրով լի կաթսան և կողքին պառկած անմեղ զոհը, ոտները կապած կատուն: Կակօն վերցնում է կատուն, ջրի մէջ գլխի վայր գցելու նպատակով, և այդ միջոցին Վահանը զարհուրելի ձայնով աղաղակելով վեր է ցատկում տեղից և նստում է մահճակալի վրա: «Այս ինչ յիմար բաներ են ինձ տանջում» բարկացած ձայնով խօսեց ինքը իր հետ, «միթէ՞ ես տղամարդ չեմ»: Այս ասելով ճակատը շփեց ու իր փոքրիկ բեղերը ոլորեց համոզւելու՝ համար, որ ճիշտի տղամարդ է: Ստիպեց իրան մոռծելու իր հանգուցեալ ծնողների մասին, միառմի չիշեց նրանց թշուառ վիճակը, թէ ինչպէս անօթի անց են կացրել ամբողջ օրերը և թէ ինչպէս մի անգամ, ձմեռւայ ցուրտ եղանակին, վառելիք չունենալու պատճառով, օրօրոցը քանդեցին ու վառարանի մէջ ածեցին: Սրա նման շատ տխուր արկածներ չիշեց անցեալից, արտասուեց ու աննկատելի կերպով քուն

մտաւ: Երազի մէջ իր մօրը տեսաւ, անօթութիւնից գունատ ու տանջւած դէմքով: Նրա ոտների մօտ գերեզման էր փորած, ուր պատրաստուում էր մանկու: Հայրն էլ թի էր վերցրել, հող ածելու նպատակով: Վահանը աշխատում էր, ճիգ էր թափում աղաղակելու, թէ ինքը հինգ մանէթ ունի, հաց կ'առնէ: Լաց էր լինում, աղաղակում էր չմոնել գերեզմանի մէջ, բայց ձայնը կտրւել էր և ոտները թուլացել: Հէր կարողանում մօտենալ ու արգելել: Ծնողները ոչ տեսնում էին ոչ լսում էին նրա ձայնը: Յուսահատուած Վահանը իր մազերից քաշելով փուկ գետնի վրա: Այդ միջոցին մայրը երեսը նրա կողմը դարձրեց ու արտասանեց «հեռացրու այդ մօրտառ հինգ մանէթանոցը, դա քո աշխատանքը չէ»: Վահանը շրփութութեան մէջ ձեռքը մահճակալին զարկեց ու արթնացաւ: Սիրտը տոգզին խփում էր, խկ դէմքը քրտինքի մէջ էր շաղախւել: Մընացել էր շւարած, չէր կարողանում ուշքի դալ ու հաշիւ տալ իրան: Կոկորդը ցամաքել էր: Անգիտակցաբար իջաւ մահճակալի վրայից ու մի փոքր սթափւեց: Մեծ յժւարութեամբ գտաւ ջրի ամանը, չնայելով որ դրւած էր մահճակալից ոչ հեռու, խմեց ազահաբար, բաց արաւ դուռը և դուրս եկաւ սենեակի միջից: Հով ու մաքուր օդը թարմացրեց նրա ուղեղը: Գունատ լուսինը երկնքի ամենաբարձր կէտին էր հասել և սլանում էր բաղմաթիւ մենր ամպերի միջով, ծիածան կապելով իր շուրջը: Քաղաքը ննջում էր, խփ Կուր գետը, իր միահնչիւն ձայնով կարծես նանիկ էր ասում: Վահանը, անց ու դարձ անելու միջոցին, մօտեցաւ ջրով լի մեծ տակաւին, որ դրւած էր տան առաջ, կտուրից կախւած խողովակի տակ և ախամացից նայեց մէջը: Տեսնելով ջրի մէջ իր դէմքը՝ սարսափեց ու մի անսպասելի թւիչ գործեց:—«Գուցէ խելագարւել եմ—վայրկենաբար անցաւ նրա մտքով: Նրա գլխից չէր հեռանում Կախօյի հետ ունեցած զէպքը: Անիծում էր իրան իր անիրաւացի վարմունքի համար, հինգ մանէթի վերաբերեալ: Նա այդ լոպէին պատրաստ էր ներումն խնդրելու Կախօյից, մինչև անգամ զիտաւորեց գնալ իսկոյն նրա տունը, զարթեցնել ու վերադարձնել իրան, բայց միտքը իսկոյն և եթ Վոխեց, անկարելի համարելով այդ բանը: Նորից մտաւ իր սենեակը, վերցրեց փողը սառսուռ զգալով մարմնի մէջ, դուրս բերեց, մի մեծ քարի տակ դրեց ու վերադար-

ցաւ քնելու համար: Կարծես ծանր բեռի տակից ազատւած, ազատ շունչ քաշեց ու թեթեւացած սրտով անկողին մտաւ: Վերկալ քաղցրութեամբ ասեց մի քանի անգամ, երեսը խաչակնքեց և շուտով քուն մտաւ:

VI

Առաւօտուայ ժամը վերջանալուց յետոյ, Վահանը գնաց թուրքի մէջդան: Նա այնտեղ կարծես բան էր որոնում: Հագին ունէր մի անձոռնի փարաջա, որ կարելի էր ենթադրել թէ՛ անշուշտ մի ժամանակ սև գոյնի է եղել: Այդ փարաջան որ ի սկզբանէ փթած ու էփանագին ապրանքից էր, չորս տարի հաւատարիմ ծառայելուց յետոյ, Վահանը գործ էր ածում թողբերը մաքրելու համար: Այնպէս էր պատահում որ դժւար էր գտնել սաղ տեղ: Տիրացուն ուրիշ հնար չունէր, ստիպւած էր հագնել այս բանը: Առաւօտեան եկեղեցի որ մտաւ, մի հին սարկաւազ նրա ականջին փսփսաց. «իզուր ես հագել, ափսոս է, տօների համար պահիր»:

— Տեսնո՞ւմ ես ինչ է հագել փուչ Վահանը, դառն ժողովուրդ ասաւ մի քահանան միւսին:

— Ամաչացնում է մեզ անիծեալը, պատասխանեց վերջինը, և բռնունթի քաշեց:

Վահանը իսկապէս թուրքի մէջդանում, որոնում էր իր ծանօթ մի ծերունի քահանային, որը վերջին ժամանակ հրաժարեցրած էր իր պաշտօնից, ծերութիւնից ու հիւանդութիւնից ծառայելու անկարող լինելու պատճառով: Յոյս ունէր այնտեղ հանդիպել նրան. բնակութեան տեղը յաջտնի չէր իրան: Յանկարծ նա նկատեց մի ուրիշ քահանայ, որի արտաքին տեսքը վկայում էր որեւէ փոքր գիւղի, խեղճ ժողովրդի հովիւ լինելու: Նա նստած էր լղար ու երկայն ձիու վրա: Զարմանալի բան. այդ քահանայն և ձիու մէջ մի անբացատրելի նմանութիւն կար: Պարզ երևում էր որ վարձած չէր, այլ սեփական էր: Քահանան անդադար ոտները թափահարում էր ու մտախուժ: Մէջքը կռացած ու վիզը երկայնացած կարծես ուզում էր ձիուց առաջ վազել, սակայն անասունը անվրդով էր մնում ու ոտները անտարբեր կերպով փոխում: Քահանան շուտով դուրս եկաւ մէջդանի միջից ու դիմեց Օրթաճալի

կողմը: Վահանը նրա յետևից ընկաւ: Քաղանկերն ի մօտ նոր էր հասել, երբ մի կինոտ, համարեա բոլորովին պատանի, դատարկ լիճարալիս ձեռքին՝ վազելով զնում էր և, երբ հասաւ Վահանին, բռնեց փորաջի փէշից, պոկեց (համարեա ինքը պոկեց) ու տիրացուի ձեռքին գրեց ասելով—«Եթէ ես չպոկէի, պէտք է ճանապարհին կորչէր. վերցրու, դիր գրպանիդ մէջ»:

Վահանը ուզեց զայրանալ, բայց չկարողացաւ ծիծաղը զսպել: Քարճրածայն ծիծաղեցին տեսնողներն ևս:

Երբ ձիաւորը «Եկէ՛թան բազար»-ի միջից դուրս եկաւ և երբ Վահանը նկատեց որ բազմութիւնից հեռացել է, վազ տուց, հասաւ քահանային ու, «օրհնեա տէր» ասելուց յետոյ, խնդրեց իջնել ձիու վրայից: Քահանան տեսնելով նրա պատառտած զգեստը, կասկածանքով վերաբերեց դէպի նա:

— Զեմ՝ կարող, որչի, վրազում եմ, կ'ուշանամ:

— Օգուտ եմ տալու քեզ, Տէր հայր:

— Ծնորհակալ եմ, զաւակս, ուրիշ անգամ:

Նա սանձահարեց ձիուն ու ուժգին մորակեց, վազեցնելու նպատակով, բայց անասունը պոչով ճանձեր քշեց ու առաջւայ նման սկսեց քալել: Վահանը իր դիւարկի միջից հանեց Վահոյի հինգ մանէթանոցը, բաց արաւ ու, օգի մէջ տատանեցնելով, ցոյց տուց քահանային: Նկատելով այդ, նա անմիջապէս կանգնեցրեց ձիուն, իջաւ վրայից ու, բարի ժպիտը երեսին, հարցրեց լինէ՞լի որ ուզում, սիրելիս:

— Վերցրու այս հինգ մանէթանոցը:

Քահանան խկոյն վեր առաւ ու իր խոշոր ձեռքերի մէջ ծածկեց:

— Ինչ բանի համար է այս, որդեակս, — հարցրեց նա խոյս տալով փողի անունը չիշելուց:

— Հիւանդ կայ, պէտք է հաղորդես, զնանք խկոյն, պատասխանեց նա և երեսը միւս կողմ՝ դարձրեց, զգալով որ կարմրեց: Ահաասարակ չէր յաջողում նրան սուտ խօսել, ինչպէս չի յաջողում անկեղծ մարդկանց:

Քահանան, համաձայնութեան նշան անելով, հետեւեց Վահանին, որը դիմեց Կրճանիսի կողմը: Զիտ սանձը վերցրեց քահանայի ձեռ-

քից և ամբողջ ոյժով սկսեց քարշ տալ իր յետևից: Տ՛ր-հայրն էլ ժամանակ առ ժամանակ թեթև կերպով մտրակում էր փափուկ տեղերը, բայց ոչինչ չէր օգնում:

— Երևում է խիստ պառաւ է ձիդ, Տէր տէր, խօսեց Վահանը:

— Երևելի ձի է, — պատասխանեց նա, — ես սրան իմաստուն եմ անւանել: Առանց սրան մի օր անգամ չեմ ցանկանալ ապրել: Դու ինձ ասա, ճրտեղացի ես, փոխեց նա խօսակցութիւնը, — երևի դու էլ ինձ նման զիւղացի ես:

Տիրացուն խիոյն իր փարաջի վրա նայեց ու աշխատեց անտարբեր ձևով պատասխանել. «ոչ, այստեղացի եմ, Թիֆլիսեցի եմ:

Փահանսան ուզեց հարցնել թէ ինչու նա Թիֆլիսի քահանաներին չգիմեց հիւանդին հաղորդելու համար, բայց խիոյն միտքը փոխեց վախենալով որ փողը յետ չուզէ: Նոյնպէս մտածեց պատառոտած փարաջի մասին խօսք տակէ, սակայն բարեռք համարեց լռել: Ճանապարհին մի դուքան մտաւ ու մի քանի լոպէից յետոյ դուրս եկաւ իր կապոյտ թաշկինակը ձեռքին, որը լցրել էր հաց ու պանրով: Շուտով հասաւ Վահանին, ու նրանք շարունակեցին ճանապարհը: Փահանսան յոգնել էր: Իր խունացած փարաջի փէշերը հաւաքել էր ձախ ձեռքի մէջ, և բոլորովին մաշած գլխարկը ճակատից յետ էր քաշել: Փայլում էր դանդաղ և իր զարմանալի կոպիտ ու մեծ կօշիկներով փոշի էր բարձրացնում: Այդ կօշիկները, ով գիտէ, երբ և որտեղից նւէր էր ստացել և տարեկան երկու, երեք անգամ էր հագնում, կամ քաղաք դնալիս, կամ ամենամեծ տօներին: Վահանը գլուխը քարշ արած ու առանց յետ նայելու դիմում էր Կրճանխից դէպի Թեւեթի քարափները և մտածում հաղար տեսակ բաների վրայ: Ի միջի այլոց ենթադրում էր, որ այս քահանան ունի սեփական մի փոքրիկ ու խոնաւ տուն և աննշան պարտեզ, որը ինքն է մշակում, և որ նրա եկեղեցու կառուրից անձրևի ջուր է ներս թափւում: Սկսեց երևակայել եկեղեցու արտաքին ու ներքին տեսքը, նրա ղիւքը և այլն, և յանկարծ յետ նայեց ու արտասանեց.

— «Ինչո՞ւ կտուրը չէք նորոգում:

— Հրամմէ՞:

Տիրացուն ամաչեց: Ուղեց խօսքը փոխել, մի բան հնարել, մի

հարց առաջարկել, բայց բազմատեսակ մոլքերը իրար յաջորդելով նրա գլխի մէջ՝ չկարողացաւ կենդրոնացնել միտքը և իր համար անսպասելի կերպով արտասանեց. «ամսի քանիսն է այսօր»:

—Երէկ տասնութեան էր, ուրեմն այսօր տասնութն է:

Քահանան կասկածի մէջ ընկաւ թէ ուր է տանում իրան այս մարդը: Զլինի թէ չար դիտաւորութիւն կայ այստեղ, այսինքն տանել մի խուլ տեղ ու կողոպտել: Իսկոյն մտաբերեց զբաւանում ունեցած մեծ դանակը, որ յամենայն դէպս զէնքի տեղ կարող էր ծառայել: Այդ միջոցին ինչ որ չըբխողի ձայն լսեց զետնի վրա և ձին խրոնեց: Գլուխը թափ տալով արձակեց Վահանի ձեռքից ու փախաւ մի կողմ: Տիրազուն արձանացած մնաց: Զին այս ու այն կողմը նայելով ականջները սրեց ու մօտեցաւ քահանային: Զըբխողը առաջ եկաւ բուրավոր քարերի վրա վայր ընկնելուց, որը Վահանի մէջքից փարաջի տակ կապւած էր եղել: Քահանան տեսնելով այս՝ միանգամայն շշկլեց, չգիտէր ինչ անէր: Մի փոքր մտածելուց յետոյ ձիուն մօտեցրեց մի մեծ քարին, բարձրացաւ այդ քարի վրա ու արագութեամբ նստեց, յետ դառնալու նպատակով: Վահանը նկատելով այդ՝ առաջը կտրեց ու, ձիու սանձից բռնելով, ասաց. «որտեղ ես գնում, տէր-հայր»:

—Ես մի աղքատ մարդ եմ, որդի... կարգս վկայ, ոյժ՝ չու՛նիմ... թող գնամ...

—Աւագակ չեմ, ինչ ես վախենում, սպասիր. ինչ անելու ենք կ'անենք ու կ'երթաս:

—Ուշանում եմ...

—Համարեա հասանք, տես այն թփի մօտ պէտք է դնանք, ընդհատեց նրա խօսքը Վահանը:

—Բայց ինչ ես ուզում, որդի:

—Տէր-հայր, ես քեզ խաբեցի, հաղորդելու ոչ ոք չկայ: Դու այն թփի մօտ թաղման կարգ պէտք է կատարես:

Քահանան այժմ մտածեց որ խելագարի հետ գործ ունի նրա վրա երկիւղ ազդեց: Աչքերը չորս կողմը դարձրեց, կարծես որոնում էր կենդանի արարածին, օգնութեան դիմելու համար:

Իսկապէս թփի մօտ գտնուում էր մի գերեզման, որի գոյութիւնը յայտնի չէր համարեա ոչ ոքին: Մի անգամ այստեղ տարի-

ներ առաջ Վահանը, իր երկու ընկերների հետ առանց նստատակի թափառելու ժամանակ, գոտն ծերունի մարդու մի նեխած դիակ։ Արտաքին տեսքից երևում էր, որ չափազանց աղքատ է եղել։ Հագուստին նայելով կարելի էր հաստատ ասել, որ տաճկահայտակ է, բայց ինչ աղղութեան և կրօնի է եղել՝ այդ մութ մնաց նրանց համար։ Առանց երկար մտածելու փայտի կտորներով փոս փորեցին մի արշինի չափ խորութեամբ և հողին յանձնեցին։ Այս եղևութեան մասին Վահանը իր ժամանակին մի քանի քահանաներին յայտնեց և առաջարկեց գնալ այնտեղ և թաղման կարգ կատարել, բայց ապարդիւն անցաւ։ Այն օրից նա իր սրտի վրա զգում էր ծանրացած քարի նման մի բան։ Առանց մարդու խօսք ասելու, նա բոլոր ժամանակ սպասում էր յարմար հանգամանքի իր ցանկութիւնը ու քրիստոնէական պարտականութիւնը կատարելու։ Այս բանի համար հարկաւ որ էր փող, ընդամենը մի քանի մանէթ, իսկ փող նա երբէք չէր ունենում։

— Ես քեզանից մեծ որդիք ունիմ, որդի, խնայիր ծերութիւնս, թող գնամ, արտասուքը աչքերին աղերսում էր քահանան։

Վահանը սանձից պինդ բռնել էր ու քաշում էր դէպի գերեզմանը. բայց տեսնելով որ քահանան յամառութեամբ միւս կողմն է քաշում ձիու գլուխը՝ նա բուրւառը պտտեցրեց օդի մէջ ու մի ուժգին հարած հասցրեց ձիւ գլխին։ Այն աստիճան իրան մօտացաւ մի ակնթարթ, որ այս դործողութիւնը առանց իրանց հաշիւ տալու կատարեց։ Զին ցնցեց ամբողջ մարմնով և սկսեց յետ-յետ քաշել։ Քահանան քիչ մնաց վայր ընկնէր։ «Օգնեցէք, օգնեցէք՝ աղաղակելուց յետոյ, համաձայնեց կատարել Վահանի ցանկութիւնը։

— Հաւատա, տէր-հայր, մարդ կայ այնտեղ թաղած, Աստուծոց ու աշխարհից մոռացւած մի մարդ... Հեռու իր հայրենիքից, իր ընտանիքից... Գուցէ նա էլ ունի փոքրիկ երեխաներ... Դու եթէ քրիստոնեայ ես և Քրիստոսի հետևող,՝ պէտք է կատարես այն ինչ որ պահանջում եմ։ Այս բոլորը նա արտասանեց վերին աստիճանի յուզւած ձայնով։

Գնացին թիփի մօտ, ուր նշմարելի էր հողի մի կոյտ, որի երկու ծայրերին երկու քար էր տնկւած. Վահանը անմիջապէս խունկ ածեց բուրւառի մէջ ու կրակ տւեց։ Բլուրի մի կողմը քահանան

կանգնեց, իսկ հակառակ կողմը՝ Վահանը։ Սկսեցին թաղման հանդեսը և ամենայն բարեխղճութեամբ կատարեցին։ «Ի վերին Երուսաղէմ»-ը քահանան ուղեց շտապով կատարել, բայց տիրացուն յամառութեամբ արգելեց այդ և ինքը սկսեց երբեք ծանր ու բարձրաձայն։ Այս կարգը կատարելուց յետոյ քահանան ազատ շունչ քաշեց, իր փարաջի փեշով երեսի քրտինքը սրբեց ու թի տակ փնթփնթաց. «հիմա եթէ մի բաժակ ջուր լինէր»։ Նա իրան արդէն ազատ համարելով պատրաստուեց վերադառնալու։

— Տէր-հայր, մի քիչ էլ պէտք է սպասես, մի վազիր, դեռ զերեզման պէտք է օրհնես, խօսեց վճռողական կերպով տիրացուն և սկսեց բուրառի կրակը բորբոքեցնել։

Քահանան սկզբում կարծես տրտմեց, բայց իսկոյն յայտնեց իր պատրաստականութիւնը։ Նրբ գերեզմանը օրհնեցին՝ քահանան բաց արաւ իր կապոցը, նստեց զետնի վրա և, մի պատառ հաց բերանը զնկելով, զիմեց տիրացուն։

— Հրամեցէք, տիրացու, նստիր կեր, թող քէլէխն էլ իմ հաշւով լինի։

Տիրացուն անմիջապէս նստեց։ Նա չափից դուրս հաւանեց քահանայի վարմունքը։ Մի պատառ հաց նոր էր բերանը զրել, երբ մի անսպասելի միտք շանթահար արաւ նրան և հացը բերանից դուրս ձգելով խօսեց.

— Այս հացը ի՞նչ փողով ես առել։

Քահանան չգիտէր ինչ պատասխանէր. նա աւելի համոզւեց, որ խօսակիցը խելագար է։ Ինչ և իցէ հարկուոր էր սրտասխանել։

— Դու հաց կեր, միևնոյնը չէ քեզ համար թէ ինչ փողով է առնւած։

— Յոյց տուր իմ տւած հինգմանէթանոցը։

Քահանան լեղապատառ եղաւ։ Նա կարծեց թէ ուղում է յետ պահանջել։ Աչքերը այս ու այն կողմ դարձնելով և բերանը մեքենաբար հաց ու պանրով լցնելով ասեց, թէ իր հինգ մանէթը դռքանումն է թողել ի հաշիւ հին պարտքերի։

— Իսկ հացը ուրիշ փողով առար։

— Ոչ, սիրելիս, նոյն փողով առայ, վախճնալով պատասխանեց քահանան, — ես որտեղից պէտք է ունենայի ուրիշ փող։ Մի՞թէ չգիտես գիւղի քահանայի զրութիւնը։

Վահանը տխրեց: Նա ուզում էր այդ պանդուխտ հանգուցեալի գերեզմանի վրա մի կտոր հաց ուտել, բայց այդ հացը նրա բերանում դառնանում էր և չէր կուլ գնում, քանի որ Վահոյի փողով էր դնած:

Քահանան մտածմունքի մէջ ընկաւ թէ ինչ հնարքով ազատւի սրա ձեռքից:

—Ուրիշ հաց չունեմ, հարցրեց տիրացուն,—գուցէ խուրջինի մէջ գիւղի հաց ունիս:

—Ունիմ խուրջինի մէջ, պտտասխանեց քահանան, և, ուրախանալով որ գուցէ կարողանայ սորս սիրտը շահի, վեր կացաւ շտապով, հանեց խուրջինի միջից երկու կտոր չոր սև հաց և, դնելով տիրացուի առաջ, ասեց, — իհր, սիրելիս, թէպէտ սև է, բայց շատ համեղ է:

Վահանը կերաւ մեծ ախորժակով և երբ վերջացրեց՝ շնորհակալութիւն յայտնեց և առաջարկեց վերադառնալ տուն: Քահանային խիստ դուր եկաւ այս առաջարկութիւնը: Նա անզիջ վերկենալով միջոցին հետաքրքրեց իմանալ թէ ինչու տիրացուն փափուկ հաց չուզեց ուտել:

—Մուրտստ փողով է գնած, պտտասխանեց Վահանը: Ճշմարիտ ասա, տէր-հայր, մաքուր սրտով կատարեցիր թաղման կարգը:

—Այո, որդի, մաքուր սրտով:

Ճանապարհ ընկան: Գնում էին լուս, կարծես իրար գոյութիւնը չէին նկատում: Երբ հասան բաժանուելու տեղը, քահանան ազատ շուն, քաշեց:

—Տուր այդ բուրւառը, սիրելիս, քնքշել ձայնով զիմեց նա,—տուր տանեմ մեր եկեղեցու համար և պահեմ իբրև յիշատակ քո և ծնողացդ:

—Սա իմն չէ, տէր-հայր, սո Ս... եկեղեցուն է պատկանում: Այսօր մղդրստ ձեռքից խլել եմ ու փախցրել: Խեղճը յետևիցս ընկաւ, բայց չկարողացաւ հասնել: Վերջը յիշոցներ տւեց ու սպառնաց որ իսկոյն կ'երթայ գործախալին կը յայտնի: Գիտեմ այս բուրւառի համար մեծ զաւմաղալ կը սարքեն զլիսիս:

—Մնաս բարով:

—Գնաս բարով:

VII

Մեր պատմութիւնից շատ ժամանակ չանցած, բուսաբանական պարտէզից ոչ հեռու, ուր քարափնների ամենաբարձր կէտի վրա կանգնած են աւերակների մնացորդներ, համարեա ամեն օր այցելում էր մի երիտասարդ: Ոչոք նրան չէր նկատում, որովհետեւ ոչոքի համար հետաքրքրելի չէր նա: Նա միշտ իր հետ էր ունենում որ և է զիրք, այսինքն որ և է պատմութիւն: Հին Հայաստանին վերաբերեալ: Երբեմն երբեմն երգում էր զանազան երգեր ամենատիւր եղանակով: Երգերը տարբեր էին լինում, բայց եղանակն ու երգելու ձևը միշտ միևնույն սիրա մաշոդ: Շատ յաճախ նստում էր աւերակների գագաթի վրա ու նայում ցած, ուր խոր անպունդների մէջ Նշմարւում էր արագահոս փոքրիկ ու պղտոր վտակ: Նայում էր երկար ժամանակ, առանց նստելու զիրքն անդամ փոխելու և մտածում տաճկահայերի դժբաղդ վիճակի վրա: Ենչու ես այստեղ, այսպէս ազատ և բազմաւոր կեանք վայելեմ, իսկ նրանք այնտեղ տանջանքի ու չարչարանքի լինին դատապարտւած, ինչու արեւը միատեսակ չի լուսաւորում բոլոր արարածներին: Ինքը որ միանգամայն չքաւոր էր, որ ոչ շոր ունէր հագնելու և ոչ հաց ուտելու, բաւական էր իր վիճակից: Ողորմելի դրութիւնը զգալի չէր իր համար: Նա մի ցանկութիւն ունէր, և այդ մասին զիշեր ցերեկ աղաչում էր Աստծուց իրազոր: Ընկի դարձնել իր ծրագիրը: Նա ցանկանում էր մի կերպ մէկ միլիոն տաճկական ոսկի գտնել, որով իր կարծիքով սուլթանից կարող կը լինի զնել Հայաստանը: Նա հաւատացած էր, որ հողի տակին շատ տեղեր գանձեր կան պահւած. բայց ինչպէս իմանալ նրանց տեղերը: Թափառելու միջոցին ամեն մի քայլափոխում ոտը զարկում էր գետնին ու լսողութիւնը սրում: Նա ենթադրում էր որ գանձը կաւի կարասի մէջ պէտք է լինի պահւած, իսկ կարասի ձաշը հնչոյ էր որոշել: Գիշերները, անկողին մանկուց առաջ, սովորութիւն ունէր, աղօթելու միջոցին, Աստծուն աղերսելու՝ երազում գանձեր գտնուող տեղեր իրան յայտնելու համար: Այս էր նրա կեանքի նպատակը:

Կիրակի առաւօտ էր: Եղանակը մառախլապատ էր ու թաց: Պատարագը վերջանալուց չետոյ այս երիտասարդը նորից բարձրա-

ցաւ իր սիրած տեղը, նստեց աւերակների կոյտերի վրա ու սկսեց ղիտել երկրի հորիզոնը: Յանկարծ նրա ականջին ոտի ձայն հասաւ, յետ նայեց և զարմացաւ: Նրա առաջ կանգնած էր Վակօն:

— Բարի լոյս, Վահան:

— Խնդրեմ ես եկել, եղաւ պատասխանը:

— Եկել եմ մի փոքր մաքուր օդ ծծելու: Ամեն օր դու ես լինում խելօք, իսկ այսօր ես ցանկացալ լինել նոյնը:

Վակօյի ձայնը փոխւած էր թւում, կոկորդի մէջ կարծես մի բան դողում էր:

— Սուտ ես խօսում, արտասանեց Վահանը, — ես զգում եմ, որ դու եկել ես ինձանից հաշիւ պահանջելու թէ ես ինչ իրաւունքով անպատուում եմ քեզ ժողովրդի մէջ: Աչքդ կը հանեմ, ամեն տեղ, որտեղ հանդիպեմ քեզ պէտք է խաչառակեմ, ամբողջ աշխարհին պէտք է յայտնեմ, որ դու փարիսեցի ես, անբարոյական ես, Աստուծոյ խաբող ես...

— Ես բան չեմ ասում, Վահան, բոլորը ուղիղ ես խօսում ես վատ մարդ եմ, իսկ դու...

— Խնդրեմ լուս, ընդհատեց նրա խօսքը Վահանը, — ես էլ վատ եմ, անպիտան եմ և այլ պատճառով էլ տիրացու թիւնից հրաժարեցրին ինձ, փարաջէս վրայիցս հանեցին, ուրեմն ինձ ըստ արժանւոյն պատժեցին. բայց դու մնում ես անպատիժ, որովհետեւ չեմ ճանաչում քեզ: Դու աւաղակ ես, դու զարշելի արարած ես, դու իրաւունք չունիս Աստծոյ տաճարը մանելու, որովհետեւ պըղծում ես նրա սրբութիւնը:

— Համաձայն եմ, սիրելիս, քեզ հետ, ուղիղ ես խօսում, բայց խնդրեմ մի բոպէ համբերես:

— Ահա համբերում եմ:

— Դու այլ ևս եկեղեցի չես գտլիս, խեղդւած ձայնով խօսեց Վակօն, — իսկ ես, ցանկանալով փոքրիկ լաւութիւն անել քեզ, նըժ խաբք վերցրի այսօր յատուկ քեզ համար:

— Շատ շնորհակալ եմ, հարկաւոր չէ ինձ:

Վակօն, ուշադրութիւն չդարձնելով Վահանի խօսքերին, զրպանից ծալած թուղթ հանեց, սկսեց բաց անել ու անպատեւի կերպով աղաղակեց. «վաչ տունս քանդուեց»:

— Ի՞նչ եղաւ:

— Նշխարքի փշրանքը թափւեց, օգնիր ի սէր Աստծոյ:

Վահանը անմիջապէս կռացաւ, աչքերը համարեա բոլորովին գետնին մօտեցրեց, փշրանքները հաւաքելու նպատակով: Այդ միջոցին Կակօն մի ահագին քար վերցրեց, որի վրա կէս ժամ առաջ Վահանը նստած մտածում էր, մեծ դժարութեամբ բարձացրեց երկու ձեռքով ու ամբողջ ոյժով իջեցրեց նրա մէջքին: Վահանը քնաց անշարժ գետնի վրա տապալւած: Ձայն-ծաղտուն չլսեց նրա բերանից, շունչը մարեց: Բերանը բաց արաւ ու աչքերը ծռեց: Քթից ու բերանից արիւն հոսեց: Կակօյի ոտները թուլացան, յետ յետ քաշւեց, կարծես մէկը իրան բոթեց ու պատին դիպաւ: Աչքը չէր կարողանում հեռացնել իր զոհից, բայց ուզում էր փախչել, հեռանալ աջնտեղից: Աշխատեց մի կերպ դուրս գալ աւերակների միջից և վերջապէս յաջողւեց մի քանի քայլ փոխել: Չէր կարողանում պարզ հասկանալ իր արածը, գլուխը պտտում էր և թւում էր իրան որ ամբողջ աշխարհքը տեսնում է ու իրան հետևում: Աւերակների միջից դուրս գալու ժամանակ, երբ սկսեց ցած իջնել, ոտը զարկեց քարերին ու գլորւեց, ջարդելով իր ղէմքը: Այս բանը մի փոքր ուշքի բերեց նրան, դժարութեամբ վերկացաւ, իր երկիւղով լի աչքերը չորս կողմը դարձրեց և նորից քայլերը ուղղեց աւերակների կողմը: Քնկ եթէ այդ վիրաւորւածը չմեռնի, մտածեց նա և սարսափեց: Խուլ կերպով զղջում էր իր արածը, բայց արդէն ուշ էր: Մօտեցաւ Վահանին, որ դեռ կենդանի էր, բայց փափագում էր շունչը փչել ու ազատուել տանջանքներից: Քարը դարձեալ դրած էր թշուառի մէջքի վրա: Կակօն այդ քարը հեռացրեց, բռնեց Վահանի ոտից և քարշ տալով մինչև անդունդի բերանը, գլորեց ցած:

ԿՈՂԲԱՅ ԱՂԱՅԱՆՔՈՒՄ

(Գիւղական ուսուցչի յիշատակարանից)

ՄԿՐՏԻՉ ԶԱՔԱՐԵԱՆՑԻ

(Շարունակութիւն) ¹⁾

IV

ԵՐՈՒԱՆԴԱԿԵՐՏ. (ՂԱՐԱՂԱԼԱՅ)

Առաւօտը դեռ աղօթարանը չբացւած, դեռ արշալույսը իւր վարդա-
գուն կարմրութիւնը չսփռած հորիզոնի վրայ, Զանազի խրոխտ ձայնը
ինձ արթնեցրեց. ես վերկացաւ եւ, իմ տաւած պատուէրներս համաձայն, ամէն
բան գտաւ պատրաստ: Զանազը բերեց պատրաստած ձիերը. մենք հե-
ծանք նրանց առանց ժամանակ կորցնելու, շարունակեցինք ճանապարհը.
ձիերը եռանդուն կերպով անցնում էին Կողբի բարձր ու ցած հողակոյտե-
րից. ճոքա աւելի զգալուն էին. կարծես բնազդումը կատարելապէս ներ-
շնչած էր նրանց շուտով հասկանալ, թռչել քանի հով է, ճանապարհի
երկարութիւնը կտրել. չենթարկւելու համար արևի աչքող ճառագայթ-
ները ազդեցութեանը՝ իւրաքանչիւր ուսումնի հետ թռնչում էին,
որը ձիերի ուրախ տրամադրութեան նշանն է. նրանց ձիւնա-
փալ բաշի մագերը, առաւօտեան կենդանու օդի մէջ շնչող զեփիւղից
ծածանւում, ծփւում էին եւ կրկին փռւում պարանոցների վրայ: Մաղիկ-
ների տնուշահոտութեամբ տոգորւած օդը կազդուրել էր մեր հոգին,
զօրութիւն եւ ուժ էր ներշնչել մեր մարմնին: Մենք անցանք անհաւասար

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 1:

հողալին բլրակները, և երկրի մակերևութը հետզհետե՛ ցած դիրք ընդունելով՝ մոտաւ 12-ի զեռակի կանաչադարդ հովիտը: Ջանաղը իւր սովորութեան համեմատ՝ ոչխարի մորթուց կարած մեծ գլխարկով ծածկեց լայն ճակատը մինչև չոնքերը, ձիու ընթացքը կանոնաւորեց, ու մեղմ կերպով սկսեց քրդերէն՝ զիւցաղնական աշխարհին նւիրած երգերից երգել: Օրչափ քաղցր էր երգի եղանակը, նոյն չափ ազդու էին նրանում բովանդակւած մտքերը իրենց խմատալից բառերով: Աւելորդ չեմ համարում այստեղ Ջանաղի երգածից թարգմանաբար մի երկու տուն առաջ բերել: Ահա, օրինակ, թէ ինչպէս լեռնական քիւրդը, թշնամուց մերձ իման վիրաւորւած, աւանդում է իւր որդուն, անպատճառ ալզ ստոր անունը վերացնելու համար իւր ցեղի կամ սերնդի վրալից, վրէժխնդիր լինել հակառակորդից:

1. Իմ թշնամին ուրախ է ժպտում,
Լեռների գլխին՝ թռչում ու պոփում:
Շարժում է տէգը, ձգում է, բռնում:
Նրբ աչքս խփում եմ, հէնց ալդ եմ տեսնում:
2. Ալդ նախատինքը, իմ որդի Ամար,
Քեզ է պատկանում, զու չանձդ մի առ,
Հօրդ վրէժը լուծիր թշնամուց,
Ալդ փառք է, պատիւ ամենիս համար:

Արշալուսին հետզհետե՛ ամպերից աղատւած գազաթները նորա կարմրութեան մէջ աւելի նամետ էին ժպտում իրենց նաւոյ աչքերին: Բուսականութեամբ ծածկւած հովերի միջից հոսող գետակը, անթիւ կաքաների գեղեկանքը իւր փոքր ալիքների հետ միախառնելով՝ Արաքսի գերկն էր զիմում: Ալդ քաղցր տալաւորութեան տակ անցանք մենք ամբողջ հովտի տարածութիւնը: Ճանապարհը կրկին ընդունեց զառիվալը ձև, բարձրանալով ալզ զառիվալից և փոփոխակի բարձր ու ցած մակերևութից, մեր առաջ տարածւեց մի ընդարձակ բարձրաւանդակ, որի մակերևութի վրալից անցնում են հարաւային և արևմտեան կողմերից մի քանի փոքր ու նեղ ձորակներ, որոնք հեռւոր լեռներից հոսող հեղեղների միակ ճանապարհն են կազմում: Բարձրաւանդակը ընդհանրապէս հարթ է երևում և նրա վրալ հեռուից չի նկարւում ոչ մի բարձրութիւն, բացի ուն և կարմիր քարերից պատրաստւած երկու շինութիւններից, դռքա նախնի պատմական Նրուսնդակերտի մնացորդ աւերակների նշխարներն են:

Այս հնադարեան աւերակները իրենց հեռու և փոթորկալից անցնալով ցարդ օրոշւում են նոյն իսկ իրենց սահմանագծերով, պատմական քերթողահալը Մովսէս Խորենացին իւր նկարադրութեան մէջ նմանեցնում է նրանդակերտը աչքերի գեղեցիկ ձևին և կաղմութեանը: Արարատեան լայնատարած դաշտը իւր ընդարձակութեամբ և գեղեցիկ պատկերներով

Նրանդակերտից երևում է ամենապարզ և սքանչելի դիրքով. Արաքսը արևմուտքից երբեմն ուղղաձիգ և երբեմն օձապտույտ հոսանքով դէպի արևելք է անցնում, կազմելով հիւսիսից նրա սամնամօտ բնական սահմանը: Հիւսիսային կողմից Արաքսի ափից փոքր ինչ բարձր գրութեան վրայ գտնւում են հին դերեղմանարար սև գոշնով, որոնց շատերի վրայ դառնած արծանագրութիւնները իմիջի ալոյց ենթարկւելով դանազան անձրևների և հեղեղների աւերիչ հոսանքներին և թշնամի ձեռքերի ազդեցութեանը՝ բոլորովին անհետացել են, իսկ մնացածներն էլ ոչ մէկը չի պահպանել իւր կանոնաւոր ձևը, ալ մաշւած են և անորոշելի դարձել: Այն որ հետաքրքիրն է, որի մասին ոչ մի Ներուպացի ճանապարհորդ, սկսեալ Շոպէնից, չեն լինել, նոյն իսկ Հ. Ալիշանի Այրարատի մանրապատում տեղեկութիւններն մէջ չէ երևում, ալ Նրանդակերտի հարաւային արևմտեան մասում եղած ժառերի մէջ փորած ճղնաորի բնակարանն է: Այդ բնակարանի վերևի և ներքևի մասերում գտնւած արձանագրութիւններն բոլորն էլ գլխատուեր են և իւրաքանչիւրը կէս արշին երկայնութեամբ գրւած. նրանցից միմիայն կարդացւում է «ես Խաչատուր» բառերը: Այդ տեղից ուղիղ դէպի արևմուտք նոյն ձորի մէջ կա մի աղբււր, որի ջուրը թէև աշնչափ լաւ չէ, բայց բաւականութիւն է տալիս անց ու դարձ անող ինչ Աղբւրից մի քանի քալ հեռու դէպի հարաւ, կա մի ստորերկրային անցք, որի մասին ժողովուրդը պատմում է հետեւեալ կերպով: Շատ հին ժամանակներում քաղաքի ալդ մասում ջուր չի եղել, իսկ Արաքսից բերելը անկարելի, ուստի Նրանդակերտում ապրող թաղաւորը՝ ալդ ստորերկրեայ անցքով քսան և հինգ վերստ հեռու դէպի հարաւ Փալլոտան (Բալդղ-գեօլ) լճից ջուր է բերել տեւ:

Այս հռանկիւնաձև ձորից դէպի հիւսիս բարձրութեան վրայ կանգնած է մօտ չորս սաժէն բարձրութիւն ունեցող սև և սրբատաշ քարերից մի աւերակի մնացորդ, որը կարծում են լինել քաղաքի միջնաբերդը, իսկ սրան կից գտնւում է անշալտ աւերակների մնացորդ, որը ուղղակի Արաքսի վերայ է նաւում: Միջնաբերդից մի քանի քալ հեռու կանգնած է կարմիր քարերից մի շինութիւն վեղարաձև, մի փոքր քառակուսի լուսամուտով. շատերը ալդ համարում են մի հնութիւն Նրանդակերտի վերաբերեալ, բայց, ինչպէս շրջակայ հայ և պարսիկ ազգաբնակիչութիւնները վկայում են, դա վերջին ժամանակների շինութիւն է, ալժման Սուրմալի գիւղում ապրած Վալի բէգ պարսիկ իշխանի գերեզմանն է:

Նրանդակերտում երկար ժամանակ թէ հայեր և թէ պարսիկ բնակիչութիւն են հաստատել, բայց ջրի պակասութեան պատճառով թոյլ են ու հեռացել ուրիշ տեղ: Քաղաքի բուն կենդրոնից դէպի արևմուտք երևում են այգիների տեղեր ցարդ մնացած հնձանաքարերով: Ծերունիները ալդ մասին աւանդութեամբ լսելով իրենց հայրերից, պատմում են թէ այդ

տեղ ամենաընտիր խաղողն է եղել, ալղիներով և պտղատու ծառերով պատած, Քաղաքի աչն մասը՝ որը կազմում է եռանկիւնի ձև, միանում է միջնաբերդի և քաղաքի հիւսիսային մասի հետ երկաչն և հոլակապ կռմուռով, որի աղիւտածն քարերը իրենց զոյներով կարծել են տալիս իւրաքանչիւր նալողին, թէ դա մի տարաւ շինութիւն է։

Քաղաքի հիւսիսային և հարաւային մասերը շրջապատւած են քանդւած պարիսպներով։ Ամեն կողմերից բաղմաթիւ սրբատաշ քարերով շինւած ուղիները գալիս են և միանում միմեանց հետ բուն կեդրոնում, միջնաբերդի մօտ։ Հարաւային կողմից վեց-եօթ վերստ երկաշնութեամբ, զանազան ուղղութեամբ ուղիներ են ձգւած. նշմարւում են ալղիների հետքեր, բաղանիւնների և զանազան շինութիւնների ձևեր։ Միջնաբերդից դէպի հարաւ ընկած եռանկիւնաձև ձորակը ամարալին եղանակում անմարդաբնակ է սև կարիճների և թունաւոր օձերի պատճառով, իսկ ձմեռալին եղանակում ալգոտեղ ձմերում են քրդերը իրենց հօտերով։ Նրանց զակերտի ուղիղ մէջտեղից է անցնում Վոդրից դէպի Նոդիր տանող ճանապարհը։

Առաւօտեան ուղիղ ժամ եօթն էր, մենք դուրս եկանք ալղ բաղմաղարեան աւերակներից, հեծանք ձիերը և երեք վերստ հեռու իջանք մի կանաչապատ սուալի վրա, Ջանաղը երկու ձիու սանձերը միմեանց հետ կապեց և աղատօրէն թողաւ մեզ մօտ գտնուող սուուտի ¹⁾ արտի մէջ, առանց խղճահարեւելու որ արտը ուրիշի սեպհականութիւն է, առանց հասկանալու որ օտարի ունեցածը իւրացնելը և կամ փչացնել թշառ գիւղացու միակ լոյս—արտը—խղճի լնդդէմ է. ես չկարողացաւ լռել ու անհամբերութեամբ ասացի.

—Ջանաղ, չէ որ ալղ առուտի արտը ուրիշի է, իսկ դու փչացնում ես ձիերը արձակ թողնելով նրա մէջ։

—Է, խի որ, պատասխանեց Ջանաղը զարմացական ձայնով։

—Հապա մեղք չէ աչս արտի տէրը, առուտը իսպառ կը փչացնեն։

—Տօ դէ ես էլ ասի ինչ ա ասքմ է. ալաղգի ²⁾ մալը, վարժապետ ջան, հալալ ա. հըմի իմ ու քու արինը որ ընտոնց ձեռը ընկնի, ընենց կը խմեն որ՝ հէչ մի կաթ էլա չեն թողի. էս հօնջէն աջամի ա, ուտում են թող ուտեն։

Ջանաղը նստեց, բաց արեց հացը, մենք ճաշեցինք և հացից փառլ

¹⁾ Եօղջալ էլ են գործածում. դա ձիերի համար ամենաազնիւ խոտն է։

²⁾ Ալաղգ. բառը գործածելով գիւղացիք հասկանում են միմիայն մահմեդականները։

ես փոքր ինչ հանգստացա՞ց քարերի ստերում, և ապա առանց ուշանալու շարունակեցինք մեր ճանապարհը աւելի խաղաղ և հանգիստ կերպով:

Ջանաղը ճանապարհին հետաքրքրութեամբ հարցնում էր ինձանից, և աշխատում էր իմանալ, թէ ինչու ես մանրամասնաբար նայում էի անցած գնացած աւերակներին և իւրաքանչիւր տեսածս գրում: Իսկ Ջանաղի իւրաքանչիւր հարցման պատասխանելով, մեծ հաճութիւն էի պատճառում նրան: Ջանաղը ունէր մի քրդական հին սովորութիւն, որը շատ հիմնաւորապէս դործադրում էր իւր տեղում. ալդ շատ հեշտ կարելի էր հիմնաւորապէս դործադրում էր իւր տեղում. ալդ շատ հեշտ կարելի էր նկատել նրա բնաւորութեան մէջ միայն ճանապարհորդելով նրա հետ: Ալդ աչն էր որ ճանապարհին իւրաքանչիւր անց ու դարձ անողի հետ խօսում էր, քարեում էր, հարցնում էր առանց խտրութեան-ծանոթի և թէ անծանոթի՝ ինչ տեղացի լինելը, ինչ տեղից դալը և ուր գնալը: Ալդ սովորութիւնը քրդերի մէջ մինչև ցարդ պահպանւած է շատ կենդանի կերպով: Որչափ մենք առաջ էինք գնում, աչնչափ ճանապարհը մեզ համար քաղցրանում էր. երեկոյեան պահի հովն ընկնելով, մենք հասանք տուն ուղիղ աչն ժամանակ, երբ արեւ մալը էր մտել և դաշտից տուն էին վերադառնում խումբ խումբ մշակներն ու քաղհանաւոր հարս ու աղջիկները ¹⁾:

Գիւղական կեանքը իւր ճեղ ու սահմանափակ շրջանում ունի և իւր ճանձրացուցիչ ժամերը, որոնք առաւելապէս զգալի են լինում աչն ժամանակ, երբ մարդ չի ունենում իւր մտքին սնունդ մատակարարող մի գործ, երբ մարդ կապւած է գիւղական կեանքի պարզ և խաղաղ պայմանների հետ, և երբ առնւազն գոնէ երեքից մինչև չորս հոգի չկան զարգացած անհատներ հասարակութեան մէջ, որոնք անհանգիստաբար դործին ծառայէին: Եւ ահա ալդ անձնաւորութիւնները կը կազմէին հասարակական համայնքի ուժը, պաշտպանելով պարզամիտ ուսմկի շահերը գիւղացուն ծծող հարստահարիչ վաշխառուների և կապալառուների գեմ. բայց դժբաղդաբար ալդ միտիթարական երևութից ոչ թէ միայն կողքը, ալ և սմբողջ Սուրմալալ գաւառի հալ հասարակութիւնը զուրկ է: Գիւղում իմ հետաքրքրութիւնը շարժող ոչ մի առարկայ չկար, և ոչ իսկ գիշեր ժամանակ ինձ զբաղեցնող մի գործ, ոչ ընկերական փոքր ի շատէ զարգացած շրջան, ոչ գիշերաչին ժողովարաններ՝ մտաւոր և հոգեկան ժամանցի համար, հետևապէս ես ակամայից պէտք է չարմարէի աչն

¹⁾ Սուրմալալ գաւառում, ինչպէս և կողքում, դաշտաչին աշխատութեան մեծ մասը կատարում են կանայք. երբ բամբակը, կնճութը և ուրիշ սրանց նման հացարուցները կանաչում են, նրանց հետ և աճում են վաղրենի բույսեր, ալդ միջոցին ամեն ամիս քաղհանում են աւելորդ բոյսերը. ալդ գործը կատարում են միայն հարս ու աղջիկները իրենց հալ բանների հետ փոխադարձ օգնութեամբ:

կեանքին՝ որի շրջանի մէջ էի գտնուում իմ շրջանը Զանազն էր և ամի Սաքոն, որոնց բնաւորութեան ամէն մի ազդեցութեան և առօրեայ կեանքի եւ և էջերի փոփոխութիւններին պէտք է չարմարէի, նպատակի իրազորման համար: Մենք անցեալի նման ազդ օրն ևս բարձրացանք կտուրը, ուր և քաղցր քունը մեզ իւր թևերի տակ հրաւիրեց, ցերեկայ խոնջութիւնը մոռացնելով:

V

ԱՂԱՀԱՆՔԻ ՄՇՍԿՆԵՐԻ ԿԵԱՆՔԸ

Գիշերապ քաղցր և հանգիստ քնի տպաւորութեան տակ, առաւօտը շատ զւարթ էի զգում թնձ, ես սեննակից գուրս, դռանը նստած, նաչում էի փոքր ինչ մօտից հոտող առւակին: Նաչում էի և հեռուն, Արաքսի ձորակին, որը տակաւին քարախնեքի սաւերների տակ թանձր մառախուղով ծածկւած, գեռ գիշերալին քնից նոր դարթնած, խոյս չէր տւել իւր վրալից ամպազողն մէջը: Կողմ գիւղի նախիրը դէպի արօտքշւեց, հանդաւրններն վաղուց արդէն իրենց գործին էին գնացել, գիւղի իւրաքանչիւր տան երթիկներից բարձրանում էր թանձր մուխը, թագա հացի հոտը տարածւել էր օդի մէջ: Կողբացի կիներ աշխատում էր շուտով դաշտաւորին ¹⁾ հաց հասցնել: Զանազր, իւր քուրդ հովիւ վրալ բարկացած, ձաւնը աշխարհ էր բռնել: Խեղճ հովիւը ամբողջ մարմնով դողում էր Զանազի առաջ կանգնած, գլուխը խոնարհած, երբեմն երբեմն գետին խոնարհած իւր աչքերը ձգում էր Զանազի երեսին, կարծես թէ ներումն էր խնդրում իւր չանցանքի համար, և հալկական երդումներով կամենում էր հաւատացնել Զանազին իւր անմեղութիւնը և հաւատարմութիւնը:

— Ախա (աղա) քան, էն ժամը վկալ, որ ես չեմ կերել ²⁾ քու ոչխարը, տխուր և մեղմ ձաւնով արտասանում էր հովիւը:

— Եղ իմ բանը չի, ես իմ ոչխարը քեզնից կ'առնեմ, գնա վարդից (որ տեղից) որ կլենա բեր, թէ չէ քու հախիցը (վարձից) կը կտրեմ, ու քեզ էլ փետէ դանկով կաշէհան կ'առնեմ, պատասխանում էր Զանազը բարկացած:

¹⁾ Ինչպէս Կողբում, Նուշպէս և Սուրաւալալ գաւառի իւրաքանչիւր գիւղում, ամէն օր հաց են թխում, որովհետեւ երկրագործը հնացած հացը չի կարողանում ուտել առանց կերակրի: Իսկ տաք կ'երակուր նա շատ քիչ է տեսնում: Նրա կերածը թանն ու սպանն է:

²⁾ Արարատեան դաշտում և նրա բարձր լեռների վրալ ապրող եղիղի քրդերը ընդհանրապէս խօսում են հալերէն գաւառական բարբառով, շատերը ամենաճիշտ հնչիւններով: միայն աչքի ընկնողն ալն է, որ ստաջին դէմքի փոխարէն միշտ գործ են ածում բալերի երկրորդ դէմքը, զօրօրինակ, ևս չեմ կերել:

—Ախա ջան, էն վանքը վկայ, էս գիշեր ես քներես, գելը տարեր ես քու ոչխարը, իմ խաբար չես էլել:

—Տեսնա՞ր դու, դառնալով դէպի ինձ, էտ էլա ուզում ինձ խաբել, գիւտնն (գալեր) իրանք են, իրանք ոչխարը մորթել են ու ընկերներով կերել: Նըմի եկել ա ու երթումա ուտում թէ ես խաբար չեմ, գելըն ա կերել: Կէ շուտ գնա վարդեցվար կըլլենաւ բեր, թէ չէ քու միթիքէն մի անկան: Զիդ զըզար կը թողամ:

Հովիւը առանց ձայն հանելու սկսեց ծոծրակը քորել և քթի տակ մրմնջալով հեռացաւ: Հովիւը անպատճառ պէտք է Ջանազի ոչխարը գտնէր ու տար. բայց թնչ տեղից, աչդ քուրդ հովիւ համար դժար մտածելու ինզիր չէր: Եթէ նոյն ոչխարը չլինէր, մէկ ուրիշը նրա փոխարին իւր ընկերներից կը գողանար ու կը բերէր: Գողութիւնը՝ քրդի երևի զէնքն է և առնականութեան ամենազլ լիազոր չառկանիչը: Գողութիւնը համարում է քրդական ցեղերի մէջ ինչպէս քաջութիւն. մի անհատ, որը իր կեանքում գողութիւն չի արել, նա հերձաժող է համարւում և մինչև անգամ, եթէ նա կամենում է ամուսնանալ, նրան աղջիկ չեն տալիս, ասելով թէ՛ նա անզօր է և թույլ, նա կին պահելու արժանաւորութիւն չունի: Նոյն իսկ քրդական կրօնականները և առաջնորդները սկզբունքն է, որ առանց գողութիւն անելու, ոչոք տղամարդ անունը կրելու իրաւունք չունի: Նզիդի քրդերը հետևում են իրենց կրօնականների ուղղութեան. նրանց մէջ ճշմարտութիւն է աչն միտքը, որ կրկնում է իւրաքանչիւր քուրդ անհատ, թէ Քրիստոսին խաչելու ժամանակ մի չէլիս¹⁾ (կրօնաւոր աշտեղ է լինում, որը խղճալով Քրիստոսի կրած նեղութեան վրայ, գողանում է նրա բեռներէն մէկ հատը և պահում է իւր թանձր մօրուքի մազերի մէջ, որպէս զի չխաչեն Յիսուսին: Այս բանին նրանք հաւատացած են, որ գողութիւն անելու լիազօր իրաւունքը Քրիստոսն է տւել չէլիսերին, որոնք նոյնը ժառանգաբար աւանդում են իրենց չեւտաղ սերունդներին:

Ջանազի խրոխտ ձայնը հեռւից լսելով՝ ամի Սաքօն, ձեռքերը դաշակի վերայ դրած, կամկար քալներով մեղ մօտ էր գալիս. նա անցաւ դար ու փոսերից²⁾, առականներից և ժպտնով, գլուխը շարժելով մեր մօտ հասաւ:—Ինչո՞ւ ես բարկացել Ջանազ, առաց ամի Սաքօն ծիծաղելով:

—Բնս, ամի Սաքօ, չէս ասում որ էս լամուկը³⁾ իր ընկեր չոպաններով մեր ոչխարներից մի հատը մորթել են ու կերել. Նըմի եկելա ըստի

¹⁾ Նզիդի չէլիսերը կամ կրօնաւորները, ինչպէս պարտադիր օրէնք պէտք է մօրուք ունենան:

²⁾ Կողքի մականերով շարժուող անհաւասար է:

³⁾ Քրդի տղա, երիտասարդ:

ու խեղճ խեղճ աստուծա թէ ոչխարը գիւանն (գաւլեր) են տարել: Էլ չի ասում թէ ասիւր ես ունի եմ խաբուհ, ունի մալն եմ ուտում: Իմ մալ ուտողը վաճառում եմ ինչ օխտ աշխարհ պըտի գալ, ես չէ իմ մալ ուտողի տունն ու տեղը կ'էրեմ, կը վառեմ, սև քիւլ ու մոխիր կը շինեմ: Ըստի են ասած է, «պողը գողից գողացաւ, Աստուած վերի զարմացաւ»:

Ջանադի վերջին խօսքերի վրալ ամի Սաքօն աւելի բարձր սկսեց ծածաղել և, դէպի ինձ մօտենալով, նստեցինք միասին իմ բնակարանից տասը քալը հեռու հին գերեզմանատան քարի վրալ: Կողքում երեք գերեզմանատուն կալ, երեքն էլ գտնուում են բարձրաւանդակների վրալ, նրանցից երկուսը նոր ժամանակների են, իսկ ալն, որտեղ մենք էինք նստած, հին գերեզմանատունն էր, ուր կալին բաւական գեղեցիկ քանդակներով խաչքարեր, իսկ արձանագրութիւն և ոչ մի տառ: Յարմար ժամանակ էր, իսկ ամի Սաքօն պատմելու առատ նիւթեր չատ ունէր. նա շարունակեց իւր պատմութիւնը աղահանքի մշակների կեանքից, իհարկէ իւր բառքառով, որ մենք կը փոխադրենք:

«Կողբացիները շատ տարիների ընթացքում գործում էին ժամանակի համաձայն, ապրում էին տէրութեան հարկատուութիւնից ազատ, վալելում էին պարսից կառավարութեան ֆերմաններով ազատական արտօնութիւններ, որը նույն իսկ ուստաց կառավարութեան միջոցներին կար և շարունակում էր մինչև վերջին թակահանները. և ալք բոլորը նրա համար, որպէս զի աղհատութեան պարտականութիւնը կողբացիները ընդունեն, որը թէ իրենց կողբացիների համար և թէ նույն իսկ աղահանքի կապալառուների համար՝ չահաւէտ էր համարում: Բայց դժբաղդարար կողբացին չկարողացաւ հասկանալ իւր օգուտը և վալելել կառավարութիւնից տրած իրաւունքները: Կողբացուն իրաւունք էր տրած իւրաքանչիւր «խաչքար» անւանում աղաքարի համար փութից ստանալ $2\frac{1}{2}$ կոպէկ, իսկ կողբացիները չբաւականանով ալք վարձով, դադարեցրին աղհատութիւնը և բողբեցին կառավարութեանը, նշանակեալից աւելի վարձ պահանջելով. բայց ալք պահանջը մնաց ինչպէս պահանջ առանց որ և է հետեանքի: Անուհետև կողբացիները շարունակեցին պարապ-սարապ ման գալ, իսկ աղահանքի կապալառուն կառավարութեան հրամանով, փոխանակ մշակներ պարապացնելու, մուրճով աղ կտրելու, վառօդով էր ձգում աղը: Աղպիսով կողբացին իւր աղիտութեամբ ստեղծեց և պատրաստեց իւր համար մի մթնոլորդ, որի ծանր օդը չնչելով պէտք է ապրէր աղահանքի դարեւր մշակը: Անպատասխան չուտով ալք հոսանքի մէջ կողբացու մասնաւոր առանձնանորհումները, խլեցին աղատական իրաւունքները, և 1879 թականը տէրութեան հարկատուութիւնից և ծառայական պաշտօնակատարութիւնից ազատ կողբացու մէջքի վրալ դրեց հարկատուութեան պարտականութիւնը: Կողբացին հասկացաւ իւր սխալը, զղջաց իւր կեն-

սական կորուստի մատին, բայց արդէն ուշ էր: Այն մշակը որը առանձնապէս արտօնութիւն էր վալելում, միանգամայն և բաւարար վարձ էր ստանում իւր աշխատութեան փոխարէն, գիտէր ազատ շնչել, կապալառուի մօտ իւր պարտ ու պատշաճ չարգանքն ունէր. նոյն մշակը, կորցնելով իւր արտօնութիւնը, պէտք է ունենար ահուհետեւ ճշմարտութիւնը կեղծելու մի առանձին շնորհ, նա պէտք է նւիրէր կապալառուի անպաւան կամաւականութեանը. նա պէտք է ունենար տոկունութիւն, տաքանքի ստորութիւններ, խղճի հակառակ գործողութիւններ, չօգուտ կապալառուի շահամուկ կրքերին. իսկ ալդ բոլորը նրա համար, որպէս զի, գրաւելով կապալառուի սիրտը, ազահանքում աշխատութեան գործ ստանար, մի կտոր հաց աշխատէր, ազատելով իւր ընտանիքը սովի ճանկերից: Ժամանակի ալդ տխուր ելեէջը մեղ չուսահատութեան գազաթնակէտին հասցրեց, կեանքի նշանակութիւնը իսպառ կորաւ մեղ համար, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ մենք, կապալառուի խիստ հսկողութեան և հրամանների ազդեցութեան տակ, պէտք է աշխատէինք աղտահանքի ստորերկրեալ որջերում: Մենք չարունակում ենք մեր գործը իւրաքանչիւր օր, չատ անգամ և գիշերները, իսկ մեր օրավարձը մեղ համար արեան գին էր դարձած:

—Ամի Սաքօ, երբոր ազահանքի աշխատութիւնը ձանր էր ձեզ համար, ինչու ուրիշ գործով չէիք պարապում, ընդհատեցի իս:

—Վարժապետ, մեղ անհրար էր ալդ հանգամանքից ազատել, պատասխանեց Սաքօն, զլխաւորապէս նրա համար, որովհետեւ կողբացին չունի ուրիշ արհեստ, չունի հող, եղածն էլ մի քանի անհատների ձեռքն են: Կողբացող իղձը ազահանքն է, որին նւիրել է նա մանկութիւնից հոգւով և մտքով: Եթէ ալս ազահանքը ալստեղ չլինէր, կողբացին ճարահատւած կամ կը գաղթէր և կամ ստիպւած կը լինէր ուրիշ հեռաւոր երկիրներ թափառել, բաղդ փնտելու: Վերջապէս իւրաքանչիւր կողբացի անհատ հասկացաւ, որ իւր վիճակի ալդ ձախորդ հանգամանքներն սոսկ սոցիտութեան արդիւնք են: Տգիտութիւնն էր, որ սպառնացաւ բանւոր մշակի քաղքաւման գործին. սոցիտութիւնէր, որ աղքատութեան դռները բացեց կողբացու առաջ, և վերջապէս սոցիտութիւնն էր պատճառ. որ կիւնը իւր ամուտնու հետ անհաշտ պալմանների և հանգամանքների մէջ մտաւ: Առաւօտեան վարդապոյն արշալոյսը երբ գեռ նոր էր ծածկում արեւը, երբ կարմիր արեւը դեռ չէր ներկել բարձր և լաւերթական ձիւ: Նով ծածկւած Մասսի գազաթն, մենք բոլոր մշակներս պէտք է խմբւած, կաղմ և պատրաստ լինէինք ազահանքում, իւրաքանչիւրս իւր օրական հացը մէջքին կապած, «եա տէր Աստուած» կանչելով ամենքս մտնում էինք որջերի ներսը և ամեն մէկը իւր գործն էր սկսում: Մեր աշխատութիւնները կատարեալ խլուրդի աշխատութեան էին նմանում, մուրճը մեր նպա-

տալիների պսակն էր, որ անդադար խփելով աղածալներին՝ ճանապարհ էր պատրաստում և մեզ դէպի չառաջ հրաւիրում. տարբեր առարկաներ չկալին, տեսարանը նուրբանման աղաչերտերն էին, որոնց երբեմնապէս բացառութեամբ փոփոխութիւնը սպառնում էր մեր սրտերին երկիւղ, արհաւիրք և շատ անգամ լանկարծահաս մահ: Բալց մենք ալդ բոլորին ընաեւացանք, և մինչև ահի աստիճան, որ կեանքը և մահը մեզ համար մոտձեւու ամենաշնչին առարկաներն էին համարուում: Մեր աչքերին անտես անելի էր կապուած երկնակամարը իւր լուսաւորներով. մեր ներքեւ անդունդ էր, իսկ մեր երկինքը աղալին միապաղաղ սարերն էին. գիշերաշքիկի նման առատոտաղից կպած, մէջ մի բոպէ գերեզմանական ուրաւականներ էինք երևակաւում: Իւրաքանչիւրի համար դուած էին հողից չինւած, ձէթով լիքը պլպլուն ճրագներ, որոնց լուի օգնութեամբ մեր մուրճերը միմեանց չետից ներդաշնակօրէն խփում էին, ցած թափելով մեծ ու փոքր աղալին բեկորներ: Վերջապէս մեր միակ լուսը և մխիթարութիւնը ահի ազդու ձալնն էր, որին մեր աղանջները ամեն մի վաւրկեան անհամբերութեամբ սպասում էին: Ալդ ձալնը ահի էր, երբ դրսից լսում էին «օրհնեալ է Աստուած» խօսքերը, մենք կարծես մահաքնից սթափւում էինք: Ալդ ազդարար նշանով մենք հասկանում էինք որ արդէն գործաթող լինելու ժամա՛ակ է, զգուշութեամբ ցած էինք իջնում: Դուրս դալով ալդ խորխորատներից արևի մալը մանեւոյց չետու, երկնքի վրալ սփռած վերջալուսը մեզ համար կարմիր առատ էր թւում: Բալց իսկապէս մենք մեր տեսութեան մէջ սթալում էինք, մեր աչքերը մեզ խարում էին և մեր մտքերը նուր հաստատում: Մուրճերն ուտերիս վրալ դրած, լոգնած, կամկար քալերով դնում էինք դէպի տուն: Մեր ընտանիքը, մեր երեխաները մեզ խորթ և օտար էին երեւում. դեռ նրանցից և ոչ մէկի հետ մէկ բերան անգամ չխօսած, ձեռքերնիս մէկ-մէկ ցամաք հաց բռնելով, դուրս էինք գնում տանից և հաւաքում էինք մեր գիշերալին ժողովարանը: Գիւղական աշխատութիւնների մէջ ընդհանրապէս մեծացած տղէտ անհատը կեանքն ուրիշ տեսակէտից է հասկանում. նա կեանքի սահմանը վերջացնում է հետեւեալ խօսքերով. «Ինչ որ ճակատներիս դրած է՝ ահի էլ կը լինի»: Այս խօսքերի վրալ աւելի համոզւած գիւղացին աւելի ևս աղատութիւն է ստանում գործելու ամեն ինչ չափազանցօրէն իւր հաճութի և կամքի համաձալն, լաւ կամ վատ, հակառակ կամ չարմար բարեկեցութեան պայմաններին, և արդարանալով թէ ալդպէս է գրւած իմ ճակատին, ալդպէս էլ պէտք է լինի: Մեր բոլոր ընկերները՝ «ալսօր կանք, վաղը չկանք» ասելով, վերին աստիճանի փչացած կեանք էին վարում. մեր մէջ միալն մէկ անհատ կար, որից բոլորս էլ պատկառում էինք և որը իւր անվերջ բարոյական խրատներով մշակ գասակարգի ուշադրութիւնը դրաւել էր մասնաւորա-

պէս իւր վրայ: Բնութիւնը օժտել էր նրան մի քանի առանձնատկութիւններով, նա հմուտ էր և իւրացրել էր իւր արհեստը՝ աղհատութիւնը, նրա բազմակներթի ամրապինդ ջղերը Արաքսի ալիքներին զիմադրելու չափ ուժ ունէին լողալու համար, հասակը բարձր էր և կանոնաւոր, նա իւր կիանքի մէջ անցրել էր քսան երկու գեղազւարճ դարձններ, աչնպէս որ նրա կեանքի աչգ սակաւ տարիները կասկածներ էին չառաջացնում, չառատալ նրա բարեմասնութիւններին: Աչն որ բոլորի չարդանքն ու սէրը գրաւել էր, աչջ նրա ընկերասիրութիւնն ու մարդասիրութիւնն էր: Ներկան երաշխաւորում էր ամէն կերպով նրա համար, որ նա ապագայում մեր ազէտ հասարակութեան համալնքի մէջ ընտիր անդամ կուշելու բաղդը կ'ունենաչ: Աչգ խոհական երկտասարդը իմ անդրանիկ որդի Վարոսն էր: Վարոսին մանկութիւնից իր մօր թախտնձանօք նւիրել էինք Վարդեայ հէր վանքի Սուրբ Վարոսի ծառաչութեանը ¹⁾, որի անունով և կնքւած էր: Վարոսը իւր տարիներին համեմատ բաւական ընդունակ և հաստատամիտ երկտասարդ էր, նա շատ և շատ անգամներ մեր չըմաններում չալտնել է ամենքիս համար մի օգտակար միտք, աչն է կաղմել մշակ դասակարգի մէջ մի խնայողական ընկերութիւն, վեր առնելով իւրաքանչիւր մշակի վարձից, ամենաքիչն ասեմ, օրեկան երկու կոպէկ, պահպանելով աչգ փողերը մեծ խնաչողութեամբ և շահեցնելով նրանց օրէնքի համաձայն, ժամանակին գործադրելու համար մշակ դասակարգի աղքատ ընտանիքների նիւթական ապահովութեան և նրանց զաւակների մտաւոր դաստիարակութեան գործին: Վարոսի աչգ առաջարկութիւնը շատ անգամներ կրկնւեցին, վերջը նա մնաց առանց գործադրութեան: Աղահանքի ազէտ բանւորը չուղեց տեսնել իւր ապագաչի ապահովութիւնը, նորա համար քաղցր էր իւրաքանչիւր օրւաչ ստացածը անխնաչ վատնել, ընտանիքը գուրկ պահպանել կենսական պարագաներից, իսկ ինքը իւր օրական հաճոքներից չետոչ հետեւալ օրը կրկին ենթարկւել սովորական տաժանակիր աչխատութեան:

Ամի Սաքօչի պատմութեան վերաչ իմ ուշադրութիւնը չալաղանց լարւած էր, բաչց ընդհատեց նրա պատմութիւնը, երբ նրան կանչեցին, նա գնաց, իսկ ես տուն վերադարձաչ:

(Շարունակելի)

¹⁾ Գիւղական ժողովրդի մէջ ընդհանրապէս սովորութիւն կաչ, եթէ մէկը զաւակ չի ունենում, կամ թէ ունեցածը մեռնում է, աչն ժամանակ ծնողքը ուխտում են դեռ չծնւած երեխան նւիրել որև է սրբի ծառաչութեան, որից չետոչ սրբանէր տղան կրում է նոչն սրբի անունը: Երեխաչի մազերը չեն կտրում, մինչև մի որոշեալ ժամանակ, իսկ երբ ժամանաչլը լրանում է՝ երեխաչին տանում են համանուն սրբի դուռը և աչնտեղ իւպառ ածելում են գլխի մազերը:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՄԱԼԵԱՆՅ, Ս.—Աստուած աղքատի կերպուհ, զրուց, Թիֆլիս,
տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի 1896 թ. 37 էջ, գինն է 20 կոպ.

Գրքուկի վերջումը հեղինակը աւելացնում է իւր կողմից. «այս զրուցը լսել եմ Գանձակ, 1892 թ. մի 70 տարեկան ծերունուց (զարգար Առաքել), որը պատմել է նույնպէս «Շէն թագաւոր» զրուցը: Մենք ուրախ ենք հեղինակի ալդ խոստովանքի համար, որովհետեւ զրուցի նիւթը պատկանում է ժողովրդին և հեղինակը իրան չէ սեփականացնում ալդ նիւթը: Հեղինակի գործը կապւում է ալտառիկ նրա մէջ, որ նա պատրաստի նիւթը վերածել է գեղարուեստական զրուցի: Մեզ համար հետաքրքրական լիւր լինէր իմանալ, թէ ինչ ձեով է պատմել ծերունին ալդ զրուցը, և պ. Քամալեանցը որքան է չեղել նիւթից կամ որքան հաւատարիմ է մնացել իւր լսած պատմութեանը: Բայց դա մեր կողմից միայն ցանկութիւն է, որ չափնում ենք, և ոչ պարտաւորիչ հեղինակի համար: Իհարկէ, քանակէրը միշտ կարող է օգտուել ժողովրդից լսած երգերից և հեքիաթներից, բայց ճշմարիտ է և այն, որ ալդ երգերը և հեքիաթները չպիտի

կորչեն, ալ պիտի դառնան գրական կաթեան սեփականութիւն իրանց կատարեալ հարազատութեամբ:

Բայց դիմենք ուղղակի պ. Քամալեանցի պատմութեանը: Զրուցի նպատակը շատ պարզ է.—«հալալ աշխատանքի» մեծարանքը: Պատմութեան սկզբում հալալ մարդու մալըր մեռնելիս ասում է իւր որդուն. «ես քեզ հալալ քրտինքով եմ մեծացրել. դու էլ, որդեակ, արդար աշխատանք սիրի: Տնանկից, չքաւորից մի գլխի, հացիդ պատառը նրա հետ կիսիր. անհոգ կաց, Աստուած մեծ է, սոված չես մնալ: Լաւութիւն ար», Զուրը գցիւր, ձուկը չիմանալ, Ստեղծողը կ'իմանալ»: Միտքը գեղեցիկ է, բովանդակութիւնը հարուստ և համապատասխան զրուցի մէջ արծարծւած գաղափարին: Հասարակ լեզուն և ոճը, պատմելու միաժամիւ եղանակը—մտեալ ժողովրդականին: Զրուցը ընդհանրապէս չափազանց է և ապացուցանում է հեղինակի շնորհքը: Նորա մասին երկար խօսելու մենք մտադրութիւն

չունինք: Այստեղ մենք կամենում ենք մատնացուց անել զբաժնի միայն մի թերութեան վրայ, որովհետև առանց այդ թերութեան ղրուցը աւելի չաջողած կը լինէր: Այդ թերութիւնը նորա խրատական մասն է: Խրատներին և առհասարակ բարույն

կան խորհրդածութիւններին մեծ տեղ է տրած պատմութեան մէջ, և գորա շնորհիւ բաւականին նւազում է պատմութեան կենդանութիւնը և հետաքրքրութիւնը:

Լ. Մ.

ՇՄԻԴՏ.— «Առաջին վիշտ», թարգմանութիւն ռուսերէնից. Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի. 1896 թ. 64 էջ. գինն է 10 կոպ.

«Առաջին վիշտ» մեր մանկական գրադարանի ընտիր գրքերից մէկը կը լինի: Նրեխաները կը կարգան աչս դիրքը լարած ուշադրութեամբ և գուցէ շատերը զգան աչնպիսի խոր վիշտ, որպիսին չեն զգացել նոյն իսկ իրանց կեանքի մէջ: Աչնքան զօրեղ է պատմութեան գործած տպաւորութիւնը: Աչս պատմութեան սկիզբը մի խելիլիւ է, իսկ վերջումը նա փոխում է ողբերգական տեսարանի: Մի հարուստ վաճառականի տանը ծառայում է մի աղախին իւր վեց տարեկան աղջկաչ հետ: Մաչը աշխատում է խոհանոցի մէջ վաղ առաւօտից մինչև գիշերը: Նորա աղջիկը, որը միշտ աղանատես է իւր մօր չարքաչ կեանքին, աչնուամենայնիւ բախտաւոր և ուրախ է, որովհետև զգում է իւր մօր մի սիրող և հոգատար էակի ներկայութիւնը:— Մաչը հիւանդանում է և մեռնում: Փոքրիկը մնում է մենակ և որբ: Առաջ նա չէ հասկանում մահւան խորհուրդը, չեսուց կամաց կամաց սկսում է հասկանալ, որ էլ չէ լսելու իւր մօր ձայնը, էլ չէ հանգստա-

նալու իւր մօր գրկում, և ապա նա տեսնում է, որ ամեն բան վերջացել է, և ինքը մենակ և անտէր է մնացել աշխարհում: Աչնքան սրտաճմլիկ է որբացած աղջկաչ ղրութեան նկարագիրը, որ կ'սրելի էր նոյն իսկ մեղաղբել հեղինակին խստութեան մէջ, եթէ միայն գրքովի էական դադափաչը քաւիչ չլինէր: Լս ալը գաղափարը ուրիշ բան չէ, և թէ ոչ սէր և համակրութիւն ներշնչել ընթերցողի մէջ զէպի աշխատաւոր, հալալ և համեստ դասակարգը: Ապա թէ ոչ, ինչ հարկաւոր էր տանջել երեխաներին, նկարագրելով նոցա առջև աչն անձանց կոբուստը, որոնց սիրով շատերը ղեռ ևս բաղդաւոր են? Դա կը լինէր անտեղի խոտաւորութիւն հեղինակի կողմից: Գիրքը կարգալուց լեւ՝ մանուկը կարող է չուլ լել, վշտանալ, մինչև անգամ՝ արատաւել: Բաչց ալը վշտի և արտասուքի մէջ կ'ազնուանալ և կը մաքրի նորա սէրը զէպի աչն մարդիկ որոնք ապրում են աղքատութեան մէջ, բաչց իրանց ճակատի քրտինքով:

Լ. Մ.

ՏԻՒՐԵԱՆ, Կ. «Ան ծովու ռուսական եզերքը» (Արտատպւ. «Հանդէս Ամսորիացի-ից») Վիեննա, Մխիթարեան տպարան. 1895 թ. 189 էջ. զինն է 2 Վրանի:

Մեր ճանապարհորդական գրականութիւնը, պէտք է խոստովանել, չափ և չափ աղքատ է, չնայած, որ բանահիւսութեան այս ճիւղը իւր բազմակողմանի բովանդակութեամբ ամենահետաքրքրական և օգտակար ձևերից մէկն է: Ահա ինչու մահաւանդ գնահատելի է դառնում մեզ համար ճանապարհորդութեան վերաբերակ փոքր ի շատէ լուրջ գրւածքը, որ երևում է Վեր գրականութեան մէջ: Տիրեանի աշխատութիւնը «Ան ծովու ռուսական եզերքը» մի հիմնաւոր և տեղեկութիւններով հարուստ ուսումնասիրութիւն է: Հեղինակի գիտողութիւնները վերաբերում են այն բոլոր քաղաքներին և տեղերին, որոնք գտնւում են Ան ծովի ռուսական ափերի վերաջ ոկսած Բաթումից մինչև Օդէսա: Գիրքը կարդալիս՝ մեր աչքի առջև գալիս անցնում են իրար ետևից նոր-նոր քաղաքներ և բնութեան նորանոր տեսարաններ: Իւրաքանչիւր քաղաքի կամ աւանի մասին հեղինակը հաղորդում է բաղմաղան տեղեկութիւններ՝ պատմական, ազգագրական, կրթական և այլն: Նոցա գիրքը, ներքին կեանքը,

առաջադիմելու նպատակով, կամ աննպատակ պալմանները, առևտուրը, հասարակական հաստատութիւնները և ուրիշ չափ տեղեկութիւններ առատօրէն կարելի է գտնել գրքի մէջ: Մանաւանդ երկար կանգ է առնում հեղինակը Բաթումի և ևս առաւել Օդէսայի նկարագրութեան վերաջ: Եւ այդ, ի հարկէ, բնական է: Օդէսան և Բաթումը ամենամեծ կարեւորութիւն են ներկայացնում ծովափեայ բոլոր քաղաքներից, որոնք գտնւում են Ան ծովի եզերքին:

Տիրեանի աշխատութիւնը գրւած է պարզ լեզուով և սահուն ոճով և կարդացւում է հետաքրքրութեամբ: Հեղինակի արժանաւորութիւններից մէկն էլ այն է, որ նա չափ չէ զբաղեցնում ընթերցողին իւր անձով, մի հանգամանք, որ կարող էր ձանձրալի դարձնել գրւածը: Մենք խորհուրդ կը տանք կարդալ այս գիրքը: Հարստացնելով ընթերցողի տեղեկութիւնների պաշարը, նա կարող է կրկնապատիկ վարձատրել նորան իւր վերաջ գործ դրած ժամանակի փոխարէն:

Լ. Մ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Անցեալ անգամ յայտնեցինք որ հիւպատոսների կողմից յայտնի կացուցած սպանածների թիւը շուրջ 25.000 է: Խօսւում է թէ միսիոնարների տեղեկութիւններով իսկական թիւը 60.000-է: Ո՞վ կարող է ներկայ ըստելու՞մ այդ ամենը ստուգել: Հաշւում են օրւայ հացի կարօտ անօգնական հայերի թիւը 200.000 հոգի: Ահա այդ թշւառներին օգնելն է որ կազմում է ներկայիս ընդհանուր հոգսը: Եթէ կայ մի միսիթարական երեւոյթ—այդ այն է որ օգնութեան անհրաժեշտութիւնը ընդհանրապէս զգացւած է ոչ միայն հայերից, այլ և շատ օտարներից: Որքան է իսկական թշւառութեանը օրնում այդ ամենը—դժւար է այսօր դրական բան ասել: Սարսափի զգացմունքը դեռ չի անյայտացել և դեռ երկար կը մնայ: Հայութիւնից այն ինչ ընդհանուր կոտորածը չկարողացաւ խլել—այդ սպառնում է լրացնել բռնի հաւատաւիւթութիւնը, որը այնքան մեծ ծաւալ է ստացել, որ Կ. Պոլսի եւրոպական դեսպանները առանձին մտածողութեան դործ են դարձրել և սուլթանին առարկութիւններ արել այդ մասին: Ռեֆորմների թրքական վերահսկող յանձնաժողովը անգործ է. երկու ամիս է որ յանձնաժողովը քրիստոնեայ մոաւիւններ է նշանակել—բայց մինչ այժմ նոքա իրենց պաշտօնատեղին չեն ուղևորւել: Այդ յանձնաժողովի նախագահ նշանակւած էր Շէֆիկ փաշան, որի դէմ դեսպանները պարոք համարեցին բողոքել. առաջարկելով նորա տեղ Սալոնիկի նախկին համագաղտ Զիհնի փաշային, որը սակայն չընդունեց եղած առաջարկը: Կը տեսնենք թէ դորանով ինչ բան կը փոխւի: Պիտի հնար լինի՞ արդեօք որ բռնի մահմեդականացածները կրկին իրենց հայրենի եկեղեցու գիրկը վերադառնան. տեղ-տեղ փորձեր եղած են:

Զէյթունի ապստամբութիւնը վերջացած է: Հաշտութեան պայմանները յայտնի են:

Ստորև դնում ենք այս ամեն խնդիրներին վերաբերեալ կարևորագոյն նիւթերը:

Ա. Ա.

Մարտ 4-ին (նոր տոմար) յարուցւեց Անգլիայի Հաճայնքների ժողովում Հայաստանի մասին վիճաբանութիւնը, որը վաղուց ազդարարւած էր: Նիստի սկզբում պ. Քըրքոն, որը արտաքին գործերի մինիստրի օգնական է, ծանուցել էր որ անգլիական փոխհրապետոսներ են նշանակւած Մուշ, Սեբաստիա (Սիւսս) և Խարբերդում, և վարձովի կայարաններ են հաստատուած Դիարբեքիր և Ադանա: Դորանից քիչ յետոյ արմատական պատգամաւոր Սամուէլ Սմիթ, պաշտպանութեամբ պահպանողական սիր Զոհն Քեննէւէյի (Kennaway), ներկայացրեց հետեւեալ առաջարկը.

«Համայնքների ժողովը արտայայտում է իւր խորը համակրութիւնը Ասիական Թիւրքիայի քրիստոնեաների տանջանքների համար և ողբում է անաջողութիւնը այն ջանքերի, որ արւելքին այդ դժբախտների օգտին (Անգլիայի) վերջին կառավարութեան և ներկայ կառավարութեան կողմից. բայց նա յոյս ունի որ նոր ջանքեր կ'անեն նոցա վիճակը բարւոքելու համար»:

Քըրքոնը խօսք է ուզում, թաղուհու կառավարութեան անունից, և յայտնում հետեւեալը.

«Կառավարութիւնը ընդունում է Սմիթի առաջարկութիւնը և վկայում է որ հեռու են իրարից կառավարութեան գումարաւոր տոնական Ֆրազէօլդիան և անցեալ աշնան բուռն յայտարարութիւնները: Այլ ևս չեն պահանջում, որ Դարդանէլը ուժով անցնեն, որ յետ կոչենք մեր ղեկավարին, գահից վայր դցենք սուլթանին. այս բոլոր ցնորամիտ առաջարկները մոռացութեան են տրւած, և ներկայ կառավարութիւնը կարող է արձանագրել Հայերին յղած համակրութեան մի արտայայտութիւն, քանի որ այլ ևս չեն պահանջում, որ այդ համակրութիւնը վկայւի զինու միջամտութեամբ»:

«Նախընթաց կառավարութեան ¹⁾ վրայ է ընկնում պատաս-
 «խանատուութիւնը որ յարուցեց ռեֆորմների խնդիրը և Անդլիան
 «մտցրեց մի կոմբինացիայի մէջ ֆրանսայի և Ռուսիայի հետ: Լորդ
 «Սալիսբիւրին, կառավարութեան գլուխ անցնելով, տեսաւ որ այդ
 «գործակցութիւնը չունէր ցանկալի ներդրածութիւն և ջանաց
 «եւրոպական կոնցերտը վերականգնել:

«Ինչո՞ւ եւրոպական կոնցերտը այդքան քիչ բան անել կարո-
 «ւաացաւ: Բացատրութիւնը միւս պետութիւնների բռնած դիրքի
 «մէջ պիտի որոնել: Աւստրիան կամենում էր որ գործը կատարւի
 «սուլթանի թոյլտուութեամբ և համաձայնութեամբ. Ռուսիան կա-
 «մենում էր թողնել որ զբաղմունքը հանդարտի և համբե-
 «րութեամբ սպասեն որ սուլթանը կատարի իւր խոստումները ռե-
 «ֆորմները իրագործելու համար: Անգլիան գտնւեց դէմ ու դէմ
 «այն պետութիւնների ընդդիմադրութեան, որոնք թէ իրենք ան-
 «հատապէս և թէ միւսների հետ միասին հակառակ էին զէնքի
 «ոյժի գործադրութեան և որոնք վճռած էին ինչ գնով էլ որ լինի
 «խանդարել եւրոպական մի պատերազմ:

«Անգլիայի կողմից կղզիացած մի գործողութիւն անդործնա-
 «կան կը լինէր, որովհետեւ դա միայն քաղաքականութեան խնդիր
 «չէր, այլ և աշխարհադրութեան և տարւայ եղանակի խնդիր էր:
 «Եւ, բացի այդ, ոչ մի ապացոյց չկայ թէ այդ առանձնակի գոր-
 «ծողութիւնը, որ կարող էր եւրոպական պատերազմ յարուցանել,
 «կարող լինէր տեւական կերպով բարելաւել քրիստոնեայ բնակիչ-
 «ների վիճակը:

«Ինչ վերաբերում է այն բանին, որ Ռուսիային հրաւիրէին
 «գործելու, այդ պետութիւնը չէ՞ որ յայտարարեց (Սալիսբիւրիի
 «մինիստրութեան առաջին շաբաթն իսկ) որ նա ամենեւին չի
 «մտածում այդպէս վարելու: Իսկ թէ փորձ անւէր Ռուսիան
 «գործել տալու համար Միջերկրականում մի նաւահանգիստ տալ
 «նրան, հարց է թէ ո՞ր աղէք պիտի վերցնէր այդ նաւահան-
 «գիստը Ձարին նւէր տալու համար!

«Եզրակացութիւն. բրիտանական կառավարութիւնը ամեն բան

¹⁾ Ալսինքն ազատամիտ Ռոզբերիի մինիստրութեան:

« արաւ Հայերին օգնելու համար: Նաև ապագայում նա անփոյթ
 « չի գտնւիլ նոցա վերաբերմամբ, բայց նա չի կարող աւելի հեռու
 « գնալ քան ինչ անում է, քանի որ նա չի կարողանում համոզել
 « միւս պետութիւնները որ նորա հետ միասին գործեն: »

Քըրզոնի ճառից յետոյ խօսեցին յայտնի ճանապարհորդ և հե-
 տաբօտող Ստենչէյ ու պ. Բրայս, որից յետոյ Սմիթի առաջարկը ըն-
 դունեց առանց քւէարկութեան:

Այս օրերս հրատարակեց Հայաստանին վերաբերեալ երրորդ
 «Կապոյտ գիրքը»: Առաջին «Կապոյտ գրքում» ամփոփւած են Սա-
 սունի կոտորածներին վերաբերեալ պաշտօնական տեղեկութիւնները.
 երկրորդում ամփոփւած են պետութիւնների մէջ տեղի ունեցած
 զրազրութիւնները Փոքր-Ասիայի ռեֆորմների հարցի մասին. իսկ
 վերջին օրերը հրատարակած երրորդ «Կապոյտ գրքում», բացի այդ
 զրազրութիւնների շարունակութիւնից, տպւած են նաև օսմանեան
 կայսրութեան զանազան տեղերում գտնուող բրիտանական հիւպա-
 տոսների ղեկուցադրերը և վերջապէս կոտորածների վիճակագրա-
 կան ցուցակը, որը կաղմել է վեց եւրոպական դեսպանների պատ-
 ւիրակների յանձնաժողովը, հիմնւելով հիւպատոսական տեղեկա-
 գրերի վրա: Այդ վիճակագրութեան համաձայն, սպանւածների
 թիւը, որ ապսցուցւած է անհերքելի փաստերով, հասնում է
 25,000-ի: Սըր Ֆիլիպ Կէրրի իր 1895 թ. յունւարի 30-ի հեռա-
 գրով յայտնում է բրիտանական մինիստր-նախագահին, թէ զոհերի
 թիւը չէր կարելի ճշդութեամբ որոշել, հաստատ տեղեկութիւն-
 ների պակասութեան պատճառով, մանաւանդ Խարբէրդի և Վանի
 նահանգների վերաբերմամբ:

Իշխան Լոբանովի կարծիքը հաղորդւել է լորդ Սոլսբերիին
 Պետերբուրգից, 1895 թ. նոյեմբեր 4-ի հեռագրով. ռուսաց ար-
 տաքին գործերի մինիստրը յայտնել է, թէ չնայելով, որ ռեֆորմ-
 ների մասին իրազէն հրատարակել է, բայց պեռ երկար ժամանակ
 պէտք է սպասել մինչև կը բարեգըլի այն ցաւալի վիճակը, որ առաջ
 է եկել մոսկուլմանների և հայերի ազիտացիայից: Այդ ազիտացիան

մինիստրը համարում է բնական հետեանք գործողութեան այն խիստ ձևի, որ ցոյց արեց հայոց հարցում:

Իշխան Լոբանովը—ասում է հեռագրի մէջ—չծածկեց իւր կարծիքը, թէ նա գլխավորապէս Անգլիային է համարում պատասխանատու գործերի այդ տեսակ վիճակի համար, այն պատճառով, որ հայ կոմիտէի գործունէութիւնը քաջալերում էին Անգլիայի նշանաւոր անձերից շատերը:

Սըր Ֆիլիպ Կէրրի նոյեմբերի 25-ի հեռագրով հաղորդում է, թէ ինքը առաջարկեց ղեսպանների ժողովում՝ պնդել պատասխանատու առաջին մինիստր նշանակելու մասին: Ռուսաց ղեսպանը հակառակեց դրան այն հիման վրայ թէ՛ առաջին՝ սուլթանը չի համաձայնել և երկրորդ՝ այդպիսի մի պահանջ անելը կը նշանակէ միջամտել Թիւրքիայի ներքին գործերին:

Բարոն Բլանի հոկտեմբերի 26-ին բրիտանական ղեսպանին ուղարկած հեռագրի մէջ հաղորդում է, թէ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միաբան գործողութեան շրջանը վերջացրած պէտք է համարել ռեֆորմների մասին սուլթանի արած խոստումով, բայց որովհետև Փոքր-Ասիայից դեռ էլի վատ լուրեր են հասնում, ուստի Իսալիան, Աւստրիայի և Գերմանիայի հետ, պէտք է միջնորդէ Բ. Դրան առաջ հայերի համար:

Խարբերդի և Վանի նահանգների զոհերի թւի մասին, որի վերաբերմամբ սըր Ֆիլիպ Կէրրի յայտնում է, թէ դեռ ճիշդ տեղեկութիւն չկան, այժմ հրատարակած են հետեւեալ տեղեկութիւնները Լոնդոնի լրագիրներում:

«Յուզակը կազմած է 1896 թ. յունւարի 15-ին. նրա մէջ առաջ են բերւած հետեւեալ ֆակտերը. Խարբերդի նահանգում և նրա 59 գիւղերում, Արաբկերում, Մալաթիայում, Էգինում, Կարան-Մադանում, Տէրսիմում և Բալսում ու նրանց գիւղերում՝

Ապանւած քրիստոնեաների թիւը 29,544

Այրւած , , 1,383

Ապանւած ուսուցիչների, քարոզիչների և քահանաների թիւը 51

Սովից և ցրտից մեռածների թիւը 3,266

Որոնք զոնւել են մեռած դաշտերում և ճանապարհներում.	4,330
Որոնք վախից են սրտաճաք եղել	760
Մեռածների զուամարը . . .	39,334
Վիրաւորւածներ.	8,000
Այրւած տներ	28,562
Աւերւած եկեղեցիներ, վանքեր և դպրոցներ. . .	227
Անպատուած կանայք և աղջիկներ.	5,530
Բռնի կերպով ամուսնացրած թիւրքերի հետ . .	1,532
Բռնի խլամացրած.	15,179
Այդ բոլորը կատարւել է 1895 թ. հոկտեմբերի 1-ից մինչև 1896 թ. յունւարի 15-ի ժամանակամիջոցում:	

Զէյթունի հաշտութեան պայմանները հետևեալներն են.

- 1) Ընդհանուր ներում. 2) Զէյթուն պիտի ունենայ, ընդունւած բէֆորմների հիման վրայ, քրիստոնեայ կառավարիչ և տեղական միլիցիա, որը, ի հարկէ, պիտի բաղկանայ քաղաքի հայերից.
- 3) Նարժումին զլուխ կանշնող ոչ-տեղացի անձերը պիտի չջանձնեն, այլ միայն պիտի աքսորւեն հիւպատոսների հսկողութեան տակ.
- 4) Զէյթուն ապաստանողները, որ հաշտւում են 13.000 հոգիի չափ, պիտի վերադառնան իրենց տեղերը և կառավարութիւնը հանդիսաւոր խոստում պիտի տայ նոցա ոչ անձին և ոչ ինչքին դիպչելու.
- 5) Հայերը իրենց զրաւած պատերազմական զէնքերը պիտի չանձնեն թիւրք կառավարութեան. նոյն բանը պիտի անեն սակայն նաև դրացի մահմէդական զիւզերը, որոնք կառավարութեան գիտակցութեամբ կամ անգիտակցութեամբ տէր են պատերազմական զէնքերի: Թէ քրիստոնեաները է. թէ մահմէտականները միայն որսորդական զէնք կրելու ազատ պիտի լինին:

Զէյթունում գտնուող եւրոպական երեք հիւպատոսները հեռադրեցին (փետրւարին) իրենց ղեկապաններին Կ. Պոլսում, թէ մի զարհուրելի թշուառութիւն և չքաւորութիւն է տիրում 8000 հայերի մէջ: Քաղցած, հազիւ ծածկւած որ և է վատ փալասներով, հիւանդները և վիրաւորները մեռածների կողքին, ամենքը իրար

դէմ տւած մի փոքր տաքութիւն ստանալու համար—նոքա ներկայացնում են ամենաաղեկոտոր տեսարան: Հետեւապէս Կ. Պոլսի զիսպանները վճռել են ստորագորութիւն բաց անել այդ խեղճերի օգտին:

Տեղական իշխանութիւնները աշխատում են Զէյթունից, օգնութեամբ և վերահսկողութեամբ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի հիւպատոսների՝ տեղափոխել դէպի Հալէպ այն Հաջերին, որոնք ապաստանել են Զէյթունում, բայց որոնք այնտեղացի չեն: Հիւանդները ենթարկւելու են բժշկական քննութեան և խնամելու են մի հիւանդանոցում, որը ձեռաց շինւելու է ինչպէս և լինի: Երեք մահմեդականներից և երեք քրիստոնեաներից բաղկացած մի յանձնաժողով պիտի վերահսկի այս գործողութիւններին, պիտի նոցա կերակրի նահանգի գանձարանից և ժամանակաւորապէս բնակւելու տեղ տայ Այնթապում և Մարաշում այն զիւղացիներին, որոնց զիւղերը աւերւած են:

Խնդիր կայ Մարաշում Ֆրանսիայի փոխ-հիւպատոս հաստատել, ինկատի ունենալով որ այդ շրջանում կաթոլիկ միսիոնարներին բազմաթիւ վանքեր և հաստատութիւններ կան:

ԴԵՊԲ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳ, ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵԱՆՔՈՒՄ

Հալոց բարեգործական ընկերութեան ալս տարւալ ընդհանուր ժողովը կոչւած էր, սովորական խնդիրներէց շուրս, զբաղւելու գնդապետ պ. Իսահակ Մելիք-Հալկաղեանցին ընկերութեան պատուոյ անդամ ընտրելու խնդրով:

Խնդրի չարուցանողը Ընկերութեան Ախալցխայի ճիւղն էր, որի վարչութեան նախագահն է եղած պ. Մելիք-Հալկաղեանց տասը տարի շարունակ:

Սա անկարևոր մի հանգամանք չէ, որ Բար. Ընկ. Ախալցխայի ճիւղը կամ նորա վարչութիւնը չալտնի է Ընկերութեան կենտրոնին (Խորհրդին) և կենտրոնի ընդհանուր ժողովներին իւր զարմանալի չամառութեամբ՝ չչարմարելու ընկերութեան կանոնադրութեանը: Կենտրոնը հաշիւ է պահանջում նորանից — չեն տալիս, ուշացնում են, ձգձգում, խանգարում: Եւր կենտրոնը իւր և ճիւղերի նախահաշիւներն է ներկալացնում ընդհանուր ժողովին — Խորհրդի քարտուղարը, գէթ անցեալներում, չաճալս պէտք է չալտնի որ Ախալցխայի ճիւղի նախահաշիւը դեռ չի ստացւած, «չնայած որ գրեւ ենք, պահանջել ենք» և այլն:

Եւ կամ ինքնագլուխ կերպով մի ուրիշ անկանոնութիւն կը կատարի և չի կամենալ հետադարձ հպատակել Խորհրդի ազդարարութեան: Մի որ և է զխացաւանք Ախալցխայի ճիւղը կը պատճառի ընդհանուր գործին, առանց դորան անկարելի է:

Եւ իւր աւանդութիւնից Ախալցխայի ճիւղը չուզեց լետ կանգնել նոյն խել մի ամենապիտուկ խնդրում, ինչպիսին է մէկին պատուոյ անդամ ընտրելու գործը:

Ըստ կանոնադրութեան՝ պատւաւոր անդամ ընտրողը միայն կենտրոնի ընդհանուր ժողովն է (կանոնադր § 44). իսկ դուրս պարզ պատճառն ալն է, որ կանոնադրութիւնը ճանաչում է միայն ամբողջ ընկերութեան պատւաւոր անդամ, և ոչ պատւաւոր անդամ ալս կամ ալն ճիւղի:

Միւս կողմից ընկերութեան տեղական վարչութիւններին տրւած «հրահանգի» մէջ որոշւած են ալն խնդիրները, որոնք կարող են ենթա-

կաջ լինել տեղական վարչութիւնների և տեղական ընդհանուր ժողովների քննութեանը և որոշումներին (Կարգացէք «Հրահանգի» § 5, ից սկսած մինչև § 16 և մասնաւորապէս § 15, ուր որոշւած են տեղական ընդհանուր ժողովների պարապմանց առարկաները):

Այդ ջօղածները կարգաւով՝ դուք կը գաք աչն համոզման, որ տեղական վարչութիւնները և տեղական ընդհանուր ժողովները կոչումն չունին զբաղւելու ընկերութեան պատւաւոր անդամներ ընտրելու խնդրով:

Ամեն մի ճիւղի անդամ ալդ դէպքում ունի աչն իրաւունքը, ինչ որ չունի ճիւղի վարչութիւնը և ճիւղի ընդհանուր ժողովը, իբրև պաշտօնական մարմիններ: Եւ ալդ ըստ երևութին զարմանալի բանը մեկնում է շատ պարզ կերպով. ճիւղի ամեն մի անդամը միաժամանակ անդամ է տնտիշ ընկերութեան, հետեապէս և կենդրոնական ընդհանուր ժողովների, ուր նա իրաւունք ունի ձայն տալու, և իբր ընկալութեան անդամ՝ նա իրաւունք ունի Խորհրդին առաջարկութիւններ անելու և Խորհրդի միջոցով ընդհանուր ժողովի առաջը բերելու իւր առաջարկը:

Բաց որովհետև Ախալցխայի ճիւղի աւանդութիւնների մէջ չկաջ կանոնադրութեան շատ աւելի որոշ պահանջներին ինքնաբերաբար ենթարկւելը, ուր մնաց որ նոքա հետեւին մի կանոնի, որը ուղղակի չէ աւած կանոնադրութեան մէջ, ալ մտքով միայն պիտի հասկանալ:

Եւ աչա Ախալցխայի ճիւղի վարչութիւնը սկսւում է զբաղւել Կովկասի Հալոց Բարեգ. Ընկերութեան պատւաւոր անդամ ընտրելու խնդրով, որ իւր դւրծը չէ. նա առաջարկում է նոյնը տեղական ընդհանուր ժողովին, որի գործը չէ նոյնպէս ալդ մասին որ և է որոշում կապացնելը, իբրև մի առարկալ, որը դուրս է կանոնադրութեամբ տեղական ընդհանուր ժողովներին՝ լատկացրած սահմանից. և ալդ տեղական ընդհանուր ժողովն էլ միաժայն հաւանութիւն է տալիս իւր վարչութեան առաջարկութեան համար՝ պ. Մելիք-Հալկազեանցին ընտրել պատւաւոր անդամ Կովկասի Հալոց Բար. Ընկերութեան:

Որ տեղական վարչութեան և տեղական ընդհանուր ժողովի որոշումները հրապարակական բնաւորութիւն ունէին, ալդ պարզ է, որպէս պարզ է և աչն, որ ալդ որոշումների մասին տեղեկութիւն էր տրւած նաև պ. Մելիք-Հալկազեանցին:

Ալթմ կէք ու պնդեցէք, թէ պատւաւոր անդամ ընտրողը Կենդրոնական ընդհանուր ժողովն է...:

Երբ որ մի տեղական ընդհանուր ժողով մէկին պատւաւոր անդամ ընտրելու խնդրի համար հրապարակական եւ պաշտօնական նիստ է կայացում, և ապա իւր միաժայն որոշումը Կենդրոնին ներկայացնում—խնդիրքով որ ընդհանուր ժողովի քննութեանը ենթարկւի, ապա ալդ խնդիրքը խնդիրք չէ, ալ սպառնալիք: Դորանում համոզւելու համար բաւական է եթէ քննէք

ալն դէպքը, երբ ընդհանուր ժողովը—այդովսի մի պատւի խնդրի համար—
մերժէր Ախալցխայի տեղական վարչութեան և տեղական ընդհանուր ժո-
ղովի առաջարկը... մի դէպք, որ հնչուութեամբ կարող էր պատահել, քանի
որ պ. Մելիք-Հալկազեանցի գործունէութեան հետ կենտրոնի ընդհանուր
ժողովի մեծամասնութիւնը առաջին անգամ հէնց այդ ժողովումն էր ծա-
նօթանում:

Այն եղանակով ինչպէս Ախալցխացիք էին տարել ալդ գործը (ես
դիտմամբ եմ ախալցխացիք ասում, որովհետեւ տեղական վարչութիւնը
հնարաւոր եղածն արել էր իւր լարուցած խնդիրը ամբողջ Ախալցխայի
համար պատւի խնդրի շինել), ընդհանուր ժողովի կողմից մերժումը պիտի
ընդունէր իբրեւ Ախալցխացիներին տւած վիրաւորանք: Չարմանալ պէտք է
պէմ, որ ընդհանուր ժողովի ալն անդամը, որը ակ կարծիք ունի պատւի
անդամութեան մասին, պէտք է պատրաստ լինէր վիրաւորանքներ լսելու
ժողովի մէջ ներկա ախալցխացի անդամների կողմից, թէ ժողովում և թէ
ժողովից դուրս. զարմանալ պէտք է, որ ալդ նոյն վիրաւորանքները նաեւ
Ախալցխա քաղաքից նոքա պիտի հասցնէին նաեւ մամուլի մէջ՝ իրենց
հայրենակիցների առաջ հրապարակով պարծենալու համար, թէ ահա ինչ-
պէս մենք գիտենք մեր՝ ախալցխացիներին՝ պատիւը պաշտպանել և պախա-
րակել ընդհանուր ժողովի ալն անդամներին, որոնք համարձակեցին մո-
ռանալ, թէ ինչ քաղաքի հետ էին կուտւում նոքա...

Կարդացէք, օրինակ, Արձագանքի № 28 ում տպւած ընկերութեան
Ախալցխայի ճիւղի վարչութեան անդամ Յ. Յակոբեանի նամակը, որը
մինչև իսկ իւր պաշտօնը մոռանալով՝ ուղղակի ստորագրել է «Ախալցխայի
վարչութեան անդամ»: Այդպէս ստորագրելով պ. Յ. Յակոբեանը ոչ ալն-
քան կամեցել է Կովկասի Հայոց Բարեգ. (նկ. Ախալցխայի ճիւղը նույն-
նպատակով Ախալցխա քաղաքի հետ և ճիւղի վարչութիւնը՝ քաղաքի վար-
չութեան հետ (ուպրաւա), որի անդամը չէ նա անշուշտ, ալ ալդպէս
ստորագրելով՝ նա կամեցել է միայն ապացուց տալ որ ընկերութեան
գործերի մէջ նա հնչուութեամբ ենթակալ է լինում ալն բանին, որ եր-
բեմն անդիտութիւն է կոչւում ոչ միայն «մեծ-մեծ մարդոց» ալ և մանաւանդ
«միջնակարգ ուսումնարանների սաների, գրագէտ գործակատարների» և
նոյն իսկ անգրագէտների սովորական բարբառով...

«Ախալցխայի վարչութեան» ալդ անդամը, ուրեմն, ոչ միայն պատ-
րաստ է իւր համաքաղաքացիների պատիւը «պաշտպանել» ընդհանուր ժո-
ղովի ալս ու ալն անդամի դէմ, ալ նոյն իսկ քաջութիւն ունի հրապա-
րակով իւր արհամարհանքն ցատնել դէպի ընդհանուր ժողովը, ի դէպս եթէ
սա կամենալու լինէր ընկերութեանը լաւ ծառայած մի անդամին, ինչպէս
է պ. Մելիք-Հալկազեանը, հանդիսաւոր կերպով իւր շնորհակալութիւնը ցա-
նել և նորան շնորհակալութեան թուղթ մատուցանել Կենտրոնի միջոցով:

«Վարչութիւնս, չափոնց նա, հրաժարում է ձեր շնորհակալութիւններից»:

Ահա աղջկիսի պատկառանք ունի ընկերութեան մի ճիւղի վարչութիւնը գէպի Ընկերութեան ընդհանուր ժողովը, աչն ժողովը, որ հաստատութեան ամենաբարձր ատենան է...

Այժմ եկէք ու զարմացէք աչն դանգատների վրայ, որ Կենտրոնը չաճախ ունեցել է ընկերութեան Ախալցխայի ճիւղի վարչութեան վրայ: Միք զարմանալ. ալդ վարչութիւնը, ինչպէս տեսնում էք, նաև ընդհանուր ժողովի վճիռների վրայ թքել գիտէ, եթէ իւր ասածը անց չկենայ չնալած որ ընդհանուր ժողովը նաև անկախ այս կամ աչն ճիւղի ցանկութիւնից և առաջարկութիւնից՝ կարող է իւր շնորհակալութիւնները չափոնցել ուժ որ արժան դատէ:

«Վարչութիւնս հրաժարում է ձեր շնորհակալութիւններից»... Կարծես թէ շնորհակալութիւն չափոնցելու առաջարկը վերաբերած լինէր ոչ թէ ընկերութեան պատական և բեղմնաւոր անդամ պ. Մելիք-Հալիաղեանցին, ալ ընկերութեան Ախալցխայի ճիւղի վարչութեան, որ վերջինս իրաւունք ունենար հրաժարել ալդ պատկից... Ինչ զարմանալի հասկացողութիւն ընկերութեան անդամների, ընկերութեան անդական վարչութիւնների և Կենտրոնի ընդհանուր ժողովի իրաւունքների մասին. և վերջապէս, ինչ ստոր զազափար ընդհանուր ժողովի մասին, որի անսովոր կերպով և միաձայն արտաչափած շնորհակալութիւնը ալդքան քիչ գին պիտի ունենայ նոյն ալդ ընկերութեան բազմաթիւ ճիւղերից մէկի համար...

Նւ ինչիցն էր աչնքան մեծ աղմուկը. ինչու Ընկերութեան Ախալցխայի ճիւղի վարչութիւնը աչնքան չուզում էր, երբ ընդհանուր ժողովում ձաչներ էին լսում ոչ չողուտ նորա առաջարկի անոյայման ընդունելութեան: Ալդ պարզ է. դա աչն պատճառով էր որ պ. Մելիք-Հալիաղեանին պատաւոր անդամ ընտրելու խնդիրը նոքա բարդել էին ու խճճել Մինչդեռ ընդհանուր ժողովի անդամներից չատերի համար խնդիրը լոկ աչն էր որ ընկերութեան մի վաստակաւոր անդամին հանդիսաւոր կերպով բարոյական վարձատրութիւն տրել, ընկերութեան Ախալցխայի ճիւղի ներկայացուցիչների և ժողովի շատ անդամների համար խնդիրը աւելի բարդ էր. նոքա հոգսը միննոչն ժամանակ Ախալցխայի ճիւղի վարչութեան եւ տեղական ընդհանուր ժողովի պատին ազատելն էր. աչն ճիւղի, որը ամենաանտակաւ կերպով ալդ նոյն խնդիրը արդէն նախապնդել էր Ախալցխայում հրապարակական ժողովի մէջ...

Հասկանալի է գէթ աչմ, թէ ովքեր են սկզբնապատճառները աչն երեւութի, որ պ. Մելիք-Հալիաղեանցի պատաւոր անդամ ընտրելու խնդիրը «տուփի մէջ դրեց», և թէ ինչու ընդհանուր ժողովի շնորհակալութեան քւէ տալու առաջարկը մինչև անդամ վիրաւորանք թւեց նոքա:

որոնց հոգսը ոչ թէ քւէարկողի պատիւը, այլ իրենց սեփական «ամբիցիան» ազատելն էր, մի կողմնակի հոգս, որ ամենևին չպիտի գար ծանրանալու ժողովականների խղճի վրայ... Առանց այս հանգամանքի, ռւս մտքով կանցնէր թէ ընկերութեան մի անդամի համար, որը լաւ ծառայած է ընկերութեանը (միևնույն է կենտրոնում թէ նորա ճիւղերից մէկն ու մէկում) վիրաւորական կամ քիչ վարձատրութիւն համարէր կենտրոնական ընդհանուր ժողովի շնորհակալութիւնը, արտաչափուած բաց քւէարկութեամբ, միաձայն և բուռն ու ջերմ զգացմունքով, բղխած առանց բացառութեան ամենքի սրտի խորքից:

Նւ սակայն աչդ զգացմունքն է ահա որ ամենակոպիտ կերպով վիրաւորելու եկան Ախալցըխայի ճիւղի պատգամաւորները:

Այս խորհրդածութիւնների առաջ կորչում է բուն խնդիրը՝ ինչ մեծամասնութեամբ և վճռած լինէր վերջինս չօդուտ Ախալցըխայի ճիւղի առաջարկի: Ամենքի կարծիքով աչդպիսի խնդիրները պէտք է միաձայն վճռեն և բաց քւէարկութեամբ. իսկ դորանից աչն սլարդ եղբակացութիւնն է բղխում, որ եթէ միայն ընտրելու համար չկա՝ միաբանութիւն, ուրեմն չպէտք է խնդիրը քւէարկութեան դնէր առհասարակ և պէտք էր ընդունել աչն բանաձևը, որը կարող էր միաձայնութեամբ ընդունել, աչն է՝ շնորհակալութեան քւէն: Մեծամասնութեան ներկայացուցիչները չհամաձայնեցին աչդ պարզ լոգիկային ենթարկելու, ապացուց որ անկեղծ չէր նոցա կարծիքը թէ աչդպիսի խնդիր չպէտք էր գաղտնի քւէարկութեան ենթարկել և միաձայնութեամբ ընդունել. իւր հետեանքը եղաւ գաղտնի քւէարկութիւն և ժողովականների թւի 33% փոքրամասնութիւն (աչն է սեւեր և ձեռնպահներ միասին 25 հոգի, որ անում է 76 ներկա եղողների երրորդը, ուրեմն 33%): Աչդ աչնքան մեծ փոքրամասնութիւն է, որ դորանից մի տոկոս (1%) աւելին անվաւերական է դարձնում լոկ վարչութեան սովորական անդամի ընտրութիւնը: Իսկ ժողովը ընտրում էր ոչ թէ վարչութեան մի սովորական անդամ, այլ Ընկերութեան պատուաւոր անդամ, միւկոչում՝ որ չատկացնում է մէկին ցկեանս:

Դա մի բարոյական պարտութիւն էր ժողովի մեծամասնութեան համար, մի պարտութիւն, որ ասպագայում խրատ կը լինի չատերի համար:

Լ Ո Ւ Ս Ի Ն Ի

ՌՈՒՍԱՑ ՄԱՄՈՒԼԸ ՀԱՅԵՐԻ ԵՒ ՎՐԱՑՈՑ ՄԱՍԻՆ

«Մուրճ»-ի անցեալ համարում մենք խօստացանք ծանօթացնել մեր ընթերցողներին այն յարձակողական յօդաճների բնաւորութեան հետ, որոնք ժամանակ առ ժամանակ, իսկ վերջին ժամանակներս նաեւ շատ յաճախ, երեւում են ոռւսաց մայրաքաղաքների թերթերից ոմանց մէջ: Հայ ընթերցողներին պատշաճ է հիմնաւորապէս ծանօթանալ այդ յարձակողական յօդաճների հետ, որովհետեւ դոքա չեն մնում Ռուսիայում «Ձայն բառաւոր» յանապատին, այլ ազդում են շատ հազարաւոր ընթերցողների վրայ և դոցա հայեացքներին ուղղութիւն են տալիս նոքա՝ չնայած ոռւսաց լիբերալ թերթերի համակրական վերաբերմունքին դէպի Ռուսիայի հայկական տարրը: Եւ այդ հայեացքները ապա արտայայտւում են կիանքի մէջ և խորը շօշափում հայ ժողովրդի բոլոր խաւերի թէ՛ մտաւոր, թէ՛ բարոյական, թէ՛ կրօնական, թէ՛ քաղաքացիական և թէ՛ նիւթական շահերը: Այս անգամ մենք առաջ ենք բերում «Մոսկովսկիայա Վեդոմոստի» օրաթերթի «Մուրճ»-ի անցեալ համարում ակնարկած յօդաճը, գրւած Գուրաչիսի նահանգի վրաց ազնւականութեան տոաջնորդ իշխ. Մերեթելիի ճառի առիթով: Այդ ճառը իշխ. Մերեթելիին արտասանել էր ազնւականների ժողովում, ի պաշտպանութիւն վրացոց՝ ընդդէմ սոցա վրաց եղած յարձակումների ոռւսաց մամուլի մէջ: «Մոսկովսկիայա Վեդոմոստի» լրագիրը այդ ճառը առիթ է բռնում հայերի վրայ աւելի ևս խիստ յարձակումներ գործելու, ջանալով Հայերի դէմ դուրս բերել թէ՛ ոռւս և թէ՛ վրաց տարրերը Անդրկովկասում: Մոսկովեան թերթի խորամանկ քաղաքականութիւնը շատ ակներև է բաց պէտք է համոզւել դորանում՝ կարդալով մեր ակնարկած յօդաճը իւր ամբողջութեամբ որ ստորև տաւջ ենք բերում:

«Իշխան Ծերեթելու ասելով, թէ ազնականութիւնը և թէ վրաց ազգաբնակութեան ալ խաւերը «վրդոված են և խռոված աչն արշաւանքի համար, որ դործել են մամուլի մի քանի ազգեցիկ օրդանները»: Բայց մենք պիտի խոստովանենք, որ մալրաքաղաքների թերթերում չենք տեսել լուրեր, որոնք ընդունակ լինէին վրաց ազգաբնակութեանը անհաղիտ անել: Շատ լուրեր կալին հայերի մասին, բայց ոչ վրացոց ղէմ: Կարելի է որ հայերին ձեռնառու է թաքնել վրացոց մէջքի ետևը, իրենց պոլիտիկոսութիւնը ծածկելով վրացոց լաւտնի հաւատարմութիւնով և անձնւիրութիւնով ¹⁾: Կարելի է որ հայերը լուրեր են տարածում, թէ իբր մալրաքաղաքի թերթերը խօսում լինեն վրացոց մասին անհա, ինչ որ իրօք նոքա հայերի մասին են ասում: Մենք տեսել ենք Նովոե Վրեմյայ-ում Ֆելիքս-տոններ, որոնք կարող էին առիթ տալ ալգայիսի խեղաթիւրութեան, որովհետև նոցանում, ցաւօք պիտի ասել որ՝ Կովկասեան տեղական պաշտօնականների մասին խնդիրը քննւում էր առանց սահմաններ գծելու կովկասեան ազգութիւնների մէջ, և բոլորը ի մի ձուլելով «տեղացիներ» խօսքով: Վերջին ծալր սխալ համարելով ալգայիսի ձուլումը, մենք աչնուամենայնիւ հաւատացած ենք, որ նոյն իսկ Նովոե Վրեմյայ միայն անգլիաբար թուլ է տւել ալգ իւր Ֆելիքստոններին մէջ, և որ իսկապէս ալգ թերթը բնաւ չի նախում հայերի և վրացոց վրա՝ որպէս համասեռ՝ ռուս ալգային տեսակէտից:

«Յամենաչն դէպս մենք հաւատացած ենք, իշխան Ծերեթելու հետ միասին, որ թէ կառավարութեան և թէ ռուս հասարակութեան մէջ ալգայիսի չիօթում չկալ: Մենք հաւատացած ենք, որ պոլիտիկոսութիւն միող հայերի արդարացի տեղութիւնը բնաւ չի տարածում վրացոց վրա, որոնք նոյնքան նւիրւած են Ռուսիային, որքան և իրենք ռուսները: Եթէ ռուսների մէջ գոյութիւն ունենալ հասկացողութիւնների ալգայիսի ցաւալի չիօթումն, մենք կը ցանկալինք որ աչն կարելիին չալի չուտով և կատարելապէս ցրէր:

«Քանիցս մենք ղէպքեր ենք ունեցել պարզել մանրամասնօրէն, որ ռուս ազգային գաղափարը ամենևին չի կախնում բոլոր ինքնատիպ տարրերի (своеобразные элементы) ինքնուրոյնութիւնները ջնջելում, տարրերի, որոնք մտնում են կախրութեան՝ որպէս ընդհանուր ռուս հայրենիքի և ռուս մեծ ազգայնութեան կազմի մէջ: Ռուս ազգը կազմող մեծ ընտանիքին պատկանելը որոշում է ռգեկան ազգակցութեամբ (аг-

¹⁾ Այսինքն հայերը օգուտ են քաղում երբ վրացիք արտաշախտում են իրենց անձնւիրութիւնը Ռուսիային, որովհետև, իբր թէ, ռուսները վրացու ասածը վերագրում են նաև հային:

ХОВНЫМЪ РОДСТВОМЪ)՝ նորա կեանքի հիմունքների հետ, հոգեկցութեամբ (ПРИВЯЗАНОСТЬЮ) նորա ընդհանուր միասնական կեանքին, ձգտումով միասին աշխատել ընդհանուր հայրենիքի բարօրութեան համար: Ազգային տեսակէտից իշխան Բագրատիոնը երեան է դալիս իբր իսկական ռուս ազգասէր՝ մնալով վրացի, մինչդեռ ալլ և ալլ հերձաժողներ, ինչպէս Դրագոմանովը, ցեղով բուն ռուս՝ ոչինչ չունին ընդհանուր ազգութեան հետ:

«Մենք հարկադրած ենք մերկացնել ֆինլանդական սեպարատիստներին¹⁾, ոչ ալն պատճառով որ նոքա շէդերէն կամ ֆիններէն են խոսում, և ոչ ալն պատճառով, որ նոքա սիրում են իրենց հայրենիքը: Ամեն մարդ սիրում է իւր տեղական հայրենիքը, լինի ալդ Կուրսկի, Քուլթալի թէ Վիբորգի նահանգները: Այդտեղ ոչինչ դատապարտելի բան չկայ Դատապարտելի ևն վարում նոքա, որոնք ձգտում են իրենց երկիրը քաղաքականապէս և թէ ոգեպէս բաժանել Ռուսիայից, որպէս ընդհանուր հայրենիքից: Մենք քանիցս բացատրել ենք, որ ռուս ազգային դադախարը կատարելապէս հաշուում է նոյն իսկ լեհական ազգութեան գոյութեան և զարգացում հետ: Վնասակար և լանցաւոր են միայն լեհական ազգայնութեան արտալաւաութիւնները միմիայն ալն պատճառով, որ նոքա ձգտում են լեհական երկիրը (Польскій край) բարոյապէս և քաղաքականապէս խզել Ռուսիայից: Մենք, ռուսներս, անպայման եղբայրական զգացմունքով ենք նայում ալլազգի ուխայեան ցեղերի վրա, որոնց համար մենք ինքներս տանդժեկ ենք ալբերնարան և—ժամասացութեան գրքերի թարգմանութեան միջոցով—ինքներս հաստատել ենք նոցա լեզուի զարգացումը: Բայց ալդ ցեղերը աճում են և զարգանում սիրուց ոգով գէպի Ռուսիան, եղբայրութեան ոգով ռուս ազգայնութեան վերաբերմամբ, որի բաղադրիչ կազմի մէջ են նոքա գտանւում: Ընդհակառակը մենք չենք կարող համակրել ալն մարդկանց, որոնք, ցեղական առանձնատկութիւնների քօղի տակ՝ աշխատում են նոյն ալդ ցեղերից առանձին ազգութիւնների կազմել, Չինգիսիանի և նմանների աւանդութիւններն են նորից չարուցանում: Նոյն ալդ տեսակէտը դորձադրելի է ռուս ազգային զաղափարին՝ Անդրկովկասի ցեղերի նկատմամբ: Ռուսները կուր կը լինէին մեղք դորձած կը լինէին իրենց հայրենիքի դէմ, եթէ չնկատէին հայ պոլիտիկոսների ջանքերը իրենց ցեղից առանձին ազգ կազմել, ցնորքներով հայոց թագաւորութեան մասին (...еслибы не замечали преступных стараний армянских политикановъ выдѣлить свое племя въ особую націю, съ мечтами объ

¹⁾ Սեպարատիստ նշանակում է ձգտող՝ ընդհանուր պետութիւնից բաժանւելու:

армянскомъ царствѣ), պատրաստ հարստահարելու Ռուսիան յողուտ հայկական զազալիարի։ Ռուս մամուլը իւր հալոնաւորական պարտքն է կատարում, մերկացնելով ալդ ինտրիգները և նախազգուշացնելով Ռուսիան վտանգի մասին, որը նա առաւել նշանաւոր է, որ ալդ վտանգը բղխում է ռուսաց հպատակների միջից։ Բայց սնարդար կը լինէր, անհայրենասիրական կը լինէր, բոլորովին անաղային կը լինէր վիրաւորել վրացիներին անտեղի կասկածներով և կամ ուրանալ նոցա իրաւունքները, որոնք ռուսաց ընդհանուր հալոնաւորում պակաս անձեռնմխելի չեն, քան իրաւունքները նախկին Բեռլինի իշխանութեան և կամ նախկին Աստրախանեան Թագաւորութեան։ Մենք ուրախ ենք լսելու իշխան Ծերիթելիի հալոնաւորական բողոքները, որոնց մենք միանում ենք բոլորովին աչնպէս, ինչպէս և իրենք վրացիք։ Մենք, ռուսներս, չենք մոռանում Վրաստանի պատմութիւնը, որը ներկայանում էր արտայայտող նոյն պատմական կոչման (миссия), որ և Ռուսիայինն է։ Մենք լիշում ենք, թէ ինչպէս ալդ ոգեկան միութիւնը արտաշատում էր հարիւրաւոր տարիներ առաջ՝ դաշնակից լինելու և միանալու ձգտումներով։ Եղբայրաբար ենք վերաբերում դէպի աչնցեղերը, որոնք մոռնում են ռուս ազգութեան բազաղութեան մէջ, ուլ ընմն աւելի ևս չենք կարող դիտաւորութիւն ունենալ որ և է կերպ տարբերութիւն դնել մեր և վրացոց մէջ, որոնք ինքնազօժար կերպով, իրենց երկարատեւ լնդիրքներով ձուլել են իրենց պետութիւնը ռուս պետութեան հետ։ Կարո՞ղ է արդեօք ալդ երկու ցեղերի մէջ եղած կատարեալ ոգեկան կապի համար աւելի մեծ ապացոյց լինել։ Մենք չենք կարող մոռանալ, ինչպէս անկասկած չեն մոռանում նաև վրացիք, որ Վրաստանի հետ միութիւնը պատճառ եղաւ և արդարացրեց մեր պատմական կոչումը Անդրկովկասում։ Երկու ազգութիւններն ևս Կովկասում ներկայացնում էին և ներկայացնում են միևնոյն գործը, և եթէ Ռուսիան ազատեց Վրաստանը՝ զորանով նա ազատեց իւր սեփական գործը, որը ընդհանուր է մեր և Վրաստանի համար։ Վրաց տարրը Կովկասում կազմում է Ռուսիայի ամենակարևոր նեցուկներից սչկը, որովհետև աչնտեղ մեր շահերը կատարեալապէս նոչն են և անբաժանելի են։ Մենք չենք ուղում ասել թէ ալդ շահերը միշտ լաւ պաշտպանւած եղած լինեն. ընդհակառակը, աչնպիսի ֆակտեր, ինչպիսին է աչն որ մի քանի հարիւր հազար հայերին տրեց մի հող, որը ազատեց Վրաստանի և Ռուսիայի ձեռքով ընդհանուր գործի համար ¹⁾ (такие факты, какъ отъѣздъ сотнямъ тысячъ армянъ территоріи, которая была спасена для

¹⁾ Թէ ալդ որ հարիւրաւոր հազար հայերին մի աչնպիսի հող տրեց, դս մնում է Մոսկովսկիյա Վեդոմոստի սեփական գաղտնիքը անշուշտ։

общаго дѣла Грузіеи и Россіеи),—այդպիսի ֆակտերը, ի հարկէ, եւ ցաւոյի են եւ վնասակար: Բաւց եթէ զորանով երբ և իցէ վնասուած էին վրաց շահերը, պէտք է փնել, որ միթէ քիչ են վնասել մեղնում նաև զուտարիւն ռուսներին շահերը՝ լոգուտ գերմանացոց, լեհացոց, ֆիլանդացոց: Այդպիսի դէպքերում երևացել են սխալմունք կամ անփոյթութիւն, բայց ոչ ոգեկան ազգակցութեան մոռացումն: Երբ որ մենք մեր հոգերը գերմանացոց էինք տալիս, ալդ չէր նշանակում թէ մենք նոցա աւելի ուրա լինէինք համարում, քան մեր սեփական գիւղացոց: Նոյնը պիտի նկատել և վրացոց նկատմամբ:

«Այդ պատճառով մենք ուրախ ենք տեսնել իշխան Մերեթելիի ձառում արտադատութիւն հաստատ վստահութեան «թէ կառավարութեան և թէ ուրա հասարակութեան բարեհաճ վերերեւմունքի նկատմամբ»¹⁾: Դորանում, ի հարկէ, կասկած չի կարող լինել, որ վրացիք և ռուսները, որոնք միութեան են հասել, նաև ընդմիշտ կը մնան անխզելի ազգակից միութեան մէջ, ձեռք ձեռքի տաւծ աշխատելով ընդհանուր հալընիքի բարօրութեան համար, և երբէք չղանաղանելով վրացուն ռուսից: Միմիայն նոքա, ուլքեր հաւասարապէս թշնամական են ռուսներին և վրացիներին, կարող են աշխատել աշդպիսի զանաղանութիւն ստեղծելու, գիտակցաբար չփոթելով վրացիներին նոցա հետ, որոնց ձգտումները կայանում են վրացիներին ջնջելու եւ նոցա պատմական ժառանգութիւնը իրենց մեռքը պցելու մէջ»²⁾:

¹⁾ Չակերտները բնագորումն են և վերցրած իշխ. Մերեթելիի ձառից:

²⁾ Ակնարկ հալերի վրայ: Այս լոգաւածում նօտրները մերն են:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Խտալիայի պարտութիւնը Աբիսինիայում: Խտալական նոր մի-
նիստրութիւնը: — Անգլիա: — Դոնգոլայի արշաւանքը: — Անգլիայի
սպառազինումը:

Խտալիան վերջնական պարտութիւն կրեց Աբիսինիայում: Ադա-
նայի մօտ եղած ճակատամարտը վճռեց պատերազմի ելքը: Ճակատը
տեղի ունեցաւ փետրւարի 17 (կամ նոր տոմարով 29-ին) շաբաթ
օրը: Խտալական զօրքերի հրամանատար գեներալ Բարատիէրի
բաժանել էր իր զօրքը 3 մասի, որոնց գլուխն էին գեներալներ
Գա-Բորմիզա, Արիմոնդի և Ալբերտոնէ: Բայց իտալացիք զարհուրելի
ջարդ կրեցին Աբիսինիայի թագաւոր (նեգուս) Մենելիքի բազմա-
պատիկ զօրքերից: Եղած հինգ իտալական գեներալներից երկուսը
սպանւեցին և մէկը գերի ընկաւ. եօթը գնդապետներից՝ երկուսը
սպանւեցին, մէկը գերի ընկաւ. 24 վաշտային կոմանդիրներից, որ-
պէս հաշուում են, 15-ը սպանւած են, 1-ը գերի է ընկած. զինւորնե-
րից սպանւեցին, վերջին տեղեկութիւնների համաձայն, 5600 մարդ,
գերի են ընկած 600 մարդ:

Խտալիայի պարտութիւնը սուգի մէջ գցեց Խտալիան. առաջին
մինիստր Նրիսպին, որը 1893 թւականից դիքտատորի պէս իշխա-
նութիւն էր բանեցնում Խտալիայում, ընդհանուր զայրույթի առաջ
խոնարհւեց և տւեց իւր ու ամբողջ կաբինէտի հրաժարականը, որ
և ընդունւեց Հոմբերտ թագաւորից, որը, պիտի ասած, անմասը
է Կրիսպինի աբիսինիական քաղաքականութեան մէջ: Եւ կազմւեց
նոր մինիստրութիւն՝ մարքիզ դի-Միուլինիի գլխաւորութեամբ,
որը ընդգիմադիր կուսակցութեանն էր պատկանում և թերեւս ամե-
նավստահելի քաղաքական դործիչն է Խտալիայում: Մինիստրու-

Թիւնը կազմեց 28 փետրւարի այսպէս. Ղի-Ռուդինի—առաջին մինիստր և ներքին գործերի մինիստր. Գաէտանի Սերմոնտա—արտաքին, Ռիկոտտի—պատերազմական և այլն:

Իտալիայի մեծ պարտութեան առաջին տպաւորութեան տակ՝ շատերը կարծեցին թէ Իտալիան նոյն իսկ պիտի զրկւի Յւրոպայի մեծ պետութեան կոչումից և եռապետական դաշնակցութիւնը (Գերմանիայի, Աւստրո-Ունգարիայի և Իտալիայի միջև) պիտի կորցնէր իւր նախկին նշանակութիւնը: Առաջին ենթադրութիւնը չափազանց էր, բայց որ Իտալիան իւր կրած պատերազմական պարտութիւնով կորցրած է իւր դիրքը եռապետական դաշնակցութեան մէջ, այդ անկասկածելի է:

Այդ դէպքից յետոյ է որ Աւստրո-Ունգարիայի արտաքին գործերի մինիստր կոմս Գոլուխովսկի'ն ուղեւորեց Բերլին, գերմանական կանցլէրին փոխադարձ այցելութիւն տալու և Վիլհէլմ II-ի հետ անձնական ծանօթութիւն անելու համար: Որ այդ տեսակցութիւնների միջոցին խօսակցութեան զլխաւոր առական Իտալիան պիտի կազմած լինէր—շատ հաւանական է: Այնուամենայնիւ Իտալիան մնում է երբեակ դաշնակցութեան մէջ, թէև առաջնայ կուտարարութիւնը Ֆրանսիայի հետ պէտք է այժմ տեղիք տայ աւելի բարեկամական յարաբերութեան:

Իտալիան այժմ վճռել է Մենելիքի հետ հաշտութեան դաշն կապել, վերացնելով 1887 կռած Ուլչիալեան դաշնադրութիւնը: Սակայն հաշտութեան համար բանակցութիւնները դեռ շարունակուում են և միայն զաւ ամիս կարող կը լինենք պայմանները յայտնելու: Յամենայն դէպս Կարմիր ծովի Աբիսինեան արիւն գտնած Մասուլա գաղթավայրը և մի փոքրիկ տարածութիւն կը մնայ Իտալիայի ձեռքին:

Ահա մի ամփոփ տեղեկութիւն իտալական պարտութեան զըլխաւոր հերոս գեներալ Բարատիէրիի մասին:

Օրէստ Բարատիէրի, նախկին զլխաւոր հրամանատարը իտալական զօրքերի Էրիթրէրում՝ որը զօրքը տարաւ դէպի Ադուալի զարհուրելի կոտորածը, զեռ ևս 8 ամիս առաջ Իտալիայում ընդունեց որպէս չաղթանակող: Այժմ նա կոչւած է զինւորական դատարանի առաջ, մեղադրելով զինւորական օրէսգրքի 72 և 88-դ

յօղածներով: Եթէ մեղապարտ ճանաչւի՝ պատիժը կամ մահ է և կամ բանտարկումն ցմահ:

Այդ գեներալը անցեալ տարի ասում էր. «Տւէք ինձ ևս 8 հազար մարդ, և ես Մենեղիկին կը բերեմ Հռոմ իբր դերին»:

Բարատիէրին ծնւել է 1842 թ. Արկօյում, Ռովերեդօյի մօտ, Տրիեստի շրջանում, իբր աւստրիական հպատակ: 1859-ին 17 տարեկան հասկում մեծ դժւարութիւններով անցաւ սահմանը և միացաւ Գարիբալդիի կամաւորներին. 1860-ին նա եղաւ Սիցիլիայի Գարիբալդեան արշաւանքում իբր մէկը պատմութեան մէջ յայտնի Մարսալայի Գարիբալդեան հազարից: Երբ 1861 թ. գարիբալդեանները միացան կանոնաւոր զօրքի հետ, Բարատիէրին մնաւ հետևականների և ապա բերդագլխիւնների կորպուսի մէջ: Սկսեց աշխատակցել զինւորական թերթերին, նշանաւոր ուսումնասիրութիւններ հրատարակեց 1866 թւականի աւստրո-պրուսական և 1870 թւականի Ֆրանս-գերմանական պատերազմների մասին, արժանանալով Մուլկէի մեծ ղովեստներին: 1876-ին երբ ձախակոշմանները կառավարութեան գլուխ անցան, պատերազմական միւնիստրը նրան յանձնեց *Revista militare italiana* զինւորական թերթը: Բայց զօրքը նորան չէր սիրում, որպէս չէր սիրում առհասարակ նախկին գարիբալդեաններին, որոնց վրայ նայում էին որպէս զինւորական լաւ աւանդութիւնների քանդող: Նշանակեց փոխ-գնդապետ, ուղարկեց Գենուա իբր գլխաւոր բերդագլխիւնների մի գնդի: Այս խնդրեց և ստացաւ տեղ Աֆրիկայի զօրքում, ուր նա նշանակեց Քերենի շրջանի հրամանատար: 1892-ին նշանակեց գեներալ:

1892-ին դի Ռուդինիի մինիստրութիւնը նրան նշանակեց Երթթրէի դադթաւաչի (Արիսինիայից խլած երկիրների, Կարմիր ծովի ափում) նահանգապետ և զօրքերի պետ:

1893 թւականի վերջը, երբ Զիոլիտտիի մինիստրութիւնը ընկաւ և թագուորը Զանարդելլին յանձնեց մինիստրութիւն կազմելը, վերջինս կամեցաւ Բարատիէրին արտաքին գործերի մինիստր նշանակել. բայց Աւստրիան զորան ընդդիմացաւ զօրեղ կերպով. Զանարդելլին յետ քաշւեց և Կրիսպին յանձնեց մի-

նիստութիւն կաղմելը: Բարասիներին վերադարձաւ Էրիթրէ իւր պաշտօնատեղին Կրիսպի լաջն ծրագիրներով Աբիսինիան նւաճելու համար...

Անգլիայի վերջին ամիսներում արտաքին քաղաքականութեան մէջ ունեցած անաջողութիւնները զրգեցին նորան ամենալուրջ հոգացողութեան առարկայ դարձնելու իւր պատերազմական պատրաստութիւնը: Չպատկանելով ոչ միջին Եւրոպայի երրեակ դաշնակցութեանը և ոչ Ֆրանս-ռուսական դաշնակցութեանը—նա համոզեց որ իւր ներկայ ոյժերով միայնակ անգոր է իւր քաղաքականութիւնը յաղթանակի հասցնել այն ամեն տեղերում, ուր անհրաժեշտօրէն ստիպւած է ընդհարւել այդ միացած ոյժերից մէկն ու մէկի հետ: Եւ ահա նա մի կողմից ձգտում է իւր բոլոր զաղթավայրերի հետ աւելի սերտ միութիւն հաստատել և միւս կողմից սպառազինել զլիաւորապէս ծովի վրայ, որպէս զի կարողանայ յաջողութեամբ դէմն առնել ամեն հնարաւոր ընդդիմադրութիւնների՝ եւրոպական ցամաքի պետութիւնների դաշնակից խմբերի դէմ: Ստորեւ գնում ենք այդ սպառազինման մասին տեղեկութիւնները:

Մեր ընթերցողներին յայտնի է ամաազրիս վերջին համարից որ ջանքեր են անւում Թիւրքիայի և Ֆրանսիայի ու Ռուսիայի կողմից՝ Եգիպտոսի խնդիրը հրապարակ դուրս բերելու: Դորա դէմն առնելու համար, և թէ որպէս զի Իտալիայի պարտութիւնների պատճառով Աբիսինիայում Եգիպտոսը չվտանգւի մահդիւի պետութեան կողմից, որոնց ձեռքումն էր մի ժամանակ Կապսալան, որը իտալացոց ձեռքին է տարիներից ի վեր, Անգլիան վճռեց արշաւանք սկսել մահդիւի զերւիշների դէմ, որոնք այժմ, Իտալիայի պարտութիւնից խրախուսւած՝ նորից մօտեցել են Կապսալային: Այդ արշաւանքը դէպի Դոնգուլա (գոնգուլեան արշաւանք) աւելի ևս պարզեց այն հակառակութիւնը որ կայ այդ խնդրում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև:

Անգլիայի ծովային ընկերներ: Մարտի 3-ին (ն. տ.) անգլիական ծովային վարչութեան առաջին լորդ (ծովային մինիստր) Գօշըն (Goshen) Համայնքների ժողովում արտասանեց մի նշանաւոր

ճառ՝ որով նա պիտի յայտնէր և բացադրէր ծովային մինիստրութեան նորանոր վարկի մեծ պահանջները, որոնք արժանացան պարլամենտի ոգևորած հաւանութեան Այդ ճառից, որի ամբողջութիւնը մեր աչքի առաջն ունինք, կարեւոր ենք գտնում քաղել հետեւալ թւերը, ի լրումն այն տեղեկութիւնների, որ մենք հըրատարակեցինք ամսագրիս անցեալ համարի քաղաքական տեսութեան մէջ:

1885 թ. Անգլ. ծովային զօքը բաղկացած էր — 61.400 մարդուց:
 1895 » » » » » — 81.150 »
 1896 » » » » » կը լինի — 86.050 »

Ծովային ոյժի այդ զօրացումը հետեւանք է լորդ Սպենսերի 1889 թւականի նախագծած և պարլամենտից ընդունւած Naval Defense Act (նաւային պաշտպանութեան օրէնք) որոշման և լորդ Սպենսերի ու նորա այժմեան յաջորդ Գոշընի ծրագիրների: Հին նաւերը 1889-ից սկսած փոխարինւեցին նորերով: Ուժովացան զլիսաւորապէս նաւախմբերը (էսկադր) Լամանշում, Միջերկրականում և Ձիւնական ջրերում: Ստեղծւեց թռչող կուշուղ (volant) նաւախումբ, որը շատ մեծացրեց նաւերի թիւը:

1889 թ.-ից սկսած մինչև 1896 թ. շինւեցին 103 պատերազմական նաւեր ամեն կարգի և 62 հակա-նաւահարներ (կոնտր-տորպիլ):

Նաւազործարաններում (միմիայն պետականը, որովհետև կան նաև մասնաւոր նաւազործարաններ) բանողների թիւը ներկայումս է 23.000 մարդ:

Նոր շինւող պատերազմական մեծ նաւերը լինելու են 2.000 տակառ աւելի փոքր քան «Մաժեստիկ» զրահաւոր նաւը. բայց նոցա արագութիւնը երկու հանգոյցով աւելի մեծ է լինելու: Նոր զրահաւորները 1-ջին, 2-րդ և 3-րդ կարգի լինելու են այն աիւպարի, որ ներկայացնում են «Դիագէմ», «Ճալբոտ» և «Պէլորուս» նաւերը:

Ընդամենը 1896 թւականին շինւելու են 13 մեծ պատերազմական (զրահաւոր) նաւեր, որոնցից ութը արդէն շինւելու վրայ են, իսկ 5-ը նոր պիտի սկսենք շինել: Բացի այդ այս տարի շինւում էին 21 յաճաւորակներ և 40 նոր հակա-նաւահարներ, որոնց

վրայ պիտի աւելանան յաճաւորակներ 13 հատ և հականաւահարներ 28 հատ, ընդամէնը ուրեմն այս տարի նոր շինուող յաճաւորակների թիւը կը լինի 44 հատ, հականաւահարները 68 հատ:

Նաւերի թւի աւելանալովը, կ'աւելանան թէ նաւային զօրքը և թէ ուրիշ ամեն պատկանելիքներ: Կը մեծացուն ծովային աւազանները և կը շինեն երեք նորերը Գիբրալտարում:

Ծախք: Նաւային թնդանօթների և ռազմամթերքների համար, որ 42 միլիոն 300 հազար Ֆրանկ էր (մենք Ֆրանկով ենք հաշուում), 1896 թ. համար կը լինի 63 միլիոն 575 հազար Ֆրանկ:

Գոկերի (նաւագործարան), աւազանների, զինանոցների համար և այլն, որոնց համար նախատեսնւած էր ծախք մօտ 47 միլիոն Ֆրանկ, 1896 թ. համար կը լինի 56 միլիոն 250 հազար Ֆրանկ:

Նաւերի զրահները շինելու համար նախատեսնւածի վրայ պիտի աւելանայ 27 միլիոն 500 հազար Ֆրանկ:

Նախատեսնւած շինութիւնների ծախքը, որ անցեալ տարի 212 միլիոն 500 հազար Ֆրանկ էր, այս տարի կը դառնայ 350 միլիոն Ֆրանկ, այսինքն մօտ 78 միլիոն Ֆրանկ աւելի, որից 25 միլիոն Ֆրանկը ի հաշիւ 1895—96 թւականի, մնացեալը՝ 1896-97 բիւջետային տարւայ վրայ է ընկնելու: (Նկատենք որ Անգլիայի բիւջետային տարին սկսուում է մարտի 1-ին և լրանում յաջորդ տարւայ փետրւարի վերջը):

Ամբողջ ծովային բիւջէն 1895—96 թւականի համար կը փակւի մօտ 470 միլիոն Ֆրանկով:

Իսկ նոր բիւջետային տարւայ համար (1896-97) նախատեսնւած է 545 միլիոն Ֆրանկ ծովային մինիստրութեան ծախք, որով նախընթաց (1895-96) թւականի ամբողջ բիւջէից կը գերազանցի աւելի քան 75 միլիոն Ֆրանկով:

1894-1895 թւականին շինելու սկսած նաւերը նստելու են 7-ից մինչև 800 միլիոն Ֆրանկ:

1889 թւականի Naval Defense Act ծրագրի համեմատ շինւած նաւերի ծախքը եղած է 545 միլիոն Ֆրանկ. իսկ նոր ծրագրով շինելիք նաւերի հետ միասին, մի գործ որ պիտի վերջանայ 1899 թւականին, պատերազմական նաւերի համար ընդ-

հանուր ծախքը 1889 թվականից մինչ 1899 թվականը լինելու է ձեռնարկված 1 միլիարդ 375 միլիոն ֆրանկ:

Անգլիական կառավարութիւնը դադարեց չէ պահում իւր զիտաւորութիւնը այսպիսի նոր զոհաբերութիւններ ստանալով ազգից—պատրաստ լինել գործելու նաև միացնակ՝ ընդդէմ դաշնակցած պետութիւնների. իսկ դորա համար պէտք է ոչ թ ունենալ զիմադրելու, ուրեմն հաւասարելու և գերազանցելու ծովի վրայ Անգլիայից յետոյ ամենաուժեղ պետութիւններից գոնէ երկուսին (որոնցից մէկը Ֆրանսիան է, որը Անգլիայից յետոյ ծովի վրայ ամենաուժեղն է):

Z.

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ՆԻԹԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

1889—1895

I. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՅՕԴԻԱԾՆԵՐ:

Հասարակական օրգանները I. (Հիւսիսափայլ, Մշակ, Մուրճ).

Ա. Արասխանեանցի. Մուրճ 1889, 1:

Հասարակական օրգանները II. (Կռուկ, Մեղու-Հայաստանի,
Նոր-Դար). Նոյնը. 1889, 4:

Պանդխտութեան խնդիրը. I, II. Նոյնը. 1889, 11, 1890, 6:

Մուրճը 1889 թւականին: Նոյնը. 1889, 12:

Գործերի զրութիւնը: Նոյնը. 1890, 1:

Թիւ և Ոյժ: Նոյնը. 1890, 5:

Ժողովուրդը որպէս քաղաքակրթական ոյժ: Նոյնը. 1890, 11:

Յառաջդիմութեան պայմանները: Նոյնը. 1891, 6:

Կիւնը հասարակութեան մէջ: Նոյնը. 1891, 6:

Ազգաբնակչական շարժումները: Նոյնը. 1892, 9:

Գիւղատնտեսական ինտելիգէնցիա: Նոյնը. 1892, 11:

Մուրճի չորսամեայ գործունէութիւնը: Նոյնը. 1892, 12:

Կրթած զիւղացին (նպաստ զիւղատնտեսական ինտելիգէն-
ցիայի խնդրին): Նոյնը. 1893, 10:

Մուրճը նոր տարեշրջանի շէմքում: Նոյնը. 1894, 1:

II. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ-ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ-ԻՐԱԽԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏԱԶՈ- ՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Հողային խնդիրը Անդրկովկասում. I, II, III. Ա. Արասխան-
եանցի: 1889, 9. 1790, 7, 9. 1893, 4:

Պանդխտութեան խնդիրը: Ա. Արասխանեանցի: 1889, 11.
1890, 6:

Ոճիրները Երևանեան նահանգում Գաբրիէլ Մնացականեանցի:
1889, 11, 12:

Աղքատների խնամատարութիւնը: Գրիգոր Վարդանեանցի:
1890, 4, 10:

Համայնական հողատիրութիւնը Երևանեան նահանգում: Յովհանէս Սաղաթելեանի: 1890, 5, 7:

Պանդխտութիւնը մեղանում: Ան. Քալանթարի: 1890, 11, 12:

Նաւթաշրջանի բանւորները: Գարեգին Խաժակեանի: 1892,
10. 11. 12. 1893, 3. 4. 10. 11. 12:

Հողատիրութիւնը Թիւրքիայում: Գր. Վարդանեանի: 1893, 5:

Հողային և անձնական իրաւունքը Հին-Հայաստանում: Սարգիս Բահաթրեանցի: 1894, 1. 2. 3. 4. 5:

Հողային և անձնական իրաւունքը Հրէաստանում: Նոյն հեղինակի: 1895, 8:

Բանւորների ապահովացման խնդիրը Արևմտեան Եւրոպայում:
Գէորգ Ղարաջեանի: 1894, 1. 2. 3. 4:

Բանւորների հաւաքական ապահովացումը Ռուսաստանում:
Դժբախտ զէպքերից: Յակ. Յակոբեանի: 1894, 5. 6. 7:

Մեծ ձեռնարկութիւնները և բանւորները (ըստ Շմոլլերի):
Գր. Վարդանեանի: 1894, 4:

Արժաթի և ոսկու խնդիրը: Գր. Վարդանեանի: 1894, 5:

Կապիտալիզմի և խոշոր ինդուստրիայի զարգացումը: Միք.
Յովհաննիսեանի: 1894, 10. 1895, 1. 6. 11:

III. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ-ԱՐԴԻԻՆԱԲԵՐԱԿԱՆ:

Արդիւնահանդէսը (1889 թ. Կովկասեան արդիւնահանդէսի
առիթով Թիֆլիսում): Ա. Արասխանեանցի: 1889, 10:

Կովկասեան արդիւնահանդէսը 1889 թ.: Ա. Արասխանեանցի
(Լուսինի): 1889, № 1, 2, 3, 4, 9:

Զոր մրգերի գործը: Հմայեակ Սողոմոնեանցի (†): 1889, 11:

Բամբակի մշակութիւնը Անդրկովկ.: Տարատինովի. 1890, 6:

Անտառները Անդրկովկասում: Ա. Արասխանեանցի: 1890, 11:

Անտառները Անդրկովկասում: Առաքել Ղուկեանցի: 1893, 4:

Անասնապահութիւնը Անդրկովկասում (ըստ Ա. Քալանթարի):

Յովհ. Սաղաթելեանցի: 1891, 1:

Արդիւնագործութիւնը Անդրկովկասում: Գրիգոր Վարդանեանցի:
1891, 4. 1892, 5:

Նաւթային գործը Բաքուում: Գալուստ Կիւլպէնկեանի: 1891,
7—8, 9, 10, 11:

Տեղեկութիւններ նաւթային գործի մասին: Ա. Արասխանեանցի:
1891, 11:

Կովկասեան առևտրի և գործարանների մասին: Յակ. Անագ-
չեանի: 1892, 1, 7—8:

Նաւթարդիւնաբերութեան վիճակը Բաքուում: Ֆրիդոն Մար-
դանեանի: 1893, 10, 11, 12. 1894, 2, 3:

Տնտեսական զրութիւնը Ռուսիայում:
Գր. Վարդանեանցի: 1892, 7—8):

Գութանի շուրջը: Աշոտ Աթանասեանի: 1894, 7—8, 9:

IV. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄԱՆՐՈՒՔ:

Թիֆլիսի ընկերութիւնը կրակից փոխադարձաբար ապահովեց-
նելու համար: Ա. Արասխանեանցի (Լուսինի): 1889, 9:

Անդրկովկասեան երկաթուղին և երկաթուղային քաղաքակա-
նութիւնը: Լուսինի: 1889, 9:

Անդրկովկասեան երկաթուղին 1890 թ.: Լուսինի: 1891, 10:

Կարսի բանւորների զրութիւնը: Եր. Ղազարեանի: 1890, 1:

Բանւորները Անգլիայում: Ա. Արասխանեանցի: 1890, 5:

Գինու բերքը Ֆրանսիայում: Թղթակից. 1890, 1:

Աղքատութիւն և խոլերա: Եր. Ղազարեանի: 1892, 6:

Խոլերան և հասարակութիւնը: Ա. Արասխանեանց: 1892, 6:

Խրիմեան Հայրիկ և զիւղատնտեսական ինտելիգենցիան: Աշ^տ

Աթանասեանի (արտատուածք): 1893, 10:

V. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ:

* Արցախ: Հինգ օր Արցախում: Տես բաժին VI:

* Հայ ընտանիքը: Տես բաժին VII:

Ախալցխայ, տպաւորութիւններ: Լուսինի: 1889, 8:

Աբասթուման: Լուսինի: 1889, 8:

Գիւղական հանգամանքներ: Տէր-Չաքար'անցի: 1893, 5:

Երկրագործ փամբակեցու զրութիւնը: Մ. Տէր-Յ սրութիւ-
նեանցի: 1893, 5:

- Ղարաքիլիսի ներկայ վիճակը: Ա. Սրհեղեանի (Ծածկանուն): 1893, 10:
- Ղալազէ գիւղը: Ա. Ա.—1893, 10:
- Գանձակ: Տպաւորութիւն. Գանձակից: Սո. Տէրեանի: 1894, 2:
- Մեղրի գիւղի գրութիւնը: Մ. Մեղրումեանցի. 1894, 6:
- Գետաշէն գիւղը: Յարութ. Միրիմանեանցի: 1894, 8, 9:
- Սև-Տովի ավերից: I, II, III, IV: Յակոբ Մուրադեանցի: 1893, 5, 9. 1894, 6. 1895, 11:
- Սիւսիսի մի քանի հայ գիւղերը (Սիւսիս, Մեծ-Պամաջ, Պզտի-Պամաջ, Ղուլալիս, Օրալ, Խէկ, Սաղէլ, Ճալա): Յակ. Մուրադեանցի. 1895, 2:
- Նսենթուկի (նամակ Խմբ.): Մկրտ. Նաւասարդեանցի. 1894, 4:
- Նկատարինոյար (նամակ Խմբ.): Մկրտիչ, Նաւասարդեանցի 1894. 4:
- Նգուլիս: Նամակ Նգուլիսից: Զլիցեանի (Աւետիք Դաւթեան): 1895, 2:
- Քութալիսի նահանգ: Փոթիից-Քութալիս: Ճանապարհորդակ. Նկատողութիւններ: Յակոբ Մուրադեանցի: 1895, 9—10:
- VI. ՃԱՄՐՈՐԴԱԿԱՆ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ, ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ:
- Տաճկա-Հայաստան: Այց թիւքաց Հայաստանին: Լեոն Սարգըսեանի: 1889, 4, 5, 7, 9, 11, 12. 1890, 1, 2:
- Զմիւռնիայից-Ալեքսանդրապոլ: Յովհաննէս Տէր-Միրաքեանցի: 1890, 12:
- Արցախ: Հինգ օր Արցախում: Լէօն: 1889, 1, 2: (Բովանդակութիւն № 1-ում. Ասկարան բերդ, Վարազդարոյն գիւղ, Խոջալուի կայարան և դաշտ. Սարգարաշէն, Նորագեղ, Ղշլաղ, Ռէւ, Սէյրդի-շէն գիւղերը. Խաչէնի գաւառ, Յելւ-Ձոր, Խաչէնագետ, Կաշաղակաբերդ. Առջաձոր և վանք գիւղեր. Գանձասար վանքի նկարագրութիւնը: 1889, 2. Դարպասներ աւերակները. Թարխանաբերդ կամ Խոխանաբերդ, Հաւապտուկ. Խաչէնի գիւղերը և սոցա գրութիւնը. Ս. Յակոբայ վանք. Ս. Գէորգի վանք: Ռէւ, Ղշլաղ, Դաշբուլաղ, Դահրաւ, Բալլուջայ, Խնա-Ծախ, Խանքենդի):

Վանայ ծովակը: Տիգր. Փիրումեանի. 1890, 4:

Պարսկաստան: Ճանապարհորդական յիշողութիւններ Պարսկաստանից: Պետո'ի. 1891, 11. 1892, 6:

Ապշերոնեան թերակղզին: Գ. Կիւլպենկեանի. (Թարգմ. Փրանսերէնից Ա. Արասխանեանցի): 1891, 7—8:

Յունաստան: Նախկին քաղաքակրթութեան վայրերում: Յովհ. Տէր-Միրաքեանի. 1892, 1, 2:

Հին և նոր Աթէնք: Յովհ. Տէր-Միրաքեանի. 1892, 9, 10:

Գերմանացիք Փոքր-Ասիայում (Տաճկաստ.) Գր. Վարդանեանցի: 1894, 6:

Սասուն (տեղագրութիւն): Սէյլանի: 1894, 10:

VII. ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ:

Հայ ընտանիքը: Լէօ'ի: 1890, 1, 2, 3, 7:

Բոշաները (ըստ Կոլոշիի): Ա. Արասխանեանցի: 1890, 10:

Սև-Լեռնցիք: Յար. Ղարաբեօգեանի: 1890, 12:

Հայ բոշաները: Գր. Վանցեանի: 1892, 7—8, 9:

Պատմ. ակնարկ հայ բոշաների անցեալից: Նոյնը. 1894, 7—8:

Սասուն: Սէյլանի: 1894, 10, 11—12. 1895. 1—5:

Ազատ Բոլգարիան: Երևանդ Ղազարեանի: 1895, 9—10:

VIII. ԳԻՏԱԿԱՆ:

Բարակացաւ-Թոքախտը: Բժշկապ. Տէր-Գրիգորեան-Ղալարեցու: 1889, 6:

Բարակացաւի ծագման պատճառները: Նոյնը: 1889, 7:

Մանուկների հիւանդութիւնները: Նոյնը. 1889, 9, 10:

Կոխի գիւտը տուբերկուլոզի դէմ: Նոյնը. 1890, 12:

Կոխի հրատարակութիւնը: Ա. Բարեւեանի (Տաճկան.) 1890, 12:

Ռոբէրտ Կոխի գիւտի մասին: Գոսլէր'ից Բարեւեան: 1891, 1:

* Տեմպերամէնտ: Տես բաժին X:

Արևի ազդեցութիւնը բուսականութեան վրայ Անդրկովկասում: Ալ. Քալանթարի: 1890, 11:

Միկրոբները: Սամուէլ Բալաղեանի: 1891, 5, 6:

Լուի Պաստեօր: Նորա 70-ամեակի առթիւ: Ընդհանուր տեղութիւն նրա արած գիւտերի: Սամուէլ Բալաղեանի: 1893, 1, 2:

- Սննդառութիւն և կերակուր: Բժշկ. Ումիկեանի: 1892, 6, 7:
 Խոլերա: Նոյնը. 1892, 6:
 Խրատներ խոլերայի մասին: Բժշկ. Վահ. Արծրունու: 1892, 6:
 Նրկրադնդի ապագան: Ն. Ս.-ից թարգմ.: 1891, 7—8:
 Հրաբուխները: Սամ. Բալաղեանի: 1892, 4:
 Միջատակեր բոյսերը: Նոյնը. 1892, 5:
 * Կենդանիների հասարակական կեանքը: Տես բաժին IX:
 * Կենդանիների խելքն ու սիրտը: Տես բաժին IX:
 Բոյսերի բեղմնաւորութիւնը: Նոյնը. 1893, 9:
 * Մարդկային սերհատութիւնը: Տես բաժին IX:
 Բժշկականութիւն և հոգեբանութիւն: Նոյնը. 1894, 1, 2:
 * Ժառանգականութիւնը: Տես բաժին IX:
 Բնական հիպոտիսմը: Բժշկ. Վահան Արծրունու: 1891, 12.
 1892, 1, 2:
 * Բնական հիպոտիսմը ազգերի պատմ. մէջ: Տես բաժին IX:
 Տիւղերագրութիւն: Ֆլամմարիոնը Ժընեւում (Ֆլամմարիոնի
 դասախօսութիւնների համառօտումը): Գարեգին Խաժակ-
 նեանի: 1894, 9, 10:
 Դարւինիսմ: Քննադատութիւն Բալաղեանի «Դարւինիսմ գրքի»
 Ա. Արասխանեանցի (Ա. Ա.): 1894, 9 և 10:
 XI-րդ Մարդաբանական համաժողովը Մոսկւայում: Տիգր. Յով-
 հաննիսեանի: 1892, 9:
 IX. ՀԱՅԱՐԱԿԱՐ., ԿԵՆՍԱԲԱՆԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ, ՖԻԼՈՍՈՓԱՅԱԿԱՆ:
 Էրնէստ Ռընանը գիտութիւնների կենտրոնացման և ապակեն-
 տրոնացման մասին Լուսինի: 1889, 7:
 Հոսանքներ բնագիտական փիլոսոփայութեան մէջ Բարեւեանի:
 1890, 10:
 Բոյսերի մեծարանքը զանազան ազգերի մէջ: Ալիքս. Քիշմի-
 շեանցի: 1891, 2, 3:
 Քաղաքակրթութեան զարգացման ընթացքը: Գէորգ Ղարա-
 ջեանի: 1893 9, 10:
 Կենդանիների խելքն ու սիրտը: Սամուէլ Բալաղեանի: 1892,
 11, 12:
 Կենդանիների հասարակական կեանքը: Նոյնը. 1893, 11, 12:

Բնադէտների ժողով Մոսկւայում: 1894, 2:

Բնական հիպնոտիզմը ազգերի պատմութեան մէջ: Բժշկ. Վա-

հան Արժրունու: 1894, 5, 6, 7-8, 10. 1895, 1:

Մարդկային սերհատութիւնը: Բժշկ. Թադէոս Զաքարեանի: 1893, 7-8:

Ժառանգականութիւնը: Նոյն: 1895, 5, 6:

X. ԴՊՐՈՅԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ:

Հոգեբանտիան-մանկավարժական խորհրդածութիւններ: Յովհ.

Տէր-Միրաքեանի: 1889, 3:

Դպրոցական գործեր: (Առաջին խօսք դպրոցական-վարչական վերանորոգման համար): Ա. Արասխանեանցի: 1889, 4:

Տեմպերամէնտ և նորա նշանակութիւնը: Հոգեբ. և մանկավարժ.

հետազօտութիւն: Յովհ. Բարխուդարեանցի: 1889, 4:

Ուսումնարանական զիտելիքներ: Նոյն: 1889, 9, 10:

Դպրոցական զբօսանք: Յովհ. Բարխուդարեանի: 1889, 11:

Գերմանական դպրոցների դրութիւնը (անցեալը և ներկան):

Արշ. Տէր-Միքէլեանցի: 1890, 4, 5, 6, 8:

Գերմանական համալսարանների ոգին: Յովհ. Բարխուդարեանցի: 1890, 5:

Դաստիարակչական մոլորութիւններ: Երւանդ Ղազարեանի: 1890, 9:

* Ժողովրդական ընթերցանութեան գործը մեր մէջ: Տես բաժին XIV:

* Ժողովրդական գրադարանների փորձը մեզանում: Տես բաժին XIV:

Ընթերցանութիւն մոդական լապտերով: Թարգմ. Արշ. Բարխուդարեանցի (B.): 1891, 4:

Կարինի դպրոցները Վ. Ասքանազեանի: 1-90, 3, 5:

Պրոսիայի ժողովրդական ուսումնարանների ներկայ դրութիւնը (մանրութ): 1889, 10:

Պարիզի քաղաքային ուսումնարանները (մանրութ): 1890, 1:

Մանկավարժական-բուժական վարժարան Ենայում (մանրութ): Յովհ. Բարխ. 1890, 5:

(Շարունակելի)

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆԸ: Զնայած որ «Մուրճ»-ի բաժանորդագրութիւնը ներկայ 1896 թ. գերազանցում է ըողոր նախկին եօթ տարիներից, բայց մի հանգամանք ստիպում է մեզ փոխառութեան դիմել: Այդ հանգամանքը նախկին տարիների դեֆիցիտներով զոյացած պարտքերն են, որոնք ամենամեծ մասամբ արդէն ծածկւած են, բայց որոնց համեմատապէս փոքրիկ մասը, սակայն, դեռ ևս ծանրացած է խմբագրութեան վրայ: Կանոնաւորել այդ մնացած պարտքի հատուցումը—ահա այն հոգսը, որ մեզ հարկադրում է փոխառութեան դիմել: Այդ փոխառութիւնը միակ կարող է մեզ հնարաւորութիւն տալ՝ ժամանակը լրացող վճարումների համար չծանրանալ ամսագրի ներկայ տարւոյ բիւջէի վրայ: Փոխառութեան գումարը խոշոր չլինելով՝ (2500 ռուբլի) մենք յոյս ունինք որ «Մուրճ»-ին համակրող աւելի ունեւորանձինք չեն զլանալ փոխառութեանը մասնակցել, առնւազն հարիւրական (100) ռուբլիով իւրաքանչիւրը՝ փետրւարին 1898 թւականի կրկին յետ ստանալու պայմանով: Մասնակցել ցանկացողները թող բարեհաճեն դիմել խմբագրութեանը, որը կը տալ ամեն մի փոխառուին պարտամուրհակ երկու տարի ժամանակամիջոցով, խմբագիր-հրատարակչի ստորագրութեամբ: (Սրտատուած «Մուրճ» № 1-ից 1896 թ.):

ՆՈՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ, անցեալ ամիս մեր տւած խոստման համաձայն, ուղարկուած է «Մուրճի» սոյն համարի հետ ի միասին Շահթի «Դուրսեցիներ» վէպի սկզբի մասը, որ տպւած էր անցեալ տարւոյ վերջին երկու համարներում: Այդ մասը կազմում է 107 երես այն դիրքով, որով արտատպւած գիրքն է լոյս տեսնելու:

«ԳՈՒՐՍԵՅԻՆՆԵՐ» վէպը վերջանում է «Մուրճ»-ի ներկա համարում: Մեր երիտասարդ աշխատակից Շանթի երկրորդ վէպն է ալս: Նոյն տաղանդաւոր և նուրբ գրիչը, նոյն նուրբ հոգեբանութիւնը ինչպէս և «Նրադ Օրեր» վէպում, բաց նիւթը վերջինիցս շատ աւելի բաղմակողմանի: Այդտեղ գուրս ևն բերւած աչն դաւառացի երիտասարդ-ներին տիպերը Կ. Պոլսում, որոնք պիտի ապագալ գործիչներ դառնան, Կ. Պոլսի կեանքի ու մթնոլորդի հալիւնցուցիչ ազդեցութիւնը զաւառացի ինտելլիգենցիայի վրա, որը միախառնւում է quasi զիտական և պիսիմիստական հալեացքներին հետ—ինտելլիգենտին ցնորալին աշխարհը տանելու և մոլորեցնելու համար՝ խորտակում է Բագրատի իդէալի գործնականութեան առաջ, որը ներկայիս համար գործելը պալման է համարում ամեն ապագալ առաջդիմութեան:

«ՄՈՒՐՃ»-ի № 3 և 4, անցեալ տարալ պէս՝ լոյս կը տեսնեն միացած ապրիլի վերջը:

«ՄՈՒՐՃ» ՆԻՒՐՈՂՆԵՐ. (Սկիզբը 18 օրինակի համար տես 1895 թ. № 12 և 1896 № 2): Ոմն (Մոսկւայից) ուղարկել է մեզ պ. Ա. Մատուրեանի միջոցով 50 ուրբլի, մի-մի օրինակ «Մուրճ» ուղարկելու հինգ տեղ, որոնցից երկուսը իւր որոշմամբ, աչն է 19) Մոլլա Բալադէդ գիւղի հաւոց դպրոցին. 20) Աշտարակ գիւղի հաւոց դպրոցին, և երեքը թողնելով մեր ընտրութեան. մենք կատկացրինք—21) Բորժոմի հաւոց դպրոցի գրադարանին. 22) Թիֆլիսի էփանագին գրադարանին (Վելեամին. փողոց). 23) Գեչրուի հաւոց դպրոցին. 24) Պր. Ստեփան Նալբանդեան (արհեստաւոր)—Սախալինի հալ կալանաւորներին. 25) Յ. Թ.—Վլադիկաւկազի հասարակաց գրադարանին.

ՀԱՅԱՍՏԱՆՑԻՆՆԵՐԻՆ ՕԳՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ մինչև փետրւար ամսի 10-ը Պոլսի հալոց պատրիարքարանում ստացւած էր 17.000 ռուբլի (մօտ 160.000 ուրբլի):

Կ. Պոլիս է հասած Ամերիկական Կարմիր Խաչի ընկերութեան նախագահ օր. Կլարա Բարտոնը, որը, համաձայն հեռագրի 28-ից փետրւարի (11 մարտ)՝ թիւրքաց կառավարութիւնից իրաւունք է ստացել տարածելու իւր բարեգործական գործունէութիւնը Փոքր-Ասիայի նահանգներին վրա, ունիք տանկական դազանութիւնների ասպարէզ եղան Միոս Կլարա Բարտոնինքը չի գնալ ալդ տեղերը, ալ ուղարկում է իւր երկու օգնականներին: Իւր կարգադրութեան ներքոյ ալդ նպատակի համար Բարտոնը ունի 2 1/2 միլիոն ֆրանկ:

Փետրւարի 27-ից (ն. տ.) հեռագրում են ֆրանսիական Հա-

ւաս գործակալութեան հետեւալը. «Ֆրանսիական դեսպանութիւնը Կ. Պոլսում ստացաւ իւր կառավարութիւնից 10.000 Փրանկ Զէլթոնում հաշ ապաստանածներին համար: Միւս դեսպանութիւնները ստանում են նւէրներ դրամով և բնութեամբ,⁹ որոնք կ'ուղարկեն Հալէպ, բաժանելու համար ալը քաղաքի հիւպատոսների ձեռքով, որոնցից երեքը, ինչպէս չափով է, գտնւում են Զէլթոնում, ընդհանուր ներման պալմանները գործադրելու համար, որ ձեռք էր բերած ալը հիւպատոսների միջնորդութեամբ»:

Հալերին օգնող անդլիական ֆոնդը ուղարկել է Զէլթոն խեղճերին օգնելու համար 5000 ֆունտ յտերլինգ (50.000 ուտրլի):

Աւստրիայի Ֆրանց-Յովսէփ կայսրը լանձնել է Վիեննայի Միսիթարեան միաբանութեան 1000 Փրանկ (250 ուտրլի ոսկի)¹⁰ օգոստ սովատանջ թիւրքաց հալերի:

Օգնութիւնը վանում: Անցեալ նոյեմբերից սկսած անօթի և մերկ գիւղացիք սկսեցին ապաստան գտնել Վան քաղաքում, և միւս կողմից անապահովութեան պատճառով տեղական շուկան փակւեց: Բազմաթիւ կարօտեալներին լիապէս օգնելը անհնարին եղաւ: Հայոց աղօթյին վարչութիւնը լանձնաժողով կազմեց, որը գիւղերից եկածներին ապաստարան տւեց քաղաքի զանազան թաղերում և հանգանակութեամբ 300 ոսկի (մօտ 3000 ու.) ժողովեց, և 200 ոսկի ևս Պոլսի Հայոց պարիարքարանից ստացաւ: Ժողովուրդը օգնեց նաև զգեստ, վերմակ տալով և ալլն:

Այլ աւելի կարող օգնողները եղան ամերիկացի միսիոնարները, որոնք գրաւորապէս են Ամերիկայից: Ստացած զրամներով շոքա փուռեր են բացել և հում նիւթեր ու գործիքներ են գնում կարօտեալներին աշխատեցնելու համար: 6 փուռ են բացել, որտեղից ձրիապէս հաց է բաշխւում օրական 2700 օխա: Կարօտեալներին աշխատեցնելու համար բանում են 1000 ճախարակ բամբակի թել մանելու, 200 գործիք՝ կտաւ կամ շալ գործելու համար, 100 ընտանիք հագուստեղէն են կարում, 20 ընտանիք գուլպա են գործում, 60 հոգի բամբակ և բուրդ են գզում, 70 հոգի հինած են անում կամ մասրա են լեցնում, 10 կիւն վերմակ են կարում, 40 հոգի փուռերում են բանում, 70 պաշտոնեալ ծառայում են իբր գրագիր, հաշակալ, քննիչ գործակալաւ, դռնապան հիւանդապահ և ալլն: Այս բոլոր գործերի համար բողոքական միսիոնարները վարձել են 5 մեծ տներ, որոնցից մէկը իբր հիւանդանոց է ծառայում: Մտադիր են դարձնի և հիւանդ արհեստանոցներ ևս բանալ: Մինչև չունալի սկիզբը ծախք եղած էր 3000 ոսկի (մօտ 30.000 ուտրլի): Մեծ համակրութիւններ է զրաւել բթիչ օրիորդ Քլմբլի, որին տեղական հասարակութիւնը

մի ալբոմ նւիրեց՝ միսս Բէմբլի'ից գործ ընդունող ալբ թէ կին գործատւոների լուսանկարներով:

Կաթոլիկ միսիոնարները (դոմինիկեան հայեր) անգործ են երևում. 200 ոսկու գումար բաշխելու հրաման ստացած են բայց գործադրութիւնը չալտնի չէ:

Կառավարութիւնն ևս չանձնաժողով է կազմած՝ կարօտներին օգնելու... Յանկալի է որ օգնող մարմինները չորդորէին քաղաքը եկած գիւղացիներին իրենց գիւղերը վերադառնալ և իրենց ունեցած հողերից ձեռք չքաշել:

Օգնութիւն խարբերում: Խարբերդից հաղորդում են որ Անգլիայից եկած փող է բաժանւած Վիսոն և չորս գիւղի:

Մարտիից հաղորդում են որ նպաստ տրւում է կանոնաւոր կերպով. կանանց տւել են ձեռագործ աշխատանք:

ԿԱՐՕՏԵԱԼՆԵՐԻ ԹԻԻԼ: Անգլիական դեսպան սըր Ֆիլիպ Բեռուի հաղորդել է անգլիական կառավարութեան, որ ներկայումս 200.000 հայեր Հալաստանում կարօտ են հացի օգնութեան:

ԻՍԼԱՄԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐ: Պոլսից հեռագրում են Վիեննայի լրագրիւններին հետեւալ լուրը, որը ցոյց է տալիս վտանգի մեծութիւնը «Անատոլիայում իսլամութիւն ընդունած հայերի թիւը ահաբան չափ է, որ, օրինակ, Մուշում համարեա բոլորովին գոյութիւն չունի քրիստոնեայ համայնք: Բէրէջիկում եղած կոտորածներից ազատւածները, թաւ 1500 հոգի, իրենց քահանաների հետ վճռեցին, որ կեանք և ազատութիւն (?) պահպանելու միակ միջոցն է—խլամ կրօն ընդունելը»:

Անգլիական փոխ-հիւպատոսը, որ ուղարկած էր Բէրէջիկ տեղնուտեղը իմանալու այնտեղ եղած անկարգութիւնների մասին, հեռագրեց Կ. Պոլսի անգլ. դեսպանին, որ 150 հալ սպանւեցին, իսկ բնակիչներից ողջ մնացածները 1500 հոգի իրենց կեանքն ազատելու համար ընդունեցին իսլամութիւն: Փոխ-հիւպատոսը ապա զնաց Օրֆու տեղեկութիւններ հաւաքելու խմբովին իսլամութիւն ընդունելու մասին: Արապկերի կողմից մահմետականութիւն են ընդունած՝ Ամարկա 70 տուն, Շէփիկ 120 տ., Ծափ 100 տ., Անջրդի 150 տ., Սաղմլա 60 տ., Մաշկերտ 120 տ., Խոռոջ 50 տ., Էհնեցիք 40 տ., Հացնի 50 տ., Կոսանի 30 տ., Քուշնա 80 տ., Ծապլար 5 տ., Վաղչէն 60 տ., Վաղաւեր կամ Աղն 20 տ., Վանք 15 տուն:

ՆՈՐԻՑ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՑԱԾ: Մուշի բրիտանական փոխ հիւպատոս Համպտոնը հեռագրում է որ Գէնջէի գաւառի շրջակաների բազմաթիւ հալ ընտանիքներ, որոնք կոտորածների ժամանակ իսլամութիւն էին ընդունել, նորերս վերադարձան իրենց եկեղեցու գիրկը:

Բիթլիսի նահանգի Չարադէլուր գաւառում իսլամացած ու ապա նորից քրիստոնէութիւն ընդունած 15 ընդանիքներ քիւրդերի ձեռքով կոտորուեցին (տեղեկութիւն 19-ից փետրարի):

ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՊԱՐԳԵՒԱՏԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: Մարտի 6/18-ին սուլթանը շնորհել է Իմթիազի բարձր չքանչանք ուսաց արտաքին գործերի մինիստր Լոբանով-Ռոստովսկուն, և Միճիդիէ'ի չքանչանք Պուսի ուսաց դեսպան Նելիզովին:

ՄՈՒՐԱՏ ԲԷՅ, օսմանեան հանրալին պարտքերի տաճկաց կոմիսարը, որ փախել էր Կ. Պոլսից և հրապարակով պրոպագանդ է անում ընդդէմ սուլթանի նախ Եւրոպայում և ապա վերջին ժամանակներու Նզիպտոսի Կալիբէ մայրաքաղաքում, ուր նա Միզան (Կշիւ) լրագիրն է հրատարակում, Կ. Պոլսի եղեռնական դատարանի կողմից դատաւարուած է մահաւն պատժի in contumaciam (դատարանի առաջ ներկայանալու մերժում): Սուլթանը պահանջել էր Նզիպտոսի Կան խղիւից որ Մուրադ բէլին լանձնի տաճիկ իշխանութեան, բայց մերժումն ստացաւ, շնորհիւ, ի հարկ է, Անգլիայի ազդեցութեան: Մուրադ բէլը իւր Միզան արաբական լրագրում արժարժում է աչն միտքը թէ սուլթանը իսլամի խալիֆան չէ և թէ պէտք է Արաբիայում նոր խալիֆա ընտրել: Մուրադ բէլը միաժամանակ մերկայցնում է տաճիկ կառավարութեան անկալունութիւնը, արմատացած ախտերը: Ի նկատի ունենալով Մուրադ բէլի բարձր դիրքը, նորա լրագրի տարածւած լինելը (տպւում է 40.000 օրինակ) և աչն չփութութիւնը որ կարող է նա լաւաջացնել իսլամ աշխարհում, Կ. Պոլսի «Իգլամ» պաշտոնական լրագիրը «Անդզամ Մուրադը» խորագրով ջղւած հրատարակեց, զգուշացնելով մահմեդականներին Մուրադ բէլի «լտանդաւոր խորհուրդներից»:

Խըղիւից Մուրադ բէլին տաճկական իշխանութեանը լանձնելու մերժումից վետոյ էր որ սուլթանը կամեցաւ Նզիպտոսի խընդիրը չուղել, ուղեւոր առաջարկել Անգլիային Նզիպտոսից իւր զօրքերը դուրս բերել, որի մասին մեր ընթերցողներին արդէն լալտնի է «Մուրճ»-ի անցեալ համարից:

ԼՈՆԴՈՆԻՅ հեռագրում են 15-ից մարտի, որ Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում դէպի հալերն եղած համակրական ցույցերի համար՝ վաշինգտոնից վետ է կանչւած թիւրքաց դեսպանը:

ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱԶԱՆԴԱՊԵՏ, փոխանակ զենեքալ Ֆրեդէի, նշանակւած է կոմս Վ. Տիզենհաուզէն, որը մինչև ալդ՝ Թիֆլիսի փոխ-նահանգապետն էր: Նրանի փոխ-նահանգապետ նշանակւում է Վ. Ն. Օսէյկի, որ մինչ ալդ՝ հոգևոր գործերի գործաւարն էր Կովկասի կառավարչապետի դիւանատնում:

Կոմս Տիգրանատուզէն աւարտել է Գորպատի համալսարանը, 1868 թ-ին նշանակւեց Քուլթալիսի նահանգադիտի առանձին չանձ. նարարութիւնների պաշտօնակա, ապա Քուլթալիսի նահանգական վարչութեան ղեւանատան կառավարիչ և խորհրդական. 1876-ին նշանակւեց Սղնախի (Թիֆլիսի նահանգում) դաւառապետ, 1888-ին Ախալցխայի դաւառապետ. նոյն թւականին՝ Երևանի փոխ նահանգապետ և երեք տարուց չեսոյ՝ Թիֆլիսի փոխ-նահանգապետ:

ԲԱԳՐԱՏ ԳԵՈՐԳ-ԹԱԽԱՔԱԼԵԱՆ վարդապետը որ Ալեքսանդրապոլի չաջորդն էր, տեղափոխւած է Գանձակ շոքի պաշտօնով: Բազմաթիւ վարդապետը 6-7 ամսում զրաւել էր Ալեքսանդրապոլի հասարակութեան բուն համակրութիւնը, որի շօշափելի ապացոյցը ընթերցողները կարող են գտնել «Տարադ»-ի № 10-ի մէջ, ուր առաջ է բերւած երկար շարք աջ նւէրների, որ մատուցել են Ալեքսանդրապոլցիք—արք ու կանաչք—իրենց սիրած չաջորդին՝ սորա հրաժեշտի ժամանակ:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՆՈՐ ՅԱՋՈՐԳ նշանակւած է Յովն. վարդ. Շիրակունի, Բագրատ վարդապետ Գէորգ-Թաւաքալեանի տեղ:

ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳ. ԸՆԿ. ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ունեցաւ իւր տարեկան ընդհանուր ժողովը փետր. 25, որի շարունակութիւնը եղաւ մարտի 3-ին, մատակցութեամբ 76 հոգու: Նախագահի բացակայութեան պատճառով՝ ժողովի ժամանակաւոր նախագահ ընտրւեց Մեսրոպ քահանայ Մեղեան, Գննւեցին կենտրոնի և 16 ձեռքերի նախահաշիւները 1896 թ. համար (Յիւլիւսինը և Հին-Նախիջևանինը ստացւած չէին), կենտրոնի (Թիֆլիսի ձեռքի) մուտք 1896 թ. համար նախատեսւած է 8.403 ուռլի, իսկ քոլոր 16 ձեռքերի հետ միասին մուտք սպասուում է 32.128 ու. 60 կ. (որից մնացորդ անցեալ տարիներից 9.961 ու 35 կ.): ծախք որոշւած է մուտքի հաւասար. Ելքի մէջ են՝ Ուսումնարաններին 3.055 ու., ընթերցարաններին 7.385 ու., ուսում ստացողներին 4.402 ու., տառապեալներին 3.251 ու., և ավել:

Ապա ժողովն անցաւ Ախալցխայի ձեռքի առաջարկին պիւսիք-Հակադեանցին ընտրել ընկերութեան պատուաւոր անդամ Այս խնդիրը մեծ վիճաբանութիւնների տեղիք տուց: Մեր զգացմունքը աչք մասին ընթերցողները կը գտնեն «Մուրճ»-ի ներկայ համարում տպւած Լուսինի՛ր չղւածի մէջ:

Վերջը ժողովը կատարեց պաշտօնատար անձերի ընտրութիւն. ընդհանուր ժողովի նախագահ բժ. Բագր. Նաւատարդեանց (43 սպ., 27 սև), քարտուղար՝ Ստ. Մալխասեան (67 սպ., 2 սև): Խորհրդի անդամներ ընտրւեցին Ալեքս. Մելիք-Ազարեան (վերընտրւած միաձախ, բաց քւէարկութեամբ), Իշխանուհի Մարիամ Թումանեան

(բաց քւէարկութեամբ միաձառն), բժ. Վահան Արծրունի (63 սպ., 6 սե), Գ. Բաղանդուրեան (59 սպ., 10 սե), Սամսոն Յարութիւնեան (58 սպ., 11 սե), փոխ-անդամներ՝ Գր. Վարդանեան և Յակ. Քոչարեան (57 սպ., 12 սե), Յակոբ Մելիք-Բախտամեան (43 սպ., 26 սե), Վերաստուգող մասնաժողովի անդամներ ընտրուցին՝ Աւ. Վարդապետեան (46 ձ.) Զ. Զաթալպաշեան (52 ձ.) և Ն. Աբրահամեան (46 ձ.), Գրադարանական մասնաժողովի անդամներ՝ Ալ. Նրեցեան, Ստ. Մալխասեան, Ստ. Լիսիցեան, Յ. Գաղբաշեան, Պետ. Մելքումեան:

ԹԻՖԼ. ՀԱՅՈՅ ՀՐԱՏԱՐ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ունեցաւ իւր տարեկան ընդհանուր ժողովը մարտի 17-ին, քաղաքային տան դահլիճում: Ժողովին ներկայ էին 69 անդամ: Նախագահելու համար բաց քւէարկութեամբ ընտրուց Աւ. Աբասխանեանց, քարտուղարութեամբ ընկերութեան վարչութեան քարտուղար-անդամ պ. Յովս. Ամիրխանեանի: Վարչութեան վերաբերեալ բացատրութիւնները տալիս էր վարչութեան նախագահ պ. Ալեքս. Քալանթար: Կարդացւց տպւած տեղեկագիրը 1895 թ. գործունէութեան մասին, որի առիթով եղած վիճաբանութիւնները վերաբերեցին ընկերութեան հաշւապահութեան եղանակին և մանաւանդ խմբադրական մասնաժողովի գործունէութեանը, առաւելապէս գրքերի ընտրութեան խնդրին: Վիճաբանութիւններին մասնակցեցին բազմաթիւ անձինք, զի նաւորապէս Թիֆլիսի գրականական և մամուլի շրջաններէջ: Ապա հաստատուց անփոփոխ վարչութեան կազմած նախահաշիւը 1896 թւականի համար, որից չետոյ եղան ընտրութիւններ վարչութիւնից և խմբադրական մասնաժողովից հերթով դուրս եկող անդամները փոխարէն:

Տեղեկագրից հրեաց, որ ընկերութիւնը 1895 թւականի ընթացքում աւել է 18 հրատարակութիւն (17 գիրք և մի մանկական լոտո), ընդամենը 23,025 օրինակ, արժողութեամբ (գրքերի անւանական գներով) 14.815 ռ. 59 կոպ.: 18 հրատարակութիւններից 8-ը ինքնուրոյն գրաւորներ են եղած, մնացածները՝ թարգմանական: Գրքերի հրատարակութեան համար (թուղթ, տպարան և հեղինակների, թարգմանիչների և սրբագրիչների վարձատրութիւն) ծախսել է 5410 ռ. 87 կոպ., իսկ ընկերութեան ամբողջ ծախսը՝ 8771 ռ. 77 կոպ.: Զուտ մնացորդ առ 1-ն չունւ. 1896 թ. եղել է 250 ռ. 42 կոպ., ընկերութեան մուտքը 1896 թ. եղաւ 9022 ռ. 19 կ. խմբադրական մասնաժողովը 1895 թ. ընթացքում քննել է 75 ձեռագիրներ կամ գրքեր:

Ընկ. անդամների թիւը 1895 թ-ին հասաւ 442, որոնցից 22-ը մշտական, միւսները տարեկան:

1895 թվականին եղած հրատարակութիւնները ներկայացնում են մի-մի օրինակով 10 ռ. 58 կոպէկի գին: Եւ այդ տարին այդ կողմից, որպէս և ամեն կողմից, եղել է ամենաբեղմնաւորը բոլոր տարիներից:

1896 թվականի համար նախահաշիւը կազմած է 6250 ռ. 42 կոպէկի, այսինքն 1895 թվականին եղած մուտքից և ծախքից զգալի չափով աւելի պակաս:

Կատարւած ընտրութիւնները տւին հետեւեալ հետևանքը.

Վարչութեան անդամ-գանձապահ վերընտրւեց պ. Արշակ Տէր-Գրիգորեանց (42 սպ. 2 սն), վարչութեան անդամ-քարտուղար ի տեղի պ. Յովս. Ամիրխանեանի ընտրւեց պ. Կոնստ. Գիւլնազարեան (37 սպ. 7 սն). վարչութեան սոսկ անդամ ի տեղի պ. Խ. Խաչատրեանի ընտրւեց պ. Դրիգոր Վարդանեան (29 սպ., 15 սն):

Խմբագրական մասնաժողովի 6 հետեւեալ անդամների տեղ պ. պ. Հ. Առաքելեանի, Յ. Քոչարեանի, Դար. Միրզոյեանի, Արշակ Բարխուդարեանի, Ս. Բալաղեանի և Յ. Գիւլնազարեանի՝ քւէարկւեցին 7 հոգի, որոնցից ձայները առաւելութեամբ ընտրւեցին հետեւեալ անձինք.—

Պպ. Մանէլեան Լևոն (41 սպ. 3 սն), Մալխասեան Ստեփան (38 սպ. 6 սն), Բաբախանեան Առաքել, Լիսիցեան Ստեփան, Քոչարեան Յակոբ հաւատար ձայներով (34 սպ. 10 սն) և Մարութանեան Առաքել (32 սպ., 12 սն):

Եթե քւէարկողներից մէկը (Համբ. Առաքելեան—25 սպիտակ 19 սն) խմբագրական մասնաժողովում ալ ևս ազատ տեղ չլինելու պատճառով՝ համարւեց չընտրւած:

ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ, Թաւրիզից հաղորդում է մի շատ ուրախալի լուր: Ատրպատականի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Սարաճեան վարդապետը փետրւարի 23-ին ժողով է գումարել Թաւրիզի Արամեան դպրոցի դահլիճում, առաջարկելով ընկերութիւն կազմել որը իւր վրայ առնի այն անպաշտպան հայերի խնամքը, որոնք դարձան պիտի գան Տաճկա-Հայաստանից:

Նոյն այդ ժողովում խնդիր դրւեց ամբողջ Պարսկաստանի համար Բարեգործական ընկերութիւն հիմնել, և այդ առաջարկը ձայնից բաղմութեամբ ընդունւեց ժողովականներից և մի մասնաժողով կազմւեց ապագայ ընկերութեան ծրագիրը կազմելու և մինչ երկու շաբաթ ժողովին ներկայացնելու համար:

Եթէ այդ ընկերութիւնը ղլուխ գալ և դնել հաստատ կանոնադրական հիմքի վրայ—նա կ'ունենայ կարևոր դեր կատարելու

Պարսկա-Հալերի կիանքում: Խնդիրը միայն այս է թէ կարող է Պարսկաստանում մի որ և է ընկերութիւն խիստ կանոնադրական հիմքերի վրայ դնել թէ ոչ: Ո՞վ է երաշխաւորում կանոնադրութիւնների խստիւ գործադրութիւնը այդ երկրում: Եթէ տեղական հալոց հողերը իշխանութիւնը—այս կասկածելի է այդ երաշխաւորութիւնը, եթէ պարսկական իշխանութիւնը—այդ աւելի քան տարակուսելի է: Կազմելիք կանոնադրութեան ամենաէական կէտը հէնց այդ պէտք է լինի:

ՇՈՒՇԻԱՅ ՔԱՂԱՔ. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: Շուշաւ մէջ մտցնում է քաղաքային ինքնաւարութիւն 1892 թ. Յուլիսի 11 ի կանոնադրութեամբ: Մարտի 10-ին կապացան քաղաքային ընտրութիւններ զաւառապետի նախագահութեամբ: Շուշաւ մէջ 20 հազար քրիստոնեայ են (հալեր) և 1 հազար մահմեդականներ: Ընտրողական կալաձական ցենդ ունեցողների թիւն է 513 անձ, որոնցից քրիստոնեայ 372 և մահմեդական 141 հողի: Պիտի ընտրէին 40 ձայնաւոր (անգամ խորհրդարանի և 8 կանդիտատ): Քաղաքային մասնակցեցին 204 քրիստոնեաներ և 130 մահմեդականներ: Քաղաքայինների թիւն էր 87 հողի, որոնցից ընտրեցին 39. զոցա մէջ 34 քրիստոնեայ և 5 մահմեդական: Լրացուցիչ ընտրութիւններ պիտի լինեն 1 ձայնաւորի և 8 կանդիտատների համար:

Օրէնքով (կանոնադր. § 4) ձայնաւորների մէջ Շուշիում, ուր խառը ազգաբնակչութիւն է, մահմեդականները պիտի կազմեն ձայնաւորների $\frac{1}{6}$: Չնայած դրան՝ ընտրողական նիստի սկզբում գաւառապետը կատարեց թէ քրիստոնեաներ և մահմեդականներ պիտի ընտրեն հաւասար թուով: Մինչդեռ մահմեդականների օգտին կանոնից չհղումն թուլատրում է միայն երբ քրիստոնեաները ձայնաւորների բաւական թիւ չտան. այդ պատճառով ժողովում բողոքեցին եղած կարգադրութեան դէմ: Մահմեդականները, ամպոն ընտրութեան հետեանքներից, մտադիր են բողոքելու կատարած ընտրութիւնների դէմ:

ՊՊՐՈՅԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ: Ռուսաց կապեր և կաշտրուհու թագադրութեան հանդէսը չարդելու համար՝ Վեհափառ կաթողիկոսի կարգադրութեամբ հալոց բոլոր զպրոցներում ուսումը այս տարի պիտի աւարտւի մայիսի 11 ին:

Նոյն կարգադրութիւնը արած էր արդէն ժողովրդական կըրթութեան միւնիստրից՝ կապերութեան բոլոր պետական զպրոցների համար, բացառութիւն անելով աւարտողների համար, որոնք պիտի վերջնական քննութիւնը տան:

ՉԵՄՍԻՈՅԻ ԽՆԴԻՐԸ ԿՈՎԿԱՍՍԻՄ: Անցեալ 1895 թ. Թիֆլիսի նա-

հանգի աղնականների ընդհանուր ժողովում հարց էր ցարուցել Ռուսիայի ներքին նահանգներում հաստատված նահանգական և գաւառական ինքնաւարտութիւնը (գեմստօ) նաև Թիֆլիսի նահանգը ներմուծելու համար գիմել խնդիրքով կառավարութեան: Մրազիր կազմելը լանձնած էր Նովոյե Արաղրենիէ խմբագիր իշխան Գ. Թումանովին, որը ներկայ փետրուար ամսին արդէն ներկայացրեց ծրագիրը նահանգի աղնականութեան առաջնորդին:

ՉՄԵՌԻԱՅ ԱՂԷՏԸ ՔՈՒԹԱՅԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ: «Մուրճ»-ի անցեալ համարում մենք արդէն չիշատակել էինք այն անսովոր խիստ ձմրան մասին, որ կար Քուլթալիսի նահանգում այս տարի: Արդէն չափն է թէ Թիֆլիս-Բաթումի երկաթուղու գիծը ինչ մեծ փնտներ կրեց անսովոր չորդ ձիւներից, այն մեծ հեղեղներից ևս ուր որ եղան հովտների վերջը նոյն աչգի գծի վրայ: Բայց միայն այժմ է պարզում, որ այս ձմրան ձիւները խկական աղէտ եղան ընակիչների: Համար վնասւած է մանաւանդ Քուլթալիսի նահանգի Զուզդիզի գաւառը: Ձիւնը, չտեսնւած չորդութեամբ, սկսեց գալ լուսնարի 15-ին և տեց մինչ 29 լուսնարի: Այդ դաւառում գիւղ չմնաց որ փնտնած չլինէր, ամենաչափ փնտնածները եղան Սաւնեթիայի լեռների ստորոտներում գտնուող գիւղերը և սգարակները (Պապուրաշի, Մուշա, Նաչաչաու, Չալա, Ջգալի, Նադուրեսու, Ջարի, Լեյուրցումէ, Մուխուրի, Չոդա, Ախուարի, Լեսիչինէ, Բլիսոմուրի, Լիա, Չխորցիսու, Շեկետի և Նիկորէ Չիւնուրի): Այդ գիւղերում, պաշտօնական տեղեկութիւններով, ձիւնի տակ խեղդել են 52 հոգի երկու սեւից: 2000 ձիւն և եղջիրաւոր կենդանիներ, քանդու են 100-ից աւելի տներ, ախոռներ, խոհանոցներ և այլն: Վնասել են եղիպտոսներն ըրազմաթիւ ամբարիներ, քանդու են 15 գիւղական խանութներ, մի գիւղական դպրոց և այլն: Եւ այդ միայն գաւառի հիւսիս-արեւելան մասում: Իսկ գաւառի արեւմտեան մասը մեծ կորուստներ ունեցաւ հեղեղներից: Գաւառի փնտը պաշտօնական թւերով հասնում է 75000 ուրբում:

Քուլթալիսի նահանգում այս վերջին չորս ամիսներում, սկսած հոկտեմբերի հեղեղներից, մարդկային կորուստների թիւը հասնում է մօտ 400 ի:

ՆԻՒՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: Վասիլ Ստ. Քեփինեան, ի չիշատակ իւր հանգուցեալ կին Էլէօնորայի (լութերական գերմանուհի) նւիրել է 3.000 ուրբում, բաշխելով այս կերպ. ¹⁾ 1100 ուրբում տոկոսներով Թիֆլիսի երկրորդ իգական գիմնազում մի աշակերտուհի պահելու համար. ²⁾ Լութերականների ապաստանարանին 300 ու. ³⁾ Ելիշաբեթալ գերմանական գիւղի դպրոցին կից ապաստարարան հիմնելու

համար 200 ռ. ⁴⁾ վ.հ.հ. կաթողիկոսին՝ գաղթականներին օգնելու համար 200 ռ. ⁵⁾ Հայոց Բարեգ. Ընկերութեան 200 ռ. ⁶⁾ Զինամ-
ձեւարովի գիւղատնտեսական դպրոցին 1500 ռ. ⁷⁾ «Մսուր» ընկե-
րութեան մանկական հիւանդանոցին 100 ռ. ⁸⁾ Մալականների դպ-
րոցին 100 ռ. ⁹⁾ Աղքատ ազգականներին և ծառաներին 500 ռ.

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՄԻ ԴԻԱԽՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՎ: «Մուրճ»-ի № 1-ի մէջ գրա-
խօսած էր Գ. Ծերեթելիի «Մարդ-Առիւծ» պոէմալի հայերէն փո-
խադրութիւնը (վրացերէնից) պ. Գ. Տէր-Գաւթեանի կողմից և ցաւ
էր չափնած ամսագրիս գրախօսի կողմից որ աղքատ մի սիրուն
գրածք փոխանակ թարգմանելու փոխադրած է: Այժմ իմանում ենք
որ պ. Տէր-Գաւթեանը սխալմամբ է փոխադրութիւն անւանել աչ-
ինչ որ իրօք արձակ թարգմանութիւն է վրացերէն ոտանաւորով գըր-
ւած բնագրի: Աւելի լաւ թէ հեղինակի, թէ թարգմանչի, թէ գրա-
խօսի և թէ ընթերցողների համար:

ՇԱԽԻՂ ԼՐԱԳԻՐ: Պր. Վրթ. Փափաղեան, որ խմբագրում էր և ղեկավա-
րում «Շախիղ» շաբաթաթերթը (Թեհրան) սկսած նոյեմբերից 1894
մինչև 1895 թ. լունար ամիսը, թերթի ալի ամսալ № 3-ից ալ
ևս չի պատկանում նորա խմբագրութեանը: Ալի պատահել է խո-
շոր ընդհարումներից չեւոյ թերթի արածնատիրոջ և պ. Փափա-
ղեանի միջև, ընդհարումների, որոնք տեղիք են տւել զործը ընկե-
րական դատարանի քննութեանը ենթարկելու, ուր կողմերի ներ-
կաջացիչները եղել են Յովհ. խան Մասէհեան՝ պ. Փափաղեանի
կողմից, և պ. Պետրոս Ներսէսեան՝ թերթի արածնատէր պ. Բէզնա-
ղաբեանի կողմից, իսկ դատաւոր (sur-arbitre) Թեհրանի փոխանորդ
վարդապետ Ալլատեան: Ընկերական դատարանի վճռից չեւոյ, որ
տեղի էր ունեցել փետր. 8-ին, «Շախիղ»-ի № 5-ում (փետր. 11)
ստորած էր մի տղեղ ամբատանութիւն պ. Փափաղեանցի վրալ, որի
զանգատի վրալ ուսուցիչ ղեկավարատունը թերթի № 6-ում տպել
ուեց ուսուցչին և հայերէն լեզուներով հետեւալ ազգը. «Ռուսաց
կալս. ղեկավարատունը սրանով ազդարարում է որ «Շախիղ» № 5-ում
ղեկեղած լօղածը պ. Վ. Փափաղեանցի մասին հիմունքներից զուրկ
է, և եթէ նորից չալանեն «Շախիղ»-ում ալի տեսակ գրութիւններ,
կալս. ղեկավարատունը ձեռք կ'առնէ միջոցներ՝ ալի թերթի հրա-
տարակութիւնը դադարացնելու համար»:

Մենք չենք կարող խորը ցաւ չալանել ալի ամենի առիթով, համա-
կիր հետաքրքրութեամբ հետեւած լինելով «Շախիղ»-ի ուղղութեան
ու ընթացքին թէ՛ որք նորա ոչ-պաշտոնական խմբագիրը Յովհ.
խան Մասէհեանն էր մինչ նոյեմբեր 1894 թ. և թէ՛ պ. Փափաղեանը՝
ալի ամսից սկսած: Թեհրանից մեր ստացած թղթակցութիւն-

ները ալդ գործի առիթով չենք հրատարակում, բայց խորհուրդ ենք տալիս «Շաւիղ»-ի արտոնատիրոջը իւր թերթի խմբագրութեան գործը ղենել աւելի որոշ հիմունքների վրայ, ցաւալի է նկատել որ որևէ երկու տարում թերթի ղեկավարութիւնը արդէն երկու անգամ փոփոխութեան է ենթարկւել:

«ՆԵՐԶԱԿԱՌԱՔԵԼ» պատմածքը մեր աշխատակից Պր. Ա. Աղէլեանի (տպած Մուրճ 1894 թ. № 7-8, 9) թարգմանել է ռուսերէն և տպագրում է Կովկասեան կեանք (КАВКАЗСКАЯ ЖИЗНЬ) ռուսերէն պատկերազարդ հրատարակութեան մէջ, որ պիտի լոյս տեսնի հաւանակաւաբար մինչ մարտի վերջերքը կամ ապրիլին, թիֆլիսում:

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԻԽԱԻԼՍԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ: Այս խորագրով մենք մի ընդարձակ ջոգած հրատարակեցինք «Մուրճ» 1895 № 12-ի մէջ: Հանդէս Ամսօրեայի (որ նոյն միաբանութեան օրգանն է) մարտի տետրում խմբագրութիւնը պատասխանում է մեզ շատ անկապ ձևով: Պատասխանելու ձևը, ոճը—ամեն ինչ ցոյց է տալիս որ Հանդէսի խմբագրութիւնը մեր ջոգածի առջև կորցրել է ամեն սառնասրտութիւն: Եւ կարող է արդեօք մի կրօնական և մանաւանդ կրօնամոլ միաբանութիւն հանդուրժել, երբ նորա ուղղութիւնը անաչառ քննադատութեան նիւթ է դառնում: Մեզ ալժամ պակասում է ժամանակը մեր դէմ արւած առարկութիւնները առաջ բերելու և նոցա արժէքը ցոյց տալու համար: Մի անգամ ևս ապացուցանելու համար Վիեննայի Միխիթարեան միաբանութեան սովեստական ողին բարոյական խնդիրներում, մենք պալ անգամ կը վերադառնանք Հանդէսի Նկատողութիւններին: Աւ ալժամ մենք հարկ ենք համարում այսքանն ասել, որ ճշմարտութեան դէմ ոչինչ չեն օգնիլ ոչ ձեր կրօնաւորի հանդերձը, ոչ ձեր ծաղրաբանութիւնները և ոչ էլ ձեր դաշնակցութիւնը և կամ entente cordiale... «Մշակ» լրագրի հետ, խոստանալով ուրեմն վերադառնալ խնդրին, սուալժամ դնենք ստորե հետեւեալ տեղեկութիւնը, որ եթէ ոչ ուղղակի, գէթ անուղղակի բաց մօտ կապ ունի նաև Վիեննայի Միխիթարեան միաբանութեան ողու հետ, ալդ աչն է թէ ինչ ոգով է աղոթւած հալ-կաթովիկ իշխանութիւնը հալաստանցիներին օգնելու գործում:

ՊԱՏՐԻԱՐԳ ԱԶԱՐԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅՈՑ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ: Մենք ստացել ենք Պարիզից «Արեւելեան գործերի Բիւրօ»-ից նորա պարբերապէս հրատարակող տեղեկագրութիւնների 1896 թ. չունւար փետրւարի տետրը (Oeuvre des écoles d'Orient—Արեւելեան դպրոցների գործը—չունւար-փետրւար 1896. № 212), որը ամբողջապէս (մօտ 65 երես) նւիրւած է Հայաստանի կոտորածներին և պարու-

Նակում է ֆրանսիական մի շարք եպիսկոպոսների չորդորները, ուղղած իրենց վիճակների հօտին՝ Հալաստանի հալ տառապեալներին՝ օգնութեան հասնելու համար և չես չմնալու համար ընդհանուր շարժումից, Յորդորները զրւած են բարձր քրիստոնէական ոգով, և թէ որքան նոքա ընթերցողների սիրտը շարժելու զօրութիւնն ունին, դորա ապացոյցները կարելի է գտնել նոյն ալդ տետրակում առաջ բերած նամակներից, որոնք լիշեալ բիւրօ՛ն ստացել է ալ և ալ մեծ մասամբ ոչ հարուստ նւիրատուներից. կարճ միջոցում արդէն ժողովւած էր 33.000 ֆրանկ:

Այս տետրի մէջ, որից մարդասիրական ու զուտ քրիստոնէական ողբի և գթածութեան բոլր է շնչում, մի հատ նոստա գալիս է խանգարելու ամբողջի ներդաշնակութիւնը, և ալդ նոստան—կ. Պոլսի հալ կաթողիկոսների պատրիարք Աղարեանի հեռագիրն է, ուղղած բիւրօ՛ին (էջ 210). ահա ալդ՝

«Շնորհակալութիւն ձեր առաքումների համար: Նրեք հտրիւր « լուսաւորչական ընտանիքների կաթողիկոսութիւն ընդունեցին Մա- « րաշում: Աւելի ևս մեծ թիւ տրամադիր են միանալու խնդրում եմ « չուտով հասցնել հարկաւոր օգնութիւնները: Պատրիարք Աղարեան:

Ալժամ համեմատեցէք Աղարեանի ոգին հէնց օրինակ ամբիկա- կան բողոքական միսիոնարների ոգու հետ: Առաջնի մէջ մարդա- սիրութեան ոգին մեռած է ու տեղի տւած պղտոր ջրում ձուկ որ- սալու քաղաքականութեան: Ֆակտն է մեղ ալդպէս ասել տալիս:

ԱԶՆԻԱԿԱՆՈՒԹԻԻՆՆԻՆ՝ ԲՈՒԹԱՅԻՍԻ ՆԱՀԱՆԴՈՒՄ: Նորերս Գութալիսի նահանգապետը ուղղել էր նոյն նահանգի ազնականութեան առաջ- նորդին մի նամակ՝ ալդ դատակարգի տնտեսական դրութիւնը բար- ւոքելու խնդրի մասին: Նամակում առաջ են բերւած հետեւեալ տե- ղեկութիւնները: Գութալիսի նահանգում իշխանական (կնեաղ) կո- չումն ունին 4.061 հոգի երկու սեռից (հաշււած են իշխանական գերդաստանների բոլոր մեծ ու փոքր, տղալ ու աղջիկ անդամները)՝ սոսկ աղնւական կոչումն ունին 47.019 հոգի երկու սեռից: Ալդ կազ- մում է նահանգի եօթ գաւառների ազգաբնակչութեան մօտ 7 % (չհաշւած Սուլումի, Բաթումի և Արտւինի շրջանները):—Նահանգի մէջ ալդ ազնւականութիւնը ունէր 9.240 ազնւական կալւածներ, տարածութեամբ 815.376 դեսեատին— (Արտասահմանի մեր ընթեր- ցողներին ասենք որ դեսեատին=11018¹/₂ քառակուսի մէտր): Դորանից 2 դեսեատինից ոչ աւելի կալւածները կաղմում են 59⁰/₁₀₀, 2-ից մինչ 4 դեսեատին մեծութեամբ կալւածները 17.2⁰/₁₀₀, 4-ից մինչ 8 դեսեատին—28,7⁰/₁₀₀, 8-ից մինչ 19 դես.—22,6⁰/₁₀₀. կալ- ւածներ 19-ից մինչ 380 դեսեատին մեծութեամբ կաղմում են:

22%, և 380 դեսեատինից անց՝ 3%, Ուրեմն ազնւական կալած-
ներն մօտ կէսը զիւղականների միջին կալածներին մեծ չեն: Այլ
այլ կալածները շարունակ պակասել են անցներով գիւղացիների
ձեռքը, սկսած ճորտութեան վերացման տարուց: 1869 թւականի
կալածատիրական կանոնադրութեամբ (ռուսաւորաց գրամոտը) նա-
հանդում կալին 48.261 կալածատերէրին հարկատու գիւղացիական
տներ, որոնցից 1880 թ. դեռ միայն 24.244 տունը դնել էին կալածա-
տէրերից իրենց հաշուին բաժինները, իսկ մնացեալները դեռ պարտա-
կան էին մնում կալածատէրերին: Բայց իրենց բաժինների անբա-
ւարարութեան պատճառով՝ շատերը գիւղացիներից գնում էին նաև
կալածատէրերի սեփական հողերը: 1879 թւից մինչ 1888 թ. այլ-
ովիտով նոքա գնել էին 5.426 կտոր հող, ընդհանուր տարածութեամբ
մօտ 10.000 դեսեատին և արժողութեամբ 1.142.545 ռուբլու: Իսկ
1889 թ.ից մինչ 1895 թ. գիւղացիք գնեցին այլ նահանգում կալ-
կալածատէրերի սեփական հողերից աւելի ևս շատ, ահա է 15.857
դեսեատին:

Նահանգապետի նամակը մատնանիչ է լինում ահա հանգամանքի
վրայ որ նահանգի ազնւականները իրենք չեն մշակում իրենց կալ-
ւածները, այլ կապալով են տալիս գիւղացիներին, որոնք մեծ մա-
տամբ միայն եղիպտացորեն (կոկոերուզ, սիմինդր) են ցանում, և
հրաւիրում է նոցա՝ տնտեսութիւնը իրենց ձեռքն առնել և աւելի
զին ունեցող բոլոր մշակել:

ԼՈՒՐ ՆԱՆՍԷՆԻՅ: Ամբողջ լուսաւոր աշխարհը որտի որտիւն զգաց, երբ
վերաւար ամսին, հեռաւոր հիւսիսից լուր ստացաւ, թէ Նանսէնը
վերադառնում է: Այլ լուրը դեռ ևս չի հաստատուել. բայց գիտնա-
կան աշխարհը անկարելի չի համարում որ լուրը ստուգելի: Ո՞վ է
Նանսէնը և ինչու՞ն է խնդիրը: Ֆրիդրիխ Նանսէնը նորեկացի է և
ծնւել է 1861 թ. հոկտեմբ. 10: 1881-ին աւարտեց համալսարանը:
1882-ին Նորեկգիւղի Բերգէն քաղաքի կենդանաբանական ազգու-
տեսուչ էր (կոնսերւատոր), Դորանից առաջ, նոյն 1882-ին նա առա-
ջին ճամբորդութիւնն արաւ Սառուցեալ ովկիանոսում: 1888-ին
հինգ հոգով նա կատարեց մի լանդուզն դործ՝ Գրէօնլանդ ցամաքի
արեւելեան ափից անցաւ մինչ արեւմտեան ափը, կտրելով 490 կիլո-
մէտր (500 վերստ) ոտի սահնակներով: Ապա նա կաղմից մի ալ-
պիսի վիթխարի ծրագիր. Նոր-Սիբիրից նաւով ուղևորւել դէպի հիւ-
սիս, հասնել մեծ սառցալին հոսանքին, որպէս զի ալի հոսանքը տանի
իւր նաւը հիւսիսային բեւեռի վրայով ու հասցնի Գրէօնլանդի արեւմտեան
ափը ու ալգոտեղի սառցալին հոսանքով դէպի Գրէօնլանդի հարաւ
ու Ատլանտեան ովկիանոսը: Իւր նաւը, Ուրեմն, Նանսէնի կալ-

ծիքով, պիտի ընկնէր սառույցներու մէջ, բայց նա համոզւած էր որ ալդ սառցալին ուկիրանոսում կալ մի հոսանք (ինչպէս օր. Գոլֆըստ-րէմը) և որ ալդ հոսանքը ինքը կը տանի իւր նաւը ալնպէս, ինչպէս վերև տեսանք: Այժմ սառույցները բարակ լինեն—նաւը կարող էր դիմանալ. իսկ եթէ հաստ են՝ ապա Նանսէնի նաւը պիտի ընկած լինէր սառույցների անագին լեռների մէջ, որի ճնշմանը չի կարող դիմանալ ոչ մի նաւ, ինչքան էլ ամուր լինի շինւած վերջինս: Նանսէն չատուկ դորա համար շինել տուց Թրամ նաւը և 18 ուղեկիցներով դուրս եկաւ Քրիստիանիայից 1893 թ. իուն. 24-ին: Իւր հետ վերցրել էր 5 տարաւ ռուստի պաշար: Նոյն տարւալ օգոստոսի 3-ին նա Վարիեան ծովումն էր. նոյն ամսի 20-ին նորան դեռ տեսնող եղել է ալդ ծովում: Ալդ օրից դէս ալ ևս ոչ մի լուր չկար նրանից: Այժմ մի լուր եկաւ թէ նա վերադառնում է. լուրը դեռ հաստատ չէ: Նանսէնը ենթադրել էր թէ իւր ուղևորութիւնը կը տևի 4—5 տարի: Այժմ նա վերադառնում է դէպի Սիբիրի ջրերը—ուրեմն երեւի նա հանդիպել է հիւսիսում անանցնելի սառույցներին կամ մի ցամաքի:

ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄԸ ՅՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ: Այժմ թէ ութ տարւանից սկսած Թրանսիայում ընդհատումներով պատրաստւում էր համալսարանների ունիւթորմի ծրագիրը մինչև որ նախագիծը աւարտեց Ռիբօի նախկին մինիստրութեան ժամանակ լուսաւորութեան մինիստր Պուանկառէն: Ալդ նախագիծը առանց փոփոխութեան ընդունեց Բուրժուալի արմատական մինիստրութեան կողմից, ուր լուսաւորութեան մինիստրն է Կոմբ: Մարտի 7-ին (ն. տ.) նախագիծը առաջարկեց պատգամաւորների ժողովին, որը 526 քաղաքացիների միաժայնութեամբ ընդունց: Անտառ անկաւած նոյնպէս ընդունելու է, ալնպէս որ ունիւթորմի գործը կատարելապէս ապահովւած է ալժմանից: Ինչի մէջն է կաշանում ունիւթորմ: Մինչ ալժմ Թրանսիայում համալսարան կոչւում էր ամբողջութիւնը ալն բոլոր ֆակուլտէտների, որ ցրւած կան Թրանսիայի զանազան քաղաքներում: Ալդ ֆակուլտէտները կատարեալ կախումն ունէին կենտրոնական կառավարութիւնից և ունէին մի կազմակերպութիւն, որ տւել էր նոյնա Նապոլէօն I, գրեթէ մի դար առաջ: Այժմ ֆակուլտէտների ամեն մի խումբը կոչւելու է համալսարան (ինչպէս Գերմանիայումն է) ալն քաղաքի անունով, ուր նա գոյութիւն ունի: Բոլոր համալսարանները հաւատար չեն լինելու, ալ կը տարբերեն իրարից, նաւած թէ իւրաքանչիւրը իւր սեփական ոլթերով և կամ տեղական ընտելիների զոհաբերութիւններով՝ ինչ չառաջիմութիւն ցոյց կը տալ: Համալսարանները դառնում են իրաւաբանական մարմիններ, որոնք իրա-

ւունք ունին ստանալու իրենց մասնաւոր եկամուտները: Աթէ նոքա չունին այս կամ այն առարկայի ամբիօնը—քաղաքային վարչութիւնները կամ տեղական ընկերութիւնները կարող են ալգպիսիները հիմնել: Նւէրները և կտակները ալ ևս չեն գնալ ակադեմիաները, ալ կը տրուին համալսարաններին, սոցա գրադարաններին, լաբորատորիաներին և ալլն, որոնց համար պետական բիւժէն բաւականութիւն չէր տալիս՝ նոցա պահպանելու համար գիտութեան բոլոր պահանջների բարձրութեան վրայ:

ՕՐԷՆՔ ԿԱՆԱՆՑ ՄԱՍԻՆ ՖԻՆԱՆՍԻԱՅՈՒՄ. Փետրւ. 23-ին (ն. տ.) ֆրանսիական պարլամէնտը ընդունեց եթ չօղաճներէց բաղկացած մի օրինադիծ, որով ամուսնացած կնոջ ապահովում է իրաւունքը ազատ տնօրինել իւր տշխատանքի արդիւնքը: Մինչ ալժմ կինը իրաւունք չունէր, առանց մարդու թուլտութեան, ստանալ իւր անձնական խնայողութիւնը և աշխատանքի վարձը: Առաջաջ օրէնքով, որը հին հռոմէական օրէնքներիցն էր մնացած, մի աշխատող կին կատարելապէս մատնւած էր հարբկան և կամ ծուլ մարդու քմահաճութիւն:

Օրէնսդրութեան այս նշանաւոր փոփոխութեան համար գլխաւոր մարտնչողը մի ձեռնարկու և մեծ սրտի տէր կին է, Avant-Courrière թերթի խմբագրապետ տիկին Ժան Շմաշլ, որը պրոպագանդ էր անում ալդ մտքի համար և իւր մարդու օգնութեամբ կարողացաւ հասարակաց կարծիքը գրաւել և պարլամէնտի հակառակութիւնները կոտորել: Գորա համար չորս տարի հարկաւորեց, չնայած որ պարլամէնտը ընդունեց ալդ օրէնքը առանց հակաճառութեան:

ՎԻՆՆԱ: Քաղաքային ինքնավարութեան և Վիեննայի քաղաքապետի ընտրելու համար 1895 թ-ին հոկտեմբերին կատարւած ընտրութիւնները երկու անգամ բեկւած լինելով կաշարից, որը անհնարին էր գտնում հաճատեւ հակա-հրէական դր. Կարլ Լիւդէր'ին, որ քաղաքապետ էր ընտրւած, փետրւարի 28-ին (ն. տ.) սկսեցին կատարւել նոր ընտրութիւններ: Բայց այս անգամ ևս, և աւելի ևս մեծ չափողութեամբ, չաղթանակը տարաւ դր. Լիւդէրի կուսակցութիւնը:

ԳՈՐԾԱԳՈՒԼ ՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ: Ֆրանսիացում, ներկայ տարալ լուսար ամսին եղան 35 գործադուլներ: 1893-ին նոն ամսում եղել էին 70, 1864 թ. լուսարին 28, 1895 թ. լուսարին 20 գործադուլ: Ներկայ լուսարին եղած 35 գործադուլներից 18-ը կատարւեցին հիւսելու գործարաններում, 3-ը մետալուրգիական, 3-ը կօշկակարական, 3-ը գլխարկ կարողների (ճոճերի) և ալլն:

Գործադուլ արած բանողների թիւը 33 ղէպքերում 2.651 էր (1893-ին լուսարի 14.324 էր, 1894-ի լուսարին 3.758, 1895-ի լուսարին 1.570 հոգի):

Գործադուլ արածների թիւ կէսը չունարին միմիակ նահանգում էր:

35 գործադուլներից 21-ը օրավարձի պատճառով էր, 8-ը անձնաւորութիւնների պատճառով (օրինակ, պահանջ որ աշխատողներին ընդունեն կամ աշխատողներին արձակեն), մէկ գործադուլ եղաւ տուգանքների պատճառով:

35 գործադուլներից, որոնք եղան չունարին, 15-ը ալդամում չվերջացան և ուրեմն շարունակում էին փետրւարին. մնացած 20-ից 10-ը վերջացան չօգուտ բանւորների պահանջների, 5-ը փոխադարձ զիջողութիւններով, իսկ 5-ը վերջացան չօգուտ տէրերի:

Կեկտեմբերին սկսածների հետ միասին չունարին եղած և ալդամում վերջացած գործադուլների թիւն էր 25, որոնք տևեցին՝ 1-ը 46 օր, 1-ը 38 օր, 1-ը 32 օր, 1-ը 14 օր, 1-ը 10 օր, 1-ը 9 օր, 1-ը 7 օր, 1-ը 6 օր, 2-ը 5 օր, 1-ը 4 օր, 3-ը 3 օր, 3-ը 2 օր, 5-ը 1 օր և 2-ը մի օրից պակաս:

Փետրւարի 1-ին շարունակում էին 17 գործադուլ 1.500 բանւորներով:

ԱՆԳԼԻԱՅԻ զօրքը Պատերազմական միջոցառումների բիւջէն հրատարակեց մարտի 7-ին (նոր տ.): Բիւջէն նախատեսում է նոր բիւջէտային տարւած համար (մարտից 1896 մինչ մարտ 1897), ընդամենը 451.415.000 ֆրանկ (70.000 ֆր. աւելի քան անցեալ տարի). մըշտական կանգուն զօրքը բաղկացած կը լինի 156.174 հոգուց (աշխտեցն 771 հոգի աւելի քան անցեալ տարի): Ուրեմն գրեթէ փոփոխութիւն չի լինելու: Անգլիական զօրքը, բացի կանգուն զօրքից, բաղկացած է նաև միլիցիայից, կամաւորներից և պահեստից: Բոլորը միասին անգլիական զօրքը (կանգունը, միլիցիան, կամաւորները և պահեստի զօրքը) հաշոււում էր առ 1-ն չունաւ. 1896 թ. 640.625 մարդ:

ՄԱՀԻԱՆ ՊԱՏԻժ օրոյնց պատերազմական-դաշտային դատարանի կողմից Բաքում փետրւարի 6-ին Ղուբալի գաւառի կրէզ գիւղի բնակիչ Խաս-Մահմէդ-Իզմալիլ-օղլի'ին, որը մտած էր աւազակային խմբի մէջ և կատարել էր սպանութիւններ և կողոպուտներ տաւանումէկ զէպքերում: Մահաւան պատիժը օրոյնց կատարել կախելով:

ԳՐԲԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՎՆԵՐԻ ՈՒՇԱԳՐՈՒԹԵԱՆԸ, Հալեքէն գրքեր հրատարակողների ուշադրութիւնն ենք դարձնում աշխատանքի վրայ, որ մինք ստանում ենք գրքերը գրեթէ միշտ վատ տետրած, որի շնորհիւ գրքի թերթերը գրքի մէջքից ձեռաց պոկուում են՝ հէնց որ թերթում ենք: Պէտք է մտածել գիրք զնոյների վրայ, որոնք չեն կարող ամեն գիրք ամուր կազմել տալ և իրաւունք ունին պահանջ

չելու, որ դիրք հրատարակողը հոգս տանէ թերթերի ամբողջական վրայ: Մենք փորձից գիտենք, որ մեր երկրի կազմարարները, մի գիրք տետրելիս՝ բաւականանում են գրքի մէջքը միացնելու և փորձը ցույց է տալիս նաև որ գրքի թերթերի ամբողջական համար երեք տեղ ամրացնելը բաւական չէ, այլ պէտք է առնազն հինգ տեղում գրքի մէջքը կտրել և ստոնձել տալ:

† ԱԴԵՐԲԵՅԱՆԻ ՄՈՒՇՏԵՒԻ Հաջի-Միրզա-Ջաւադ աղա վախճանեց թաւրիդում, լուսնարի 10-ին: Այդ բարձր հոգևորականը Քելրալայի մուշտէիդից փետոյ երկրորդ հեղինակաւոր հոգևորականն էր Պարսկաստանում. նորա կորուստը շատ զգալի էր թէ պարսիկներին և թէ պարսկահայոց համար, զէպի որոնց նա մեծ հոգածութեամբ էր վերաբերում: Բողոքելու համար կառավարութեան մտադրութեան դէմ՝ որով ծխախոտի մենավաճառութիւն պիտի տրւէր անգլիացի կապիտալիստներին, հանդուցեալ մուշտէիդը արդեւեց ծխախոտ ծխելը—և ժողովուրդը հնազանդեց: Նոյն մուշտէիդի չորդորանքով ժողովուրդը անցեալ 1895 թ-ին ապստամբեց՝ բողոքելու համար արհեստական միջոցներով առաջացրած հացի թանձութեան դէմ և դորա հետեանքն եղաւ Աղերէջլանի Նահանգապետի անկումը: Դէպի Հալեքը հանգուցեալը չարդանքով էր վերաբերում. երբ հալեքի հալածանքը թիւրքիայում քիչ էր մնում որ սկսէր արձագանք գտնել Պարսկաստանում, հանգուցեալ մուշտէիդը հանդիսաւոր քարոզ խօսեց մէջիդում, խիստ չորդորելով պարսիկներին բարեկամութիւն պահպանել հալեքի հետ: Թաւրիդի հալ վաճառականութիւնը 70 թուման (140 ռուբլի) հաւաքեց պարսկական ծէսերով հոգեհանգիստ (թիազիա) կատարել տալու համար, որ և եղաւ լիտուրարի 2-ին և 3-ին:

Մուշտէիդի կոչումը ժառանգական լինելով՝ հանգուցեալի տեղը թաւրիդում բռնելու է նորա որդին, որը ուսանում էր չարիաթը Քելրալայում:

† ԷՆՖԻՍԱՃԵԱՆՑ Համբարձում, հրատարակիչը նախկին «Կոռնի Հայոց Աշխարհին» ամսագրի (1860—64), և ապա Նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի, հիմա աղերը ալմմեան Մ. Ռոտինեանց տալարանի և տէր ու հիմնադիրը Էնֆիսաճեանց անունով վաղուց չալտնի ծխախոտագործարանի Թիֆլիսում, վախճանեց Սղնալի քաղաքում մարտի 16-ին իւր ուղևորութեան միջոցին զէպի Լազոդէի, ուր նա տնի թուրքների զաշտեր: Հանգուցեալը 72 տարեկան էր: Յայտնի էր իբրև շատ զործունեալ անձնաւորութիւն:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՊՈՍՏԱՐԿՎ.

Ուստի: Միութեան հաշկական թանգարանի 1895 թ. մարտին Ձեր ուղարկած չէքով վճռակո-կամակի բանկի վրայ մենք ստա-ցանք Թիֆլիսի առևտրական բանկի միջոցով 14 ռ. 50 կոպէկ մօտաւորապէս: Ձեր կամքի համաձայն 10 ռ. վերցրինք իբր Մուրճի բաժանորդագին 1895 թ. համար, իսկ մնացեալի փոխարէն անմի-ջապէս ղրկեցինք զրքեր աչի ցուցակից որ կցել էիք Ձեր նամա-կին: Այդպիսով մեզ մօտ Ձեր հաշի ոչինչ չի մնում, հետևապէս «Մուրճ» 1896 թ. համար ձեզ հարկ կը լինի ամբողջ բաժանորդա-գինը ուղարկել:

Վիեննա: Հանդէս Ամսթերհայի խմբագրութեան, Ձեզ պատկանելի 5 ռ., որ ստացել էինք «Հաջ մամուլի հարկւրամեակ» պատկերի բաժա-նորդներին, դեռ ես 1894 թ. մենք չանձնել ենք Թիֆլիսի Ձեր գոր-ծակալ պ. Յ. Չաթալպաշեանին և ստացել նորանից ստացագիր: Դիմեցէք նորան:

Բաքու: Պր. Գասպար Տէր-Մարքարեանցին, Պոստը երկու օրի-նակ է Ձեզ հասցրել, թէ և Դուք ինչպէս գրում էք, մի օրինակ էք գրած: Խմբագրութիւնս, սակայն, երկու բաժանորդագին է ստացել ղեկաւ. 8-ին և 14-ին նման հասցէներով: Կը սպասենք, թերեւ երկրորդ հասցէատէրը չաշտնաւ:

Մոսկու: Լազարեան ձեմարանի մասնագիտական դասատների գրադարանապետին: Մի օրինակի համար բաժանորդագին ստացեց չունւարի 29-ին: Աւթմ փետրարի 28-ին երկրորդ անգամն ենք ստանում:

Լոնդոն: Գրառենեակ Կիւլպէնկեան եղբայրներին, Ձեր ուղարկած 10 ռուբլուց պոստի վարչութիւնը, համաձայն օրէնքի, վերցրեց քառորդ մասը (2 ռ. 50 կոպ.) իւր օգտին, որովհետեւ ծրարը ղրամական չէր: Պոստի վարչութիւնը ծրարը մեզ չանձնեց մեր ներկալութեամբ բաց-անելուց չետու:

ՆՈՐ ՍՏԱՑԱԾ ԳՐԲԵՐ

- 1) «ԱՐՕՐԻ» ՕՐԱՅՈՅ 1896 թ. (պատկերազարդ). Հրատարակ. Արօր ապարանի Բաքու: Գինն է 70 կոպ.
- 2) ԿՈՐԶՆԵՑՈՎԱ, Ս.—Ձարմանալի որդ: Թարգմ. ռուսերէնից օր. Ն. Ղուկիճանեանցի.—Թիֆլ. տպ. Շարածէ և ընկ., 1896. ձինն է 10 կ.
- 3) ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ, Յովհաննէս.—Նրդում (վէպ): Թիֆլ. տպ. Մելիք-Շահնա-ղարեանցի, 1896, զինն է 20 կոպ.
- 4) ԿՈՐՈՒՆԵԿՈ, ՎԼ.—Գետնափորի երեխաները (թարգմ. ռուսերէնից): Հրատ. Թիֆլ. Հ. Հրատ. ընկ.: Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1896 զինն է 15 կոպ.

- 5) ՈՒԻԴԱ. Մուֆլու. Թարգմ. Յովհ. Օհանեանի: Հրատ. Թիֆլ. Հրատ. ընկ.:—Թիֆլ., տպ. Շարաձէ և ընկ., 1896, գինն է 10 կոպ.
- 6) ՕՐԺԵՇԿՈ, Էլիզա.—Գիւղական փաստաբանը: Ռուսերէնից թարգմ. Յովհ. Մեղնիկեան: (Հրատ. ուսանողական խմբի) Պետերբուրգ, տպ. Լիբերմանի, 1896, գինն է 20 կոպ.
- 7) ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ, Յովհ.—Շիրակի լեզենդաներից և ժողովրդական կեանքից: Ալեքսանդրապոլ, տպ. Ա. Մալխասեանցի, 1896, գինն է 30 կ.
- 8) ԳԱԼՍՏԵԱՆՑ, Ա.—Պատմութիւն Բաքու հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան (1872—1893): Հրատ. Գրիգոր Յովհ. Գիւղարեանցի:—Բաքու, տպ. «Արօր», գինն է 25 կոպ. (վաճառում է լօգոտ Բաքու աղքատանոցի):
- 9) ԲԵՐՆՇՏԷՅՆ.—Ծաղիկ և պտուղ: Ռուսերէնից թարգմ. Ռուբէն Մելիք-Մուսեանց: (Հր. ուսանող խմբի) Պետերբ. տպ. Լիբերմանի, 1896, գինն է 8 կոպ.
- 10) ՓԱՓԱՋԵԱՆ, Վ.—Տուրիստի վիշտակարանից (Պատմաժողովրդական կերպեր և ալն): Արտատպւած «Մուրճ ամսագրից: Թիֆլ. տպ. Մ. Ռոսիշեանցի, գինն է 30 կոպ.

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

- 1) Շանթի Գուրսեցիներ վէպում ուղղել.

«Մուրճ» 1895 թ. № 11.—1351.¹³ ներքեից (այսինքն էլ 1351, տող 13 ներքեից) պէտք է լինի՝ սուլն (ոչ՝ սալն): 1352, և 1356, ներք. ետին (ոչ՝ իրեն): 1367.¹¹ ներք. հոտմըտալու (ոչ՝ հոտ մը տալու): 1376., Չտեսութիւն: 1376., ներք. կը մարմրէր (ոչ՝ կը կարմրէր): 1377.¹⁵ ներք. աղջիկը (ոչ՝ աղջկան մը): 1364.⁵ ներք. երկար հասակով:

«Մուրճ» 1895 թ. № 12.—156.¹⁰ ըզրիկ-ըզրիկ: 1564.¹⁶ ներք. մկրտեմ (ոչ՝ կը մկրտեմ): 1567.⁶ կը ճըւճըւար: 1569.¹⁸⁻¹⁹ ցրած (ոչ՝ ձըգւած) 1570.¹⁴ ներք. կարգի մտած էր (ոչ՝ գործի մտած էին): 1571.⁶ ներք. թողնեմ (ոչ՝ թռչնեմ): 1671.⁸ ներք. ետքն (ոչ՝ ինքն): 1573.⁹ չփակին կոճակները: 1576.² որ անոր կէս-կոշիկներուն: 1573.¹¹ ներք. չփոթւած (ոչ՝ չուզւած): 1575.¹³ ներք. սկսան: 1880.⁵ տափակ (ոչ՝ փափուկ):

«Մուրճ» 1896 թ. № 1.—29.⁹ ներք. ժողովուրդն: 33.⁹ Զիւտոր (ոչ՝ Զբաւոր): նոյն էլ, տող 7 ներքեից՝ ծիծաղելի է. ստամոքսի: 36.⁴ ներք. օղարգել (ոչ՝ անաչար): 37.⁶ ներք. սերել (ոչ՝ սիրել): նոյն էլ, տող 2 ներք. լինելու 42.¹³ կորսնցուցած (ոչ՝ կորացուցած): 42.³ ներք. չի դրաւ (ոչ՝ չի էրաւ): 45.⁶ ներք. տղուն: 46.¹³ ձեռ-

նոցով թաթիկը եկաւ: 48.₁₁ կրճ.քէն: 49.₆ ներք. մտերմութեանը: 51.₁₅ ալն զիրքով ինչ զիրքով որ...: 58.₈ նկարէր: Նոյն էջ տող 12-13 սպասումի:

Բացի ալի, 1359.₁₆ պիտի լինի՝ «...երկրորդ աստիճանը՝ ալի իղէալը կորցընելէն ցաւիլը. և երրորդ աստիճան՝ ցաւիլ ալն ատեն... և ալն: 1588, վերջին տող, պիտի լինի՝ ...և ասոնց զոհողութենէն օգտընող չաջորդ հարիւր հազարները. ինչ հաշիւ է ալի... և ալն:

2) Գեթէի էզմոնտ դրամայում:

«Մուրճ» 1896 թ. № 1.— 8.₃,- նա գիտէր (և ոչ թէ գիտէր): 11.₁₁ ներք. միտս է ընկել:

3) Յ. Յակոբեանի Հայոց աղջկան ռոմանտորի երկրորդ տան վերջին տող պիտի լինի՝ սպառնացան:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Տ ՈՒ

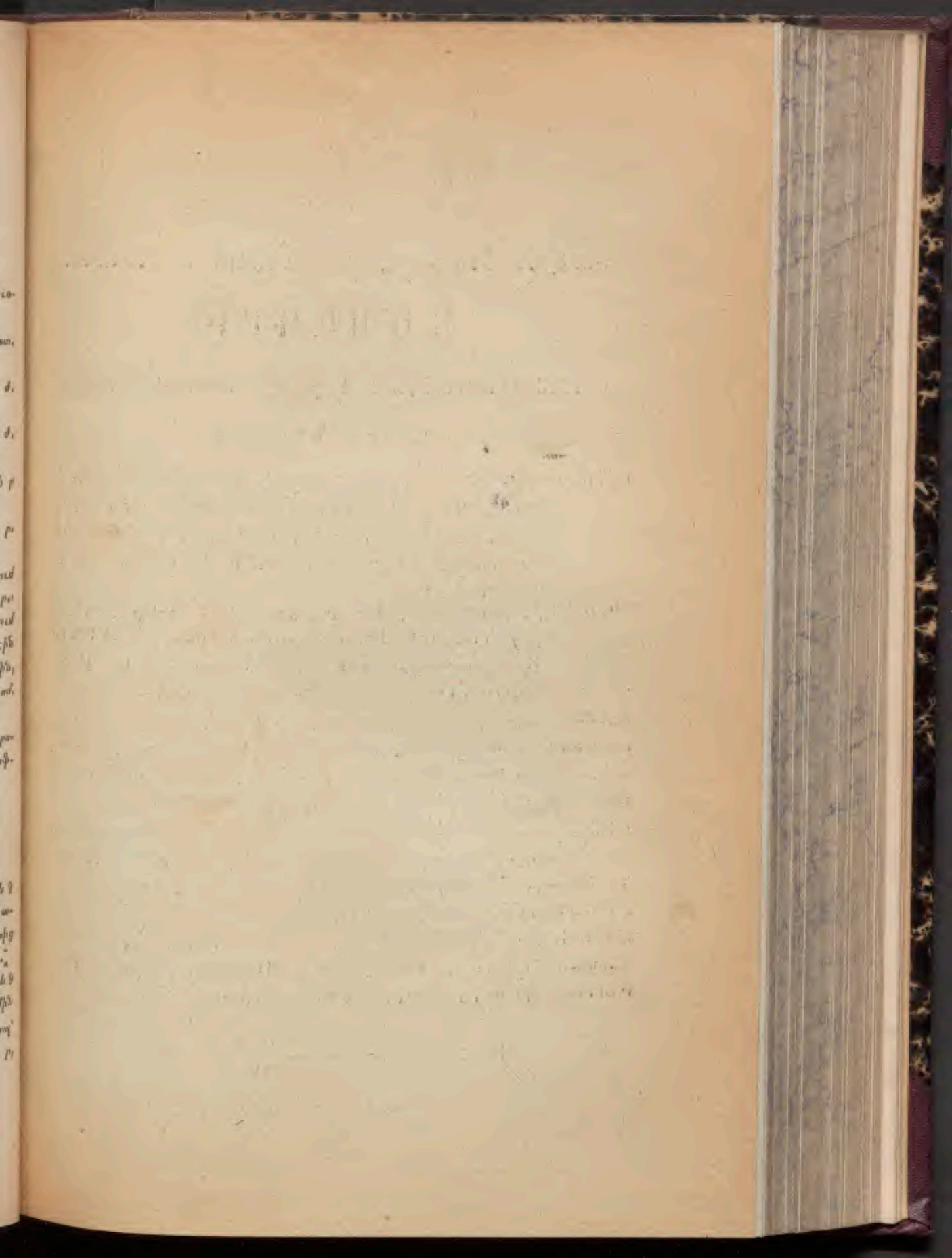
Անդրկովկասեան երկաթուղի:

- Ճամբորդական գնացք № 1.** Թիֆլիսից Բաթում, դուրս է գալիս առաւօտեան 9 ժ. 30 ր., հասնում է Բաթում երեկ. 9 ժ. 45 րոպէ:
- Ճամբորդական գնացք № 2.** Բաթումից Թիֆլիս, դուրս է գնում առաւօտ. 9 ժ. 40 ր., հասնում է Թիֆլիս երեկ. 9 ժ. 55 ր.:
- Պոստալին գնացք № 3.** Թիֆլիսից Բաթում, դուրս է գալիս երեկոյեան 6 ժ. 50 ր., հասնում է Բաթում առաւ. 8 ժամ 15 րոպէ:
- Պոստալին գնացք № 4.** Բաթումից Թիֆլիս, դուրս է գնում գիշերաւ 11 ժ. 20 րոպէ, հասնում է Թիֆլիս ցերեկաւ 12 ժ. 25 րոպէ:
- Պոստալին գնացք № 3.** Բաթումից Թիֆլիս, դուրս է գնում գիշերը 11 ժ. 5 ր. հասնում է Թիֆլիս երեկոյեան 5 ժ. 50 ր.:
- Պոստալին գնացք № 4.** Թիֆլիսից Բաթում, դուրս է գնում ցերեկ. 1 ժ. 10 ր. հասնում է Բաթում առաւ. 7 ժ. 30 րոպէ:
- Ապրանքա-ճամբորդական գնացք № 24.** Թիֆլիսից Գանձակ, դուրս է գնում երեկեան 7 ժամ 27 ր., հասնում է Գանձակ առաւ. 7 ժ. 40 ր.:
- Ապրանք ճամբորդական գնացք № 25.** Գանձակից Թիֆլիս, դուրս է գնում երեկոյեան 6 ժ., հասնում է Թիֆլիս առաւ. 7 ժ. 35 րոպէին
- Թիֆլիսից—Բորժում** գնացքը դուրս է գալիս կէսօրից չետոյ 3 ժամին, առաւից վաւրիջնելու Միխալովօյում՝ հասնում է Բորժում. 8 ժամին 36 րոպէին:
- Բորժումից—Թիֆլիս** գնացքը դուրս է գալիս գիշերաւ 12 ժամին 5 րոպէին, առաւից վաւրիջնելու Միխալովօյում՝ հասնում է Թիֆլիս առաւօտեան 8 ժամին 15 րոպէ:

Թիֆլիս Վլադիկաւկազի տրակտ:

Երթևեկութիւն ց1-ն նոյեմբերի 1895 թ.

- ԹԻՖԼԻՍԻՑ** հինգ տեղանի կարեաները դուրս են գնում առաւօտեան 7 և 9 ժամերին, վեցտեղանի օմնիբուսները կէսօրից չետոյ 3 և 5 ժամին: Հասնում են Վլադիկաւկազ հետեալ օրերը կէսօրից չետոյ՝ կարեաները 6 ժ 50 ր. օմնիբուսները 7 և 9 ժ. 50 ր.:
- ՎԼԱԴԻԿԱՒԿԱՋԻՑ** հինգտեղանի կարեաները դուրս են գալիս առաւ. 5 և 9 ժամին, վեցտեղանի օմնիբուսները կէսօրից չետոյ 4 ժամին և 5 ժամին: Հասնում են Թիֆլիս հետեալ օրը կէսօրից չետոյ՝ կարեաները 7 ժամ 25 ր. և 9 ժամին, օմնիբուսները 6 ժ. 40 ր. և 8 ժամ 25 րոպէին:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1896 ԹԻՍՎԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ տարեկան 10 հոգի, կամ 30 ֆոանկ: Ուսուցիչները և ուսանողները վճարում են 8 հոգի, արհեստավորները 7 հոգի: Կարելի է վճարել մաս-մաս, 3 ռ. սկզբում, 3 ռ. մինչև մարտի 1-ը, մնացեալը մինչև յուլիսի 1-ը:

ԴԻՄԵՆ՝ Թիֆլիս, Վեդեմիանյան փողոց, տուն № 8: Այլ քաղաքներից՝ Тифлисѣ. Въ Редакцію журнала „МУРЧѢ“. Արատասանանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“. և կամ հեռուեալ անձերին:

ԲԱՐՈՒ — պ.պ. Ֆրիդոն Մարգանեանին և Սեդրակ Թառաչեանին:

ԲԱԹՈՒՄ — պ. Սարգիս Մակարեան, Ծովիանեանի բանկ. գրասենեակ:

ՆՐԵՒԱՆ — պ. Գէորգ Ղարաջեանցին. Առևտր. բանկի ճիւղը:

ԿԱՐՍ — պ. Աբէլ Ապրեսեանին, զործակալ «Նաղեժդա» ընկ.

ԱԴՈՒԼԻՍ — պ. պ. Ստեփան Արախանեանց և Աւետիս Դաւթեանց:

ՆՈՒԻԻ — պ.պ. Աբրահամ Բունիաթեանց և Խաչատուր Խոջամիրեանց:

ՂԶԼԱՐ — պ. Հմայեակ Մաժինեան:

ԵԿԱՏԵՐԻՆՈՂԱՐ — պ. Արամ Շապովալեան:

ՄՈՍԿԻԱ — պ. Ալեքսանդր Ծատուրեան, Մ. Շորշորովի գրասենեակ:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ — պ. Գր. Բաշինջաղեանին (Гостин. дворъ № 7):

ԽԱՐԻԻՋ — պ. Յակոբ Սառիկեանին (ուսուցիչ):